

AT HOME IN
EUROPE

Muslims in Rotterdam

Moslims in Rotterdam

At Home in Europe Project

© 2010 Open Society Foundations
All rights reserved

ISBN: 978-1-936133-20-8

Gepubliceerd door

OPEN SOCIETY FOUNDATIONS

400 West 59th Street
New York, NY 10019
USA

Neem voor meer informatie contact op met:

AT HOME IN EUROPE PROJECT

OPEN SOCIETY FOUNDATION

100 Cambridge Grove
W6 0LE London
UK

Website

www.soros.org/initiatives/home

Omslagfoto door © Chris de Bode voor de Open Society Foundations

Omslagontwerp door Ahlgrim Design Group

Lay-out door Q.E.D. Publishing

Gedrukt in Hongarije

Gedrukt op Cyclus Offsetpapier vervaardigd uit 100% gerecycleerde vezels

Inhoudsopgave

Dankwoord	5
Voorwoord	7
Muslims in Amsterdam	9
Lijst van acroniemen en afkortingen	14
Definities en terminologie	17
Executive samenvatting	20
1. Introductie	25
2. Bevolking en demografie	33
3. Stadsbeleid	42
4. Ervaringen van moslimgemeenschappen: Identiteit, thuishoren en interactie	51
5. Ervaringen van moslimgemeenschappen: Onderwijs	67
6. Ervaringen van moslimgemeenschappen: Werkgelegenheid	83
7. Ervaringen van moslimgemeenschappen: Huisvesting	97
8. Ervaringen van moslimgemeenschappen: Gezondheid en sociale diensten	106
9. Ervaringen van moslimgemeenschappen: Politiesurveillance en veiligheid	117
10. Ervaringen van moslimgemeenschappen: Participatie en staatsburgerschap	126
11. Ervaringen van moslimgemeenschappen: De rol van de media	138
12. Conclusie	147
13. Aanbevelingen	150
Bijlage 1. Bibliografie	154
Bijlage 2. Lijst van geïnterviewde belanghebbenden	161
Bijlage 3. Lijst van Organisaties in Rotterdam	162

De Missie van Open Society Foundations

De Open Society Foundations werken aan het opbouwen van levendige en tolerante democratieën waarin regeringen verantwoording afleggen aan hun burgers. Door samenwerking met lokale gemeenschappen in meer dan 70 landen willen de Open Society Foundations bijdragen aan een rechtvaardige samenleving, de naleving van mensenrechten, vrijheid van meningsuiting en toegang tot gezondheidszorg en onderwijs.

Dankwoord

Dit stadsrapport werd opgesteld als onderdeel van een reeks monitoringrapporten getiteld 'Moslims in EU-steden'. De reeks is gericht op elf steden in de Europese Unie (EU) met belangrijke moslimbevolkingen. Elk rapport is gericht op de volgende wijken in elke stad: Slotervaart, Amsterdam; Borgerhout, Antwerpen; Kreuzberg, Berlijn; Nørrebro, Kopenhagen; Hamburg-Mitte, Hamburg; Evington, Spinney Hills, Stoneygate, Leicester; 3de Arrondissement, Marseille; 18de Arrondissement, Parijs; Feijenoord, Rotterdam; Järvafältet, Stockholm; de wijk van Waltham Forest, Londen.

De rapporten zijn opgesteld door het At Home in Europe Project van de Open Society Foundations, in samenwerking met lokale/landelijke experts. Het Thuis in Europa Project wil de volgende personen, die sinds 2007 bij het onderzoek betrokken zijn, graag bedanken:

Kim Jansen

Onderzoekster

Deniz Gökçe Gemici

*Coördinator van interview- en focusgroepen,
Gemici Consultancy*

Merel van der Wouden

*Assistent onderzoekster, Stagiaire bij het
Instituut voor Migratie en Etnische Studies
(IMES), Universiteit Amsterdam*

De interviews en focusgroepgesprekken werden uitgevoerd door een in Rotterdam gevestigd team onder toezicht van de coördinator van de interview- en focusgroepen. Het team bestond uit de volgende personen: Anna Brons, Erol Tütüncü, Hatice Çakır, Kemal Şimşek, Müfer Şener, Mustafa Koyuncu, Şerife Alpaslan, Ufuk Akkanoglu en Yasin Yazir.

Een aantal academici, stedelijke ambtenaren/beleidsmakers en personen werkzaam in organisaties van het maatschappelijke middenveld bekeek de eerste versies van dit rapport, waarvoor we hen zeer dankbaar zijn. Hun namen staan vermeld in Bijlage 2 van dit rapport. Onze dank gaat vooral uit naar Professor Jan Rath, directeur van het Instituut voor Migratie en Etnische Studies (IMES) van de Universiteit van Amsterdam. Hij heeft de Nederlandse studies ondersteund tijdens de gehele onderzoeksfase. Zijn ondersteuning is van onschatbare waarde geweest.

In mei 2009 hield de Open Society Foundations een gesloten rondetafelvergadering in Rotterdam, zodat er kritiek en commentaar van experts op de eerste versie van het rapport gegeven konden worden. We zijn de vele deelnemers dankbaar die hun tijd en expertise aanboden. Hiertoe behoren vertegenwoordigers van de Rotterdamse gemeenteraad, minderheidsgroepen, organisaties van het maatschappelijke middenveld

en relevante experts. We willen ook graag het team van RADAR bedanken voor het organiseren en het optreden als gastheer van de rondetafelvergadering.

Een aantal andere in Rotterdam wonende personen hebben tevens ingestemd om te worden geïnterviewd door het team van het Open Society Foundations Office of Communications, waarvoor we ze dankbaar zijn.

At Home in Europe Project draagt de uiteindelijke verantwoording voor de inhoud van het rapport, inclusief fouten of onjuiste voorstellingen.

Open Society Foundations Team

Nazia Hussain (At Home in Europe Project)	<i>Directeur</i>
Tufyal Choudhury (At Home in Europe Project)	<i>Senior beleidsadviseur</i>
Klaus Dik Nielsen (At Home in Europe Project)	<i>Advocacy-officer</i>
Hélène Irving (At Home in Europe Project)	<i>Programma-coördinator</i>
Andrea Gurubi Watterson (At Home in Europe Project)	<i>Programma-medewerker</i>
Csilla Tóth (At Home in Europe Project)	<i>Programma-assistent</i>
Katy Negrin	<i>Consultant Redacteur</i>

Voorwoord

De kerngedachte van de Open Society Foundations (Foundations) is dat in een open maatschappij alle mensen gelijkwaardig zijn en gelijke kansen moeten krijgen. De Foundations zet zich in om discriminatie tegen te gaan, waarbij ze zich met name richt op de schade die door discriminerend gedrag wordt toegebracht aan minderheden, en bijvert zich ervoor dat toegang tot gelijke kansen voor iedereen een integraal onderdeel van overheidsbeleid ter bevordering van sociale inclusie wordt.

At Home in Europe Project van de Open Society Foundations richt zich op monitoring en lobby-activiteiten met betrekking tot de positie van minderheden in een veranderend Europa. Door onderzoek en het aangaan van betrekkingen met beleidsmakers en gemeenschappen, verkent het project zaken gerelateerd aan de politieke, sociale en economische participatie van moslims en andere gemarginaliseerde groepen op lokaal, nationaal en Europees niveau.

Moslims, hier geboren of net aangekomen, staatsburgers of niet, zijn een groeiende en gevarieerde populatie die Europa voor een van de grootste uitdagingen stelt: hoe kunnen we gelijke rechten garanderen in een omgeving van snelgroeiende diversiteit. Europa is niet meer – als het ooit al zo was – een monocultureel en monoreligieus continent; de arriverende minderheidsgroepen en hun identiteit als Europeaan zijn een essentieel onderdeel van de politieke agenda en dialoog geworden.

At Home in Europe Project onderzoekt d.m.v. haar rapporten over moslims in EU landen, stads- en gemeentebestuur dat actief probeert moslimgemeenschappen en hun specifieke behoeften te begrijpen. Verder is het doel van het project om het karakter en de mate van betrokkenheid van beleidsmakers bij hun ingezetenen met een moslim- en minderheidsachtergrond naar voren te brengen door goede praktijkvoorbeelden in geselecteerde Europese steden te laten zien. Een onderliggend thema is hoe moslimgemeenschappen zelf actief hebben bijgedragen aan het aanpakken van discriminatie en of de behoeften van specifieke groepen een individuele beleidsaanpak rechtvaardigen om barrières voor gelijke kansen te overwinnen.

Het stadsrapport bouwt voort op eerder werk van de Foundations op het gebied van minderheidsbescherming, met name op de EU Monitoring en Advocacyrapporten met betrekking tot de situatie van moslims in Frankrijk, Italië en het Verenigd Koninkrijk. Al deze onderzoeken laten zien dat verder onderzoek nodig is. De huidige beperkte gegevens die beschikbaar zijn met betrekking tot moslimpopulaties in Europa zijn geëxtrapoleerd van gegevens op basis van etnische achtergrond en land van afkomst. Het gebrek aan nauwkeurige gegevens beperkt de mogelijkheden tot het creëren van genuanceerd, specifiek beleid op het gebied van zaken die relevant zijn voor moslims, alsmede het ontwikkelen van geïntegreerd beleid ter bevordering van sociale inclusie.

De At Home in Europe rapportenserie bevat een overzicht en individuele rapporten van 11 steden in zeven Europese landen. De geselecteerde steden voor het project zijn gekozen op basis van in 2006 uitgevoerde literatuurreviews, rekening houdend met

bevolkingsgrootte, diversiteit en de lokale politieke context. Alle 11 stadsrapporten werden samengesteld door teams van lokale deskundigen op basis van eenzelfde methodologie om een vergelijkende analyse mogelijk te maken.

Elk stadsrapport bevat gedetailleerde aanbevelingen om de kansen voor volledige participatie en betrokkenheid van moslims in de maatschappij te verbeteren, en hen tegelijkertijd de mogelijkheid te bieden culturele, taalkundige, religieuze en andere gemeenschappelijke kenmerken van belang voor hun identiteit te behouden. Deze aanbevelingen, primair gericht op specifieke lokale betrokkenen, zullen de basis vormen voor de lobby-activiteiten van de Foundations.

Moslims in Rotterdam

Inhoudsopgave

Lijst van acroniemen en afkortingen	14
Definities en terminologie	17
Executive samenvatting	20
1. Introductie	25
1.1 Methodologie	27
1.2 Terminologie	31
1.3 Handleiding voor het lezen van dit rapport	31
2. Bevolking en demografie	33
2.1 Demografie	33
2.2 Patronen van immigratie en vestiging	39
3. Stadsbeleid	42
3.1 Religieuze diversiteit en relaties tussen Kerk en Staat	42
3.2 Gemeentelijke relaties met moslimgemeenschappen	43
3.3 Bestuursstructuur van Rotterdam	45
3.4 Perceptie van moslims in het politieke en publieke dialoog	48
4. Ervaringen van moslimgemeenschappen: Identiteit, thuishoren en interactie	51
4.1 Het debat over de Nederlandse identiteit	52
4.2 Gemeentelijke initiatieven en beleid in Rotterdam	52
4.3 Burgerorganisaties	54
4.4 Het thuishoren	55
4.5 Identiteit	58
4.6 Vertrouwen en sociale cohesie	61
4.7 Interactie	62
4.8 Percepties van vooroordelen en exclusie	64
5. Ervaringen van moslimgemeenschappen: Onderwijs	67
5.1 Het Nederlandse onderwijssysteem	67
5.2 Geloofsscholen in Nederland	68
5.3 Onderwijsprestaties van moslims	69
5.4 Risicjongeren en de splitsing in de tweede generatie	72

5.5	Betrokkenheid van ouders in het onderwijs van hun kinderen	73
5.6	Ervaringen van moslimleerlingen, ouders en leraren	75
5.7	Religieus onderwijs	78
5.8	Gemeentelijke initiatieven	79
6.	Ervaringen van moslimgemeenschappen: Werkgelegenheid	83
6.1	De economische structuur van Rotterdam en Feijenoord	83
6.2	Inkomensniveaus	84
6.3	Turken en Marokkanen op de arbeidsmarkt	86
6.4	Ervaringen van moslims in Feijenoord op de arbeidsmarkt	89
6.5	Arbeidsmarktinitiatieven in Rotterdam	94
6.6	Discriminatie in werkgelegenheid	94
7.	Ervaringen van moslimgemeenschappen: Huisvesting	97
7.1	Ruimtelijke segregatie van Turken en Marokkanen ...	97
7.2	Stedelijke vernieuwingsinitiatieven in Oud-Zuid	100
7.3	Ervaringen van moslims in Feijenoord	101
8.	Ervaringen van moslimgemeenschappen: Gezondheid en sociale diensten	106
8.1	Gezondheidsstatus van Turken en Marokkanen in Rotterdam en Feijenoord	106
8.2	Levensstijlen, gezondheid en zwaarlijvigheid onder moslimkinderen	110
8.3	Toegang tot en ervaringen met lokale gezondheidsdiensten	111
8.4	Ervaringen van moslims in Feijenoord	112
8.5	Gemeentelijke initiatieven en uitdagingen	116
9.	Ervaringen van moslimgemeenschappen: Politie-surveillance en veiligheid	117
9.1	Antiradicaliseringsbeleid	117
9.2	Het extreemrechtse racisme, antimoslimracisme en interetnische racisme	119
9.3	Diversiteitsbeleid	119
9.4	Ervaringen met politiebewaking en veiligheid	121

10. Ervaringen van moslimgemeenschappen:	
Participatie en staatsburgerschap	126
10.1 Staatsburgerschap en toegang tot bijstandsuitkering	126
10.2 Moslimdeelname aan landelijke en gemeenteraadsverkiezingen	127
10.3 Niveaus van vertrouwen in overheidsinstuties	129
10.4 Burgerparticipatie	131
10.5 Participatie van vrouwen	135
11. Ervaringen van moslimgemeenschappen:	
De rol van de media	138
11.1 Islam in de media	138
11.2 Betrokkenheid van moslims in de media	141
11.3 Initiatieven om diversiteit in de lokale media te verhogen	142
11.4 Media als informatiebron	142
11.5 Media voor moslims en andere door moslims gebruikte mediabronnen	145
12. Conclusie	147
13. Aanbevelingen	150
13.1 Identiteit, thuishoren en interactie	150
13.2 Onderwijs	150
13.3 Arbeidsmarkt	151
13.4 Huisvesting	151
13.5 Gezondheids- en sociale diensten	151
13.6 Politiebewaking en veiligheid	152
13.7 Participatie en staatsburgerschap	152
13.8 Media	153
Bijlage 1. Bibliografie	154
Bijlage 2. Lijst van geïnterviewde belanghebbenden	161
Bijlage 3. Lijst van Organisaties in Rotterdam	162

Inhoudsopgave van tabellen

Tabel 1a. Ondervraagden Foundations-enquête, moslimmannen	29
Tabel 1b. Ondervraagden Foundations-enquête, moslimvrouwen	29

Tabel 1c.	Ondervraagden Foundations-enquête, niet-moslimmannen	30
Tabel 1d.	Ondervraagden Foundations-enquête, niet-moslimvrouwen	30
Tabel 2.	Turkse en Marokkaanse bevolkingen in Rotterdam op basis van leeftijdsgroep, 1 januari 2008	36
Tabel 3.	Bevolking van Rotterdam op basis van nationale achtergrond, 2000, 2004 en 2008	37
Tabel 4.	Vindt u dit een plezierige wijk om in te wonen?	56
Tabel 5.	Hoe sterk is uw gevoel van thuishoren in deze stad?	57
Tabel 6.	Hoe sterk is uw gevoel van thuishoren in dit land?	58
Tabel 7.	Vindt u dat mensen met verschillende achtergronden het in deze buurt goed met elkaar kunnen vinden?	61
Tabel 8.	Hoeveel religieuze vooroordelen denkt u dat er vandaag de dag in dit land heersen?	65
Tabel 9.	Hoe tevreden bent u met de lokale basisscholen?	75
Tabel 10.	Hoe tevreden bent u met de lokale middelbare scholen?	76
Tabel 11.	Werksectoren in Rotterdam en Feijenoord	84
Tabel 12.	Inkomensniveaus (na het afdragen van belasting en verplichte verzekeringen) in de wijken van Feijenoord, 2005	86
Tabel 13.	Tewerkstelling van Turken en Marokkanen in Rotterdam (x 1000), 2007	89
Tabel 14.	Werk van moslim- en niet-moslimmannen, %	90
Tabel 15.	Werk onder moslimvrouwen en niet-moslimvrouwen, %	92
Tabel 16.	Bent u het eens of oneens dat u besluiten die van invloed zijn op uw stad kunt beïnvloeden?	130

Inhoudsopgave van figuren

Figuur 1.	Feijenoord in de bocht van de rivier de Maas	38
Figuur 2.	Wilt u door anderen als Nederlander worden gezien?	60
Figuur 3.	Hoe vaak heeft u de afgelopen 12 maanden ervaringen gehad met vooroordelen of ongelijke behandeling op basis van uw religie?	66
Figuur 4.	Hoe lang woont u al in de buurt?	102
Figuur 5.	Bent u huiseigenaar of huurt u uw woning, of heeft u misschien een andere regeling?	103
Figuur 6.	Hoe tevreden bent u met de lokale sociale huisvestingsdiensten?	104
Figuur 7.	Hoe tevreden bent u met de lokale gezondheidsdiensten?	113
Figuur 8.	In hoeverre denkt u dat ziekenhuizen en medische klinieken de religieuze gewoonten van mensen die tot verschillende religies behoren respecteren?	114
Figuur 9.	Hoe tevreden bent u met de lokale politiebewaking?	124
Figuur 10.	Heeft u tijdens de meest recente lokale gemeenteraadsverkiezingen gestemd?	129

Figuur 11a. Heeft u de afgelopen 12 maanden actief deelgenomen aan het organiseren van jongerenactiviteiten?	134
Figuur 11b. Heeft u de afgelopen 12 maanden actief deelgenomen aan het organiseren van enige religieuze activiteiten?	134
Figuur 11c. Heeft u de afgelopen 12 maanden een rol gespeeld in een organisatie of activiteit van de sociale diensten?	135

Lijst van acroniemen en afkortingen

Statistische bureaus en onderzoekscentra

CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
COS	Centrum voor Onderzoek en Statistiek voor Rotterdam en omgevingsgebied Rijnmond
IMES	Instituut voor Migratie- en Etnische Studies
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
WRR	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

Instellingen en organisaties

Art. 1	Artikel 1, Nationaal Antidiscriminatie Bureau: naam refereert aan het eerste artikel van de Nederlandse grondwet, namelijk het verbod op discriminatie)
CGB	Commissie Gelijke Behandeling
ECRI	Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie
GGD	Gemeentelijke Gezondheidsdienst
JOS	Dienst Jeugd, Onderwijs en Samenleving
KIEM	Kennisnet Integratiebeleid en Etnische Minderheden
LBR	Landelijk Bureau ter bestrijding van Rassendiscriminatie, herbenoemd als Art. 1 in 2006
LOV	Leer en Ontmoetingsproject voor Vrouwen
PBR	Platform Buitenlanders Rijnmond
RADAR	Rotterdamse Anti Discriminatie Actie Raad
ROC	Regionaal Opleidingscentrum
RORAVOLERE	Rotterdamse Raad voor Levensbeschouwing en Religie
SMOR	Samenwerkende Marokkaanse Organisaties Rotterdam
SPIOR	Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond

SPR	Sociaal Platform Rotterdam
SVIZ	Stichting Verzorging Islamitische Zendtijd
Onderwijs	
HAVO	Hoger Algemeen Vormend Onderwijs
HBO	Hoger Beroeps Onderwijs
HVO	Humanistisch Vormingsonderwijs
IKOS	Interkerkelijk Overleg in Schoolzaken
MBO	Middelbaar Beroeps Onderwijs
NT2	Nederlands als Tweede Taal
VMBO	Vorbereidend Middelbaar Beroepsonderwijs
VVE	Voor- en Vroegschoolse Educatie
VWO	Vorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs
Overig	
ABP	Algemene basisprincipes

DEFINITIES EN TERMINOLOGIE

Allochtoon (meervoud Allochtonen): Semantisch gezien vindt het woord zijn oorsprong in de klassieke Griekse woorden *allos* (“ander”) en *chthonos* (“land”). De term werd oorspronkelijk alleen in de geologie gebruikt. Het woord werd pas in 1961 in het Nederlandse woordenboek opgenomen. Refererend aan immigranten werd de term in 1971 voor het eerst gebruikt door de socioloog Hilde Verweij Jonker als alternatief voor de termen “gastarbeider”, “buitenlanders” of “immigranten”. De definitie van “allochtoon” van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) is “een persoon waarvan tenminste één ouder in het buitenland is geboren”. Er wordt onderscheid gemaakt tussen personen die in het buitenland zijn geboren (eerste generatie) en personen die in Nederland zijn geboren (tweede generatie) uit mensen die tot de eerste generatie immigranten toebehoren. Deze definitie is zeer breed en veel mensen in Nederland passen in deze categorie. Daarom wordt er een verder onderscheid gemaakt tussen “westers” en “niet-westers”.

Autochtoon (meervoud Autochtonen): Deze term betekent het tegenovergestelde van *allochtoon*. Hij wordt nog het vaakst gebruikt om naar de inheemse bevolking van een land of gebied te verwijzen.

Discriminatie: De term “discriminatie” wordt in dit rapport gebruikt; hiertoe behoren pesterijen en directe en indirecte discriminatie. Artikelen 1 en 2 van de EU-richtlijn ten aanzien van ras verbieden nadrukkelijk zowel “directe” als “indirecte” discriminatie. Directe discriminatie vindt volgens deze richtlijn plaats “wanneer iemand op grond van ras of etnische afstamming ongunstiger wordt behandeld dan een ander in een vergelijkbare situatie wordt, is of zou worden behandeld”. Volgens de richtlijn vindt indirecte discriminatie plaats “wanneer een ogenschijnlijk neutrale bepaling, maatstaf of handelwijze personen van een bepaald ras of een bepaalde etnische afstamming in vergelijking met andere personen bijzonder benadeelt, tenzij die bepaling, maatstaf of handelwijze objectief wordt gerechtvaardigd door een legitiem doel en de middelen voor het bereiken van dat doel passend en noodzakelijk zijn”.

Etnische of raciale typering: Beschrijft het gebruik door ordehandhavers van ras, etniciteit, religie of land van herkomst, eerder dan individueel gedrag, als basis voor het nemen van beslissingen over wie betrokken is geweest of mogelijk betrokken is bij criminele activiteiten.

Etniciteit: Lidmaatschap van een groep, die taal, culturele gewoonten, religie of gemeenschappelijke identiteit kan delen op basis van een gedeelde geschiedenis. In Nederland is etniciteit sterk gerelateerd aan maatschappelijke en culturele contexten. Gegevens over de grootte van etnische groepen zijn meestal niet beschikbaar in Nederland. Om deze reden gebruikt het CBS in plaats hiervan gegevens over allochtonen.

Pesterij is gedrag dat “een intimiderende, vijandige, vernederende, ontluisterende of agressieve omgeving” creëert.

Integratie: De in dit rapport gebruikte definitie is “een dynamisch tweerichtingsproces van wederzijdse aanpassing door alle immigranten en ingezetenen van de lidstaten”, zoals vermeld in de Algemene basisprincipes (ABP). De uitleg van de Algemene Basisprincipes van de EU ten aanzien van Integratie uit 2004 vermeldt: “Integratie is een dynamisch langetermijn- en een continu tweerichtingsproces van wederzijdse aanpassing en is geen statisch resultaat. Het vereist de medewerking van niet alleen immigranten en hun afstammelingen, maar van iedere bewoner. Het integratieproces vergt aanpassing door immigranten, zowel mannen als vrouwen, die allemaal rechten en verantwoordelijkheden hebben in hun nieuwe land van verblijf. Het heeft ook betrekking op de ontvangende maatschappij, die kansen voor de immigranten zou moeten creëren, alsmede volledige economische, sociale, culturele en politieke participatie. De lidstaten worden dienovereenkomstig aangemoedigd om in het integratiebeleid met zowel immigranten als nationale staatsburgers rekening te houden en hen te betrekken, en om duidelijk over hun gemeenschappelijke rechten en verantwoordelijkheden te communiceren.”

Islamofobie: Irrationele vijandigheid, angst en haat voor de islam, moslims en de islamitische cultuur, en individuele of gezamenlijke actieve discriminatie van deze groep.

Gemarginaliseerd: Gemarginaliseerde groepen kunnen deel uitmaken van een etnische of raciale minderheid en van een subcategorie van minderheidsgroepen. Ze kunnen ook gekenmerkt worden door een sociaal-economisch nadelige positie en een machteloze positie in de maatschappij of in een groep en kunnen hierdoor ook van andere groepen worden onderscheiden. Dit rapport definieert gemarginaliseerde groepen als groepen die sociale exclusie ondergaan; ze zijn deel van een minderheids- of meerderheidsgroep in de maatschappij.

Migrant: De definitie van de ‘United National Educational, Scientific and Cultural Organisation’ (UNESCO; organisatie voor onderwijs, wetenschap, cultuur en communicatie) refereert aan een “persoon, die tijdelijk of permanent is verhuisd naar een land waar hij of zij niet geboren is en die significante sociale banden met dit land heeft verkregen”. Hiertoe behoren studenten, kinderen en personen die ten laste zijn van de familie. De term verwijst niet naar asielzoekers, vluchtelingen en staatloze personen.

Minderheid: Er bestaat geen afgesproken definitie van deze term in de internationale wetgeving. Sommige landen definiëren een minderheid als datgene wat als zodanig erkend wordt door de nationale wetten. In dit rapport verwijst de term naar etnische en religieuze groepen die niet de dominante groep in de maatschappij zijn.

Moslim: Moslims zijn als groep divers te noemen, al delen ze gemeenschappelijke geloofssystemen en mogelijke ervaringen die hen als moslims kwalificeren. Dit rapport vertrouwt erop dat de moslimondervraagden zichzelf als moslim identificeren. De term omvat dus individuen die zichzelf als moslims zien, zowel in een culturele als in een religieuze context.

Nationaliteit: Land van staatsburgerschap.

Autochtone Nederlander: In dit rapport wordt de Nederlandse term “autochtone Nederlander” gebruikt, wat duidt op een persoon geboren uit Nederlandse ouders.

Niet-moslim: Voor het doel van dit rapport is een niet-moslim iemand die zichzelf niet definieert als aanhanger van het islamitische geloof.

Ras: De term “ras” wordt gebruikt in de context van discriminatie, waarin mensen anders en negatief worden behandeld vanwege hun vermeende behoren tot groepen die worden geïdentificeerd door fysieke kenmerken zoals huidskleur, haar of fysiek uiterlijk. Verwijzingen naar ras in dit rapport moeten niet worden geïnterpreteerd als de suggestie dat er verschillende menselijke rassen zijn.

Racisme: Waar gebruikt in dit rapport zal “racisme” worden gedefinieerd als “raciale discriminatie”, wat volgens de ‘Conventie over de eliminatie van alle vormen van raciale discriminatie’ (‘Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination’) van de Verenigde Naties “enige vorm van onderscheid, exclusie, beperking of voorkeur op basis van ras, huidskleur, afkomst of nationale of etnische afkomst betekent, met als doel of effect het nullificeren of beschadigen van de herkenning, het genieten en het uitoefenen, op een gelijkwaardige basis, van mensenrechten en fundamentele vrijheden in de politieke, economische, sociale of culturele velden, of enig ander domein van het openbare leven”. Raciale discriminatie kan ook worden gebaseerd op tekenen van zichtbaar verschil vanwege het behoren tot een culturele groep.

Sociale inclusie: Het voorzien en bevorderen van gelijke rechten en toegang op het gebied van onderwijs, werkgelegenheid en besluitvorming. Het overwinnen van discriminatie is impliciet aanwezig in het inclusiebeleid en in de inclusiepraktijk.

Staatsburger uit een derde land: Een individu dat geen staatsburger is van een EU-lidstaat.

EXECUTIVE SAMENVATTING

De islam is vandaag de dag een van de meest besproken onderwerpen in de publieke sector in Nederland.¹ De debatten over de islam in Nederland gaan gepaard met de discussie over integratie en acculturatie van immigranten, aangezien de meerderheid van de niet-westerse immigranten in Nederland moslim is. Veel kwesties omtrent de integratie van minderheden in de Nederlandse maatschappij hebben echter weinig met religie te maken. In hetzelfde licht gaan de discussies over islam in Nederland vaak alleen over de integratie en leefgewoonten van moslims.²

Er zijn ongeveer één miljoen moslims in Nederland. Dit getal vertegenwoordigt 5,8 procent van de totale bevolking van het land. Officiële Nederlandse statistieken verzamelen geen informatie gebaseerd op religieus verwantschap, maar gegevens zijn wel beschikbaar over allochtonen (een term die verwijst naar immigranten, zie Definities en Terminologie), die gedefinieerd worden als individuen met ten minste één in het buitenland geboren ouder, zelfs al hebben ze het Nederlandse staatsburgerschap. Immigrantengroepen van een niet-westerse achtergrond wonen grotendeels in de vier grote steden: Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag.

Rotterdam is de op één na grootste stad in Nederland, met een bevolking van bijna 600.000 inwoners. Het is een thuis voor vele etnische minderheidsgroepen, die bijna de helft van de bevolking van de stad uitmaken. Na het extrapoleren van gegevens vanuit het land van herkomst waar de dominante religie de islam is, werd aangenomen dat 13 procent van de bevolking in Rotterdam moslim is (80.000 personen). De grootste van deze gemeenschappen zijn voornamelijk van Turkse en Marokkaanse achtergrond (75 procent) en ongeveer twee derde van deze groepen is Nederlands staatsburger. Er zijn ook Surinaamse, Pakistaanse, Bosnische en Indonesische moslimgemeenschappen in Rotterdam. Bijna 50 procent van de moslims in Rotterdam is in Nederland geboren en behoort tot de tweede generatie.

Identiteit en thuishoren zijn belangrijke elementen van integratie. De voornaamste barometers van inclusie zijn voor veel mensen hun wijk en stad. Deze studie bestudeert de situatie en ervaringen van moslims³ in Rotterdam⁴ en richt zich voornamelijk op het

¹ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Dynamiek in islamitisch activisme. Aanknopingspunten voor democratisering en mensenrechten* (*Dynamiek in islamitisch activisme. Uitgangspunten voor democratisering en mensenrechten*), Universiteit Amsterdam drukkerij, Amsterdam, 2006, beschikbaar (in het Nederlands) via <http://www.wrr.nl/content.jsp?objectid=3517> (beschikbaar in augustus 2010) (hierna WRR, *Dynamiek in islamitisch activisme*).

² M. Maussen, *Ruimte voor de islam? Stedelijk beleid, voorzieningen, organisaties*, Apeldoorn /Antwerpen, Spinhuis, 2006, blz. 9 (hierna Maussen, *Ruimte voor de islam?*).

³ Het onderzoek geeft geen definitie van “moslim” in termen van religieuze geloofspraktijken of overtuigingen, maar accepteert de eigen definitie van ondervraagden en deelnemers als moslim zijnde.

Feijenoorddistrict. Ze onderzoekt waar mogelijk de ervaringen van Afrikaanderwijk – een van de acht wijken van Feijenoord – op wijkniveau. Het rapport monitort de sociaal-economische bezorgdheden van deze diverse groep over geselecteerde onderwerpen, die beschouwd worden als van hoofdbelang voor integratie. Daarnaast richt het zich op een aantal beleidspunten en initiatieven van de overheid in Rotterdam, die als doel het bevorderen van integratie hebben, en kijkt het hoe deze de specifieke behoeften van moslims als groep behandelen.

De gemeentelijke verkiezingen van 2006 in Rotterdam waren sterk gepolariseerd tussen de linkse Partij van de Arbeid en de rechtse partij Leefbaar Rotterdam. Gedeeltelijk door deze polarisatie was er tijdens de verkiezingen een hogere participatie van immigranten in de verkiezingen dan ooit eerder het geval was. Na vier jaar in de oppositie won de Partij van de Arbeid een meerderheid en werd ze de grootste machtspartij in Rotterdam. Dit kan gedeeltelijk worden verklaard door de grote opkomst van immigrant-stemgerechtigden. Na verdere analyse bleek dat de Turkse opkomst groter was dan de Marokkaanse. Van de 45 leden van de stedelijke gemeenteraad zijn er 12 personen met een immigrantenachtergrond. Immigranten worden vertegenwoordigd op alle niveaus van de gemeente, inclusief wethouders, leden van de gemeenteraad, leden van de lokale gemeenteraad en hooggeplaatste ambtenaren. Sinds januari 2009 heeft Rotterdam een burgemeester met een Marokkaanse en moslimachtergrond.

Er is een inspanning gedaan door het Rotterdamse bestuur om zinvolle interactie tussen haar diverse groepen aan te moedigen. Tijdens de verkiezingsperiode van 2002–'06, toen Leefbaar Rotterdam de grootste partij was, kwam er veel nadruk te liggen op de islam en op de integratie van moslims in Rotterdam, wat begon met de islamdebatten in 2003.⁵ Vanaf 2006, met de terugkeer van de Partij van de Arbeid als voornaamste partij in de stedelijke gemeenteraad, lag er minder nadruk op de islam en kwam er een grotere focus op het actieve staatsburgerschap van alle inwoners van Rotterdam.

In 2006 introduceerde de gemeenteraad de “Rotterdam Code” als handvat voor het stimuleren van staatsburgerschap en inclusie. Rechtsgeoriënteerde organisaties hebben

⁴ De eerste fase van het ‘Thuis in Europa’-project leverde een literatuurrecensie met een uitgebreide recensie over beschikbare onderzoeken en literatuur over moslims in Nederland. In navolging van de aanbevelingen van de recensie hebben de onderzoekers de steden Amsterdam en Rotterdam opgenomen als deel van het ‘Moslims in EU-steden’-monitoringproject, uitgevoerd door de Open Society Foundations. Zie M. Maussen, J. Rath en F. Demant, Nederland, *Moslims in EU Steden: Stedenrapport, Voorlopig onderzoeksrapport en literatuuronderzoek*, Open Society Instituut, Europese Unie Monitorend en Advocatuurprogramma, Boedapest, 2007 (hierna Maussen et al., *Nederlands literatuuronderzoek*).

⁵ Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS) “Sociale integratie... en de islam in Rotterdam. Feiten, teksten en publicaties over de islam en moslims in Rotterdam” (Islam in Rotterdam reeks), door K. Canatan en D. Linders, juni 2004 (hierna COS, “Feiten, teksten en publicaties”).

gewaarschuwd voor het discriminatoire effect van deze code, die voornamelijk op immigranten en moslims is gericht.

Het beleid van de gemeenten en deelgemeenten van Rotterdam over inclusie als centraal aspect van participatie en actief staatsburgerschap, heeft als algeheel doel het creëren van een gemeenschappelijke, stadsgedreven identiteit onder haar inwoners. Bevindingen van het *Open Society Foundations*-onderzoek geven aan dat moslims in Feijenoord een sterk gevoel van thuishoren in de lokale buurt/wijk en de stad hebben. Dit gevoel is sterker dan hun identificatie met Nederland. Veel moslimondervraagden hebben het gevoel dat de normen waaraan zij moeten voldoen om gezien te worden als goedgeïntegreerde staatsburgers continu worden verhoogd en dat ze nooit gezien zullen worden als Nederlanders, ongeacht hun integratieniveau.

Hoewel de multi-etnische omgeving van Rotterdam als een positief aspect wordt gezien, maken zowel de moslim- als de niet-moslimondervraagden zich zorgen over de etnische segregatie in gebieden zoals Feijenoord, waar maar weinig autochtone Nederlandse bewoners wonen.

Het gevoel van thuishoren lag op nationaal niveau lager onder moslim- dan onder niet-moslimondervraagden.

Kinderen van immigranten maken een aanzienlijk deel uit van leerlingen in veel scholen in Rotterdam. De Nederlandse grondwet maakt het voor scholen mogelijk om gebaseerd te zijn op specifieke religieuze verwantschap of levensfilosofieën. Er zijn zeven islamitische scholen in de stad Rotterdam. De grootste meerderheid van moslims gaan echter naar (of gingen naar) of hebben kinderen die naar openbare staatsscholen of (christelijke) parochiale scholen gaan. Hoewel een stijgend aantal moslimkinderen doorstroomt naar de hogere niveaus van middelbaar onderwijs, bevinden ze zich in de lagere academische delen van het systeem en een groot aantal zal wellicht stoppen met het volgen van onderwijs voordat het diploma is behaald. Er zijn ook indicaties dat leerlingen met een immigrantenachtergrond worden gediscrimineerd. Er zijn gevallen bekend van leerlingen die slecht worden geadviseerd en die worden afgeraden om door te stromen naar hogere academische niveaus, terwijl dit bij autochtone Nederlandse jongeren met vergelijkbare testcores niet het geval is.

Het werkloosheidspercentage ligt hoog onder moslims. Ondanks een positieve trend in de kansen op de arbeidsmarkt van de tweede generatie is er nog steeds een aanzienlijk verschil tussen de werkgelegenheidsniveaus van moslims en die van autochtone Nederlanders. Veel ondervraagden gaven aan dat ze tijdens het zoeken naar werk discriminatie ervaren op basis van ofwel hun etniciteit ofwel hun religie.

Het Feijenoorddistrict heeft een hoge concentratie van immigranten met een zeer beperkte aanwezigheid van autochtone Nederlanders. Opwaartse mobiliteit is een van de belangrijkste verklarende factoren voor deze beweging, die ook geldt voor welvarende immigranten. Dit heeft weer geleid tot minder kansen voor interetnische interactie en heeft invloed op kansen op de arbeidsmarkt en op de onderwijsnormen in

het gebied en in de stad. Sinds 1972 zijn er enkele pogingen ondernomen om een woningdistributiebeleid te introduceren, dat de concentratie van immigranten in bepaalde wijken zou tegengaan. Echter, de implementatie van de meeste van deze beleidsvormen is stopgezet vanwege de discriminatoire aard. In de praktijk heeft het distributiebeleid weinig invloed gehad.

Een politieke prioriteit van de Rotterdamse stedelijke gemeenteraad is om een aantrekkelijke leefomgeving voor de verschillende groepen te creëren in de wijken van het Feijenoorddistrict. Tussen 2005 en 2015 zal er ruim 1 miljard euro worden geïnvesteerd om de huidige huizenvoorraad te verbeteren. Dit genereert economische en recreatieve kansen, alsmede een mooie en veilige openbare ruimte.

De gezondheidsstatus van moslims in Rotterdam vertoont verschillen tussen etnische groepen. Van toenemend belang voor de stad en vooral voor de gemeente Feijenoord is de stijgende mate van corpulentie onder kinderen in alle groepen. Een aantal lokale initiatieven is gestart om deze kwestie en andere zaken aan te pakken. Een van deze initiatieven is het investeren in het bouwen van speeltuinen in de wijken en het inhuren van gezondheidsspecialisten met andere etnische achtergronden, met als doel om cultureel begrip te bieden en taalbarrières te slechten.

Antimoslimsentimenten en antimoslimgeweld zijn gestegen in Nederland en de rechtse partijen hebben een groeiend aantal volgelingen in Rotterdam. Rotterdam was een van de eerste steden die een actieprogramma tegen radicalisme ontwikkelden en hoewel dit programma vooral gericht is op extremisme in moslimgemeenschappen, tonen de statistieken aan dat het aantal volgelingen van extreemrechtse bewegingen onder autochtone Nederlandse jongeren ook stijgt.

Statistieken over moslims in het criminele rechtssysteem zijn voornamelijk gebaseerd op hun status als criminele verdachten. Er is zeer weinig informatie beschikbaar over deze groepen als slachtoffers van criminaliteit. Tevredenheidsniveaus van de prestaties van de politie in Feijenoord, hoewel lager onder moslims dan onder niet-moslims, werden gerapporteerd als aan de beterende hand. Er zijn pogingen ondernomen om vertrouwen en sterke relaties tussen moslimgemeenschappen en de politie op te bouwen. Dit heeft geleid tot succes in het signaleren en verminderen van spanningen tussen groepen. In 2008 ontving het Rotterdamse politiekorps van de regering de Diversiteitsprijs voor haar betrokkenheid bij minderheidsgemeenschappen en haar initiatieven in het tegengaan van vooroordelen en discriminatie onder politieagenten. Tegelijkertijd heeft, in een stad waar bijna de helft van de bevolking van immigrantenafkomst is, inclusief moslims, slechts 12,6 procent van het politiekorps een immigrantenachtergrond. Hoewel pogingen zijn gedaan om vooroordelen en discriminatie binnen het politiekorps tegen te gaan, hebben agenten met een immigrantenachtergrond discriminatie door collega's gerapporteerd.

Het rapporteren over moslims en de islam door de media heeft onbetwist een negatief effect gehad op het gevoel van thuishoren en gevoelens van exclusie, vooral onder jonge moslims in Rotterdam. Televisie is het meest bekeken medium, maar journalisten en

mediawerkers met een immigrantenachtergrond zijn ondervertegenwoordigd als redactionele medewerkers van zowel de omroepen als de gedrukte media.

Dit rapport geeft een aantal aanbevelingen over consultatie en participatie, sociale bescherming, werkgelegenheid en veiligheid en beveiliging. Op wijk- en stadsniveau hebben moslims in Rotterdam een redelijk sterk gevoel van thuishoren en zijn ze zelfverzekerd dat ze invloed kunnen uitoefenen op lokale besluitvormingsprocessen. Hoewel er erkenning is dat de Rotterdamse stedelijke gemeenteraad een aantal initiatieven heeft bedacht die meer inclusie van de moslim- en minderheidsgroepen in de stad beogen, zijn er nog andere uitdagingen, vooral op het gebied van onderwijs en werkgelegenheid. Tevens is er de uitdaging van de groei van extremisme in segmenten van de autochtone Nederlandse bevolking.

1. INTRODUCTIE

De islam is momenteel een van de meest betwiste onderwerpen in de publieke sector in Nederland.⁶ De debatten over islam in Nederland gaan gepaard met de debatten over de integratie en acculturatie van immigranten, aangezien de meerderheid van de niet-westerse immigranten moslim is. In dezelfde trant worden discussies over islam in Nederland vaak beperkt tot thema's als de integratie en gewoonten van moslims.⁷ Veel aspecten van de integratie van minderheden in de Nederlandse maatschappij hebben echter weinig met religie te maken.

Hoewel publieke en politieke debatten over immigranten in Nederland al sinds begin jaren tachtig plaatsvinden,⁸ is er sinds 1991 een wending in het debat gekomen richting islam en moslims. Het debat bereikte in 2000 een kritiek punt na de publicatie van Paul Scheffers artikel, genoemd "Het multiculturele drama" in het nationale NRC Handelsblad.⁹ Scheffer, een politicus, academicus en auteur, stelde dat het integratiebeleid van de regering er niet in was geslaagd om immigranten in de mainstreammaatschappij te integreren, en dat de regering faalde om duidelijkheid te scheppen over wat er van immigranten werd verwacht. Zijn argumentatie ging uit van de vier grote immigrantengroepen: Surinaams, Antilliaans,¹⁰ Turks en Marokkaans. Daarnaast omschreef Scheffer de positie van de orthodoxe islam in de Nederlandse maatschappij als problematisch vanwege de afwijzing van westerse waarden en de constitutionele staat. Hij benadrukte de noodzaak om deze immigrantengroepen te stimuleren om zich te identificeren met Nederland en met de Nederlandse waarden. Het debat dat volgde na het verschijnen van Scheffers artikel zorgde ervoor dat de ontevredenheid van veel autochtone Nederlanders, die tot dan toe het gevoel hadden gehad dat hun bezorgdheden niet werden gehoord door de regering, werd geuit.

⁶ WRR, *Dynamiek in islamitisch activisme*.

⁷ Maussen, *Ruimte voor de islam?*

⁸ De Centrum Partij (Centre Party), later CP 86 genoemd, was een extreemrechtse politieke partij, in 1980 opgericht als een divisie van de Nederlandse Volksunie (NVU). De partij bestaat niet meer.

⁹ BLZ. Scheffer, "Het Multiculturele Drama", *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000, beschikbaar via <http://www.nrc.nl/W2/Lab/Multicultureel/scheffer.html> (beschikbaar in augustus 2010).

¹⁰ De term "Antilliaan" verwijst naar personen afkomstig van het eiland Aruba in de Caribische zee, dat samen met de Nederlandse Antillen en Nederland het Koninkrijk van Nederland vormt. Arubaanse burgers hebben Nederlandse paspoorten. De term verwijst ook naar personen die afkomstig zijn van de Nederlandse Antillen, die bestaan uit twee groepen eilanden die deel uitmaken van de Kleine Antillen in de Caribische zee. De eilanden van de Nederlandse Antillen zijn Curaçao en Bonaire, die nabij de kust van Venezuela liggen en behoren tot de Benedenwindse (Leeward)Antillen; en Sint Eustatius, Saba en Sint Maarten, die ten zuidoosten liggen van de Maagdeneilanden en op hun beurt weer deel uitmaken van de Leewardeilanden. Deze Nederlandse eilanden vormen een autonoom onderdeel van het Koninkrijk van Nederland. De Nederlandse Antillen zijn op 10 oktober 2010 als unificerende politieke entiteit ontbonden, zodat de vijf constituent-eilanden elk een nieuwe constitutionele status binnen het Koninkrijk van Nederland zullen verkrijgen.

Internationale ontwikkelingen en de internationale politiek hebben ook invloed gehad op het debat in Nederland. Dichter bij huis lieten in de periode 2001–2002 de opkomst van en moord op de politicus Pim Fortuyn,¹¹ de moord op de filmproducent Theo van Gogh¹² en de publiciteit over het Somalische oud-parlementslid, Ayaan Hirsi Ali,¹³ hun sporen na.¹⁴ Deze drie publieke figuren waren allen uitgesproken in hun mening over de islam en hadden veel kritiek op de multiculturele politieke aanpak van de “paarse” coalitie¹⁵ tijdens de twee regeringsperiodes van 1994–1998 en 1998–2002. De Nederlandse maatschappij en de meerderheidsgroep, die de voorkeur gaven aan assimilatie, zijn afwijzend geworden in hun oriëntatie richting etnische en culturele diversiteit.¹⁶ De publieke en politieke debatten zijn sindsdien veranderd van “zacht” multiculturalisme in “harde” assimilatie.¹⁷

Zoals in een studie is opgemerkt, zijn de ontwikkeling en het succes van het integratieproces gedeeltelijk afhankelijk van hoe integratie wordt begrepen. Er zijn door

¹¹ De parlementaire verkiezing in Nederland van 2002 zullen altijd in verband worden gebracht met de naam Pim Fortuyn. Zijn moord slechts negen dagen voor de verkiezingen was de eerste politieke moord in Nederland in meer dan 300 jaar tijd. Voor een uitvoerige analyse van deze verkiezingen, zie J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, “Never a dull moment: Pim Fortuyn and the Dutch parliamentary election of 2002” (“Nooit een saai moment: Pim Fortuyn en de Nederlandse kabinetverkiezing van 2002”), *West-Europese politiek* 26(2) (2003), blz. 41–66; J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en J.M. Den Ridder, “In the Eye of the Beholder: the Perception of the List Pim Fortuyn and the Parliamentary Elections of May 2002” (“In het oog van de behouder: de perceptie van de Lijst Pim Fortuyn en de kabinetverkiezingen van mei 2002”), *Acta Politica* 38(1) (2003), blz. 69–87(19).

¹² Theo van Gogh (1957–2004) was een Nederlandse filmmaker, columnist en publiek figuur. Op 2 november 2004 werd hij vermoord door een in Nederland geboren geradicaliseerde moslim van Marokkaanse afkomst. Volgend op de moord waren er meerdere gewelddadige aanvallen op moslimscholen, moskeeën en kerken.

¹³ Ayaan Hirsi Ali, geboren in Somalië, kwam in 1992 als vluchteling naar Nederland. Hirsi Ali heeft sterke kritiek op de islam, vooral als religie die vrouwen onderdrukt. Ze verhuisde in 2006 na politieke controverses omtrent haar Nederlandse staatsburgerschap naar de Verenigde Staten, waar ze een functie kreeg aangeboden bij het ‘American Enterprise Institute’, een conservatieve denktank.

¹⁴ Aanbevolen verdere literatuur: P. van der Veer, “Pim Fortuyn, Theo van Gogh, and the Politics of Tolerance in The Netherlands”, *Political Culture* 18(1) (2006), blz. 111–124; M. Hajer en J. Uitermark, “Performing Authority: Discursive Politics after the Assassination of Theo van Gogh”, *Public Administration* 86(1) (2008), blz. 5–19.

¹⁵ “Paars” was een coalitie van de PvdA, de D66 Democraten en de VVD. De coalitie werd genoemd naar de menging van de traditionele kleuren van Sociaaldemocratisch rood en Liberaal blauw.

¹⁶ M. Verkuyten en A. Yildiz, “National (Dis)identification and Ethnic and Religious Identity: a Study among Turkish-Dutch Muslims”, *Personality and Social Psychology Bulletin* 33 (2007), blz. 1148–1462.

¹⁷ H.B. Entzinger, “Changing the Rules While the Game Is On; From Multiculturalism to Assimilation in The Netherlands”, in M. Bodemann en G. Yurdakul (red.), *Migration, Citizenship, Ethnos*, Palgrave MacMillan, New York, 2006, blz. 121–122.

de jaren heen verschillende begrippen geweest van wat het betekent voor etnische groepen en voor moslims en niet-moslims om geïntegreerd te zijn. Hoewel het integratieproces vordert, zijn de verwachtingen van welke integratieniveaus door immigranten bereikt zouden moeten worden, veranderd, vooral aan de zijde van de autochtone Nederlanders. Dit kan leiden tot meer gevoelens van onzekerheid en kan als gevolg hebben dat individuen zich terugtrekken in hun eigen etnische of religieuze groep. Echter, veel moslims van de tweede generatie reageren op de veranderende verwachtingen van integratie door aan de uitdaging om succesvol te zijn te willen voldoen.¹⁸

Dit rapport is gericht op de deelgemeente Feijenoord in het zuidelijke deel van Rotterdam. Het onderzoekt de dagelijkse ervaringen van inwoners van Feijenoord op wijkniveau en betreft de geselecteerde gebieden die voor integratie van belang zijn. Het rapport beschrijft verder een aantal belangrijke beleidsmaatregelen en initiatieven die in Rotterdam plaatsvinden.

1.1 Methodologie

De in dit rapport gepresenteerde analyse is gebaseerd op een representatief – doch kleinschalig – onderzoek dat is verricht bij 99 moslims en een vergelijkingsgroep van 101 niet-moslims, alsook bij zes focusgroepen met moslims. Het rapport bevat tevens interviews met 22 individuen van lokale regeringsinstellingen, niet-overheidsorganisaties (ngo's), leden van moslimgemeenschappen en andere verwante domeinen. Deze interviews werden uitgevoerd om contextueel inzicht in en informatie over enerzijds het lokale beleid en de praktijken en initiatieven om ongelijkheid en discriminatie aan te pakken, en anderzijds uitdagingen waarmee gemeenschappen in Rotterdam worden geconfronteerd, te verkrijgen. De enquête bevat delen over identiteit en thuishoren, onderwijs, werkgelegenheid, huisvesting, gezondheid, politieursveillance en veiligheid, alsmede de media. De enquêtes werden tussen februari 2008 en juni 2008 uitgevoerd door een aantal plaatselijke interviewers. De interviews werden persoonlijk afgenomen en duurden circa twee uur lang.

De 200 ondervraagden bestonden uit een onwillekeurig representatieve steekproef van individuen gekozen uit gespecificeerde subgroepen van de bevolking in de wijk Feijenoord, een van de armste gebieden in de stad. De kenmerken (leeftijd, etniciteit en gender) van de gekozen ondervraagden werden geëxtrapoleerd uit de beschikbare nationale bevolkingscijfers voor de stad. De categorisering “moslim” of “niet-moslim” vertrouwt op zelfidentificatie van de geïnterviewden. De niet-moslimvergelijkingsgroep was een gemengde groep van verschillende etniciteiten en diverse religieën. Er werd niet direct gevraagd naar etnische afkomst en deze kan dan ook slechts worden geraden door de antwoorden op de vragen over nationaliteit en geboorteplaats, en een derde

¹⁸ H.B. Entzinger en E. Dourleijn, *De lat steeds hoger. De leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad* (Ever higher standards. Lived experiences van young people in een multi-ethnic city), Van Gorcum, Assen, 2008, blz. 9 (hierna Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*).

vraag over de etnische en/of culturele achtergrond waartoe de ondervraagden behoorden. De meerderheid van de niet-moslimvergelijkingsgroep bestond uit autochtone Nederlandse staatsburgers. Hoewel de diversiteit en de diverse sociaal-economische posities in de moslimgemeenschappen worden erkend, is het onderzoek vanwege de kleinschaligheid van de studie niet verder in categorieën onderverdeeld.

Naast de enquête vonden er zes gesprekken met focusgroepen plaats, met elk ongeveer acht deelnemers (mosliminwoners van Feijenoord), om zo meer inzicht te krijgen in hun percepties van en ervaringen met deze onderwerpen. De deelnemers van de focusgroep zijn geselecteerd op basis van gender, leeftijd, werk en expertise. Elke groep richtte zich op bepaalde, in dit rapport besproken, onderwerpen. Aangezien de grootste moslimgroep in het gebied bestaat uit mensen met een Turkse achtergrond, zijn sommige interviews met focusgroepen met enkel Turkse leden uitgevoerd in het Turks. Elk interview werd volledig getranscribeerd en vertaald naar het Engels en het Nederlands.

De focusgroepen bestonden uit personen van diverse sociaal-economische achtergronden, waaronder werklozen, personen met een laag inkomen, geschoolden en ongeschoolden. Ze waren als volgt georganiseerd.

Focusgroep 1: “Onderwijs en werkgelegenheid; participatie en staatsburgerschap” – Professionals, man en vrouw, gemengde leeftijdsgroep.

Focusgroep 2: “Gezondheid, huisvesting en sociale diensten” – Gemengde mannelijke en vrouwelijke groep, professionals en studenten, gemengde leeftijdsgroep.

Focusgroep 3: “Participatie en politiek” – Gemengde mannelijke en vrouwelijke groep, gemengde leeftijdsgroep.

Focusgroep 4: “Identiteit en thuishoren; onderwijs; werkgelegenheid” – Alleen jonge vrouwen, jonger dan 35.

Focusgroep 5: “Identiteit en het thuishoren” – Turkse vrouwen ouder dan 45.

Focusgroep 6: “Identiteit en het thuishoren; gezondheid; onderwijs” – Turkse mannen ouder dan 45.

Een gedeelte van de contextuele informatie en achtergrondinformatie is gebaseerd op een bestudering van bestaande, academische literatuur en onderzoeks- en beleidspublicaties, alsook nieuwsrapportages in de media, om zo de bevindingen binnen de context van de landelijke en lokale politieke situatie te plaatsen. De verzameling gegevens van deze bronnen eindigt op 1 mei 2009. Ontwikkelingen die na deze datum plaatsvonden zijn niet in de analyse meegenomen.

Dit rapport bevat ook de terugkoppeling van een aantal deelnemers aan een rondetafel discussie op 18 mei 2009, waar professionals in integratie en inclusie, academici, vertegenwoordigers van gemeentelijke organen en organisaties, alsmede moslim- en immigrantenorganisaties aan deelnamen. Dit rapport beschrijft de meningen en de informatie die tijdens deze vergadering werden besproken, voor zover mogelijk binnen de scope en doelen van het onderzoek.

Tabel 1a. Ondervraagden Foundations-enquête, moslimmannen

	Leeftijd						Totaal
	<20	20–29	30–39	40–49	50–59	60>	
Bosnië	0	1	0	0	0	0	1
Iran	0	1	0	1	0	0	2
Marokko	0	2	0	3	1	1	7
Nederland	0	12	0	0	0	0	12
Pakistan	0	1	0	1	0	0	2
Suriname	0	0	0	0	1	0	1
Turkije	0	3	5	7	3	6	24
Totaal	0	20	5	12	5	7	49

Bron: Open Society Foundations

Tabel 1b. Ondervraagden Foundations-enquête, moslimvrouwen

	Leeftijd						Totaal
	<20	20–29	30–39	40–49	50–59	60>	
Bosnië	0	1	0	0	0	0	1
Indonesië	0	0	0	1	0	0	1
Libië	0	1	0	0	0	0	1
Marokko	0	0	4	5	1	0	10
Nederland	3	5	1	0	0	1	10
Pakistan	0	1	1	0	0	0	2
Suriname	0	0	1	1	0	0	2
Turkije	1	0	6	7	3	6	23
Totaal	4	8	13	14	4	7	50

Bron: Open Society Foundations

De meerderheid van de niet-moslimvergelijkingsgroep bestond uit Nederlandse staatsburgers.

Tabel 1c. Ondervraagden Foundations-enquête, niet-moslimmannen

	Leeftijd						Totaal
	<20	20–29	30–39	40–49	50–59	60>	
Wit-Rusland	0	0	0	1	0	0	1
Kaapverdië	1	0	0	0	0	0	1
China	0	0	1	0	0	0	1
India	0	0	0	0	0	2	2
Italië	0	0	1	0	0	0	1
Marokko	0	0	1	0	0	0	1
Nederland	2	13	4	9	3	4	35
Servië en Montenegro	0	0	0	0	1	0	1
Suriname	0	1	2	2	2	1	8
Totaal	3	14	9	12	6	7	51

Bron: Open Society Foundations

Tabel 1d. Ondervraagden Foundations-enquête, niet-moslimvrouwen

	Leeftijd						Totaal
	<20	20–29	30–39	40–49	50–59	60>	
Aruba	0	1	0	0	1	0	2
Brazilië	0	0	1	0	0	0	1
Kaapverdië	0	0	1	0	0	0	1
China	0	0	1	0	1	1	3
Eritrea	0	0	1	0	0	0	1
Letland	0	0	0	0	0	1	1
Nederland	6	6	6	6	5	4	33
Suriname	0	0	3	0	4	0	7
Tanzania	0	0	0	0	0	1	1
Totaal	6	7	13	6	11	7	50

Bron: Open Society Foundations

1.2 Terminologie

Dit rapport is opgesteld als onderdeel van een internationale vergelijkende studie, ontworpen en opgedragen door het ‘Thuis in Europa’-project van de Open Society Foundations. Als deel van het aanhoudende werk van de Foundations om de levens van mensen in gemarginaliseerde gemeenschappen te beschermen en verbeteren, werd dit rapport opgesteld om de plaats en de bezorgdheden van de grootste religieuze minderheidsgroep in West-Europa te monitoren: moslims.

Het is vanwege deze keuze onvermijdelijk dat er een samensmelting van categorieën ontstaat. Veel in Nederland en in andere Europese landen beschikbare gegevens houden geen rekening met de religieuze verwantschap, maar vertrouwen op de informatie over etniciteit en/of land van afkomst. Aangezien dit rapport gedeeltelijk is gebaseerd op secundaire literatuur en onderzoek om de bevindingen van de survey in de juiste context te plaatsen en de noodzakelijke, voor Nederland relevante, achtergrondinformatie te leveren, moet worden opgemerkt dat de meeste secundaire literatuur over moslims gaat over Turkse en Marokkaanse immigranten en hun afstammelingen. Vanwege de keuze van de onderwerpen die van cruciaal belang zijn voor sociale en economische integratie, worden daarnaast het gedrag, de ervaringen en de bezorgdheden van de geïnterviewden niet bepaald door hun religieuze identiteit. Moslims kwamen immers aanvankelijk niet naar Europa als “moslims”, maar als gastarbeiders, immigranten of vluchtelingen. Sommige vragen over zelfidentificatie of toegewezen identificatie van moslims als “moslims” blijven dus onbeantwoord.

Door de kleinschaligheid van deze studie gelden de bevindingen niet als algemeen voor alle moslims in alle gebieden in Rotterdam. Het wordt erkend dat de bevindingen van dit rapport niet alleen gelden voor moslims en dat andere minderheidsgroepen in de geselecteerde landen te maken hebben met soortgelijke problemen. Dit rapport biedt echter wel een inzicht in de dagelijkse ervaringen van moslims en biedt handvaten of beleidsrichtingen voor verdere studies en onderzoeken. De aanbevelingen zijn afgeleid uit de bevindingen in dit rapport en zijn gebaseerd op eerstehandsverslagen van moslims in Feijenoord.

1.3 Handleiding voor het lezen van dit rapport

Elk stadsrapport in deze reeks is gericht op beleid en sociale initiatieven, alsook op de ervaring van lokale mosliminwoners, zodat de inwoners van steden van elkaar kunnen leren. Er moet worden opgemerkt dat dit rapport niet als doelstelling heeft om een uitgebreid overzicht van alle beleidsactiviteiten en initiatieven van het maatschappelijke middenveld te leveren.

Hoofdstuk 2 van dit rapport biedt achtergrondinformatie over de demografie en statistieken in Rotterdam en de deelgemeente Feijenoord. Het hoofdstuk beschrijft de patronen van immigratie en de vestiging van moslims in Nederland en in Rotterdam. Het levert tevens informatie over de manier waarop het staatsburgerschap en stemrecht in Nederland worden georganiseerd.

Hoofdstuk 3 beschrijft de bestuursstructuur en de beleidsprioriteiten in Rotterdam en Feijenoord, en de manier waarop moslims in het politieke en publieke debat worden gezien.

Hoofdstukken 4 tot 11 gaan in op de bevindingen voor de geselecteerde onderwerpen: identiteit, thuishoren en interactie; onderwijs; werkgelegenheid; huisvesting; gezondheid en sociale diensten; politie-surveillance en veiligheid; participatie en staatsburgerschap; en de media.

De eerste hoofdstukken van het rapport omschrijven de manieren waarop landelijke en gemeentelijke autoriteiten de uitdagingen aanpakken ten aanzien van de integratie van moslims in de maatschappij. De nadruk wordt gelegd op beleid, praktijken en initiatieven die bijdragen aan de integratie en inclusie van moslims (zowel politiek als sociaal), of het gebrek hieraan. Waar nodig worden de specifiek Nederlandse systemen (zoals het onderwijssysteem) uitgelegd. Daarna worden de bevindingen van focusgroepen en interviews met belanghebbenden van de Foundations-enquêtes voorgesteld. De voornaamste bevindingen van recent onderzoek zijn, indien relevant, samengevat.

Het mediagedeelte, hoofdstuk 11, heeft een andere opbouw. Sommige vragen over het gebruik van media zijn in de enquête opgenomen, maar informatie over mediabetrokkenheid of de invloeden van media zijn niet opgenomen. Daarom geeft het hoofdstuk een overzicht van recente literatuur en onderzoek over deze onderwerpen. Het hoofdstuk gaat ook verder in op de manier waarop de gemeente informatie aan haar immigranteninwoners communiceert.

De conclusies van de elf hoofdstukken worden samengebracht in hoofdstuk 12.

In hoofdstuk 13 worden de aanbevelingen gepresenteerd, gericht op beleidsmakers en burgerorganisaties op lokaal en landelijk niveau.

2. BEVOLKING EN DEMOGRAFIE

2.1 Demografie

Algemene statistieken

Dit rapport beschrijft de situatie van moslims in Nederland en de op een na grootste stad van dit land, Rotterdam. Sinds 1971 worden in Nederland geen volkstellingsgegevens meer verzameld,¹⁹ zodat in bestaande statistieken en literatuur het land van oorsprong waar de islam de dominante religie is, geldt als proxy om het aantal moslims in Nederland te schatten. Het resultaat hiervan is dat de meeste informatie over moslims in Nederland Turkse en Marokkaanse immigranten en hun kinderen betreft, aangezien zij de grootste etnische minderheden zijn, die afkomstig zijn uit landen waar de moslimbevolking in de meerderheid is. Ook in dit rapport worden statistieken gebaseerd op etniciteit gebruikt om de situatie van “moslims” in te schatten. Het moet echter worden benadrukt dat deze niet het niveau van religiositeit of religieuze praktijken van immigranten en hun kinderen, noch een andere soort en mate van zelfidentificatie als “moslim”, weerspiegelen. De Nederlandse bevolkingsregisters verzamelen informatie over het geboorteland en staatsburgerschap, alsook over het geboorteland van beide ouders. In onderzoek en statistieken worden immigranten en hun afstammelingen vaak *allochtonen* genoemd, wat vertaald kan worden als “niet ingeboren” of “immigranten”. In deze categorie wordt verder onderscheid gemaakt tussen westers en niet-westers. Mensen worden gezien als niet-westers als zij of tenminste één van hun ouders geboren zijn in Turkije, Marokko, andere landen in Afrika, Suriname, Aruba of andere landen in Latijns-Amerika en Azië (met uitzondering van Indonesië en Japan, die als westers worden beschouwd).²⁰ Ter bevordering van de leesbaarheid van dit rapport zal, bij het gebruik van algemene informatie en gegevens over immigranten die niet gebaseerd zijn op specifieke etnische of religieuze groepen, de term “immigranten” worden gebruikt. Immigranten die in het buitenland geboren zijn, worden eerstegeneratie-immigranten genoemd, diegenen geboren in Nederland noemt men de tweede generatie. De derde generatie, met twee in Nederland geboren ouders, zijn moeilijker in statistieken te volgen.

¹⁹ Tussen 1795 en 1971 werden elke tien jaar Nederlandse volkstellingsgegevens verzameld. In 1981 werd het verzamelen van censusgegevens uitgesteld en later stopgezet. Vanwege een sterke vraag naar de bescherming van de privacy werd het verzamelen van censusgegevens in 1991 wettelijk afgeschaft. Statistische gegevens worden nu verzameld door representatieve onderzoeken op zowel lokale als landelijke niveaus. Voor verdere informatie gaat u naar www.volkstellingen.nl. Landelijke statistische gegevens worden verzameld door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), door bureaus voor statistiek op regionaal niveau en door commerciële onderzoeksbureaus.

²⁰ *Jaarrapport integratie 2008*, CBS, Den Haag, 2008. Voor een uitgebreidere uitleg van de terminologie in literatuur en statistieken, zie Maussen et al., *Nederlands Literatuur Survey*.

Nederland heeft een bevolking van 16,5 miljoen mensen.²¹ Op 1 januari 2008 waren er 3,2 miljoen immigrantenbewoners in Nederland. Dit is 19,4 procent van de totale bevolking. Van alle immigranten zijn er 1,8 miljoen niet-westers, wat overeenkomt met 10,9 procent van de totale bevolking. Van de niet-westerse immigranten heeft twee derde zijn oorsprong in Turkije, Marokko, Suriname en Aruba, waarvan de eerste twee voornamelijk moslim zijn (respectievelijk 95 procent en 97 procent).²² De grootste groepen van westerse immigranten komen oorspronkelijk uit Indonesië en Duitsland.

Van de niet-westerse immigranten is 40 tot 50 procent van de tweede generatie. De aantallen eerstegeneratie-immigranten in Nederland zijn aan het verminderen: tussen 2004 en 2007 verlieten meer niet-westerse immigranten het land dan dat er binnenkwamen.²³

De gemiddelde leeftijd van de niet-westerse immigranten ligt lager dan die van de autochtone Nederlanders. Dit komt door de algemene trend onder jongere mensen om te immigreren en de vruchtbaarheidscijfers en de vergrijzing van de autochtone bevolking. Van de autochtone bevolking is één op de zes personen ouder dan 65 jaar oud, terwijl maar één op de 30 niet-westerse immigranten in deze leeftijdsgroep valt.²⁴ De derde generatie van niet-autochtone immigranten is nog niet zo groot, bestaande uit ongeveer 50.000 kinderen, waarvan de helft van Surinaamse afkomst. De jongsten van de derde generatie zijn Turken en Marokkanen, waarvan meer dan 90 procent jonger dan tien jaar is.

De meeste niet-westerse immigranten wonen in de vier grote steden en de middelgrote steden in de Randstad.

De schatting is dat ongeveer 5,8 procent van de Nederlandse bevolking (circa 885.000 personen) moslim is.²⁵ Ook zij zijn woonachtig in de stedelijke gebieden.

Moslims in Rotterdam

Rotterdam is de op één na grootste stad van Nederland, na de hoofdstad Amsterdam. Op 1 januari 2008 had Rotterdam 582.949 inwoners.²⁶

²¹ CBS, gegevens verzameld in februari 2009, beschikbaar via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/cijfers/default.htm> (beschikbaar in augustus 2010).

²² *Jaarrapport integratie 2005*, SCP, Den Haag, 2005.

²³ A. Veen, M. van Daalen, J. Roeleveld en N. de Jonge, *Voor- en vroegschoolse educatie in Rotterdam*, SCO-Kohnstam Instituut, Amsterdam, 2008, blz. 37, beschikbaar (in het Nederlands) via <http://www.sco-kohnstaminstituut.uva.nl/pdf/sco803.pdf> (beschikbaar in augustus 2010) (hierna A. Veen, *Voor- en vroegschoolse educatie*).

²⁴ A. Veen, *Voor- en vroegschoolse educatie*, blz. 37.

²⁵ D. Douwes, M. de Koning en W. Boender, *Nederlandse moslims. Van migrant tot burger*, Amsterdam, Universiteit Amsterdam Press/Salomé, 2005.

²⁶ Gemeente Rotterdam. Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS), "Feitenkaart Bevolkingsmonitor 1e kwartaal 2008", Rotterdam, april 2008.

Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog, en vooral sinds halverwege de jaren zeventig, heeft Rotterdam zich ontwikkeld tot een multi-etnische stedelijke maatschappij. Circa 46 procent van haar bewoners had in 2009 een immigrantenachtergrond.²⁷

Het aantal moslims in Rotterdam wordt geschat op ongeveer 80.000. Dit is meer dan 13 procent van de bevolking van de stad. De helft van de moslimbevolking in Rotterdam komt oorspronkelijk uit Turkije, terwijl een kwart van Marokkaanse afkomst is. De rest komt van verschillende achtergronden, waaronder Surinaamse, Bosnische, Indonesische en Pakistaanse.²⁸

Rotterdam heeft, met 45.699 Turkse inwoners,²⁹ de grootste Turkse minderheid in Nederland. Met 37.476 Marokkanen³⁰ heeft de stad de op één na grootste Marokkaanse minderheid van het land (de grootste Marokkaanse minderheid woont in Amsterdam). Alleen de Surinaamse etnische groep, 51.885 mensen in totaal, overtreft in aantal de Turkse en Marokkaanse minderheden in Rotterdam.

De autochtone Nederlandse bevolking in Rotterdam telt 313.765 inwoners. Hiervan zijn 68.884 mensen ouder dan 65 jaar. De groep van de vijftenzestigplussers bevat bij de autochtone Nederlanders 20.000 meer mensen dan eender welke andere leeftijdsgroep. Bij de Turkse en Marokkaanse minderheden is de meerderheid van de tweede generatie en dus nog relatief jong (zie Tabel 2).

²⁷ Gemeente Rotterdam, "Feitenkaart Participatie 2007", Rotterdam, 2007.

²⁸ COS, "Feiten, teksten en publicaties".

²⁹ 1 januari, 2008.

³⁰ 1 januari, 2008.

Tabel 2. Turkse en Marokkaanse bevolkingen in Rotterdam op basis van leeftijdsgroep, 1 januari 2008

Leeftijds groep	Turks 1ste generatie	Turks 2de generatie	Marokkaans 1ste generatie	Marokkaans 2de generatie
0–14	414	11.672	606	12.058
15–24	1.556	6.716	1.782	4.887
25–34	5.450	3.498	4.869	1.744
35–44	7.694	370	5.537	75
45–54	4.057	2	2.991	0
55–64	2.493	0	1.671	0
65+	1.774	3	1.262	0
Totaal	23.438	22.261	18.718	18.764

Bron: Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS)³¹

Zoals duidelijk wordt weergegeven in Tabel 3, stegen tussen 2000 en 2008 de Turkse en Marokkaanse bevolkingen in vergelijking met de andere categorieën, met uitzondering van de gecombineerde categorie “Andere niet-westerse”, terwijl het aantal autochtone Nederlandse inwoners daalde. Ook steeg de Surinaamse en Antilliaanse bevolking tussen 2000 en 2004 en daalde dit aantal ietwat tussen 2004 en 2008.

³¹ COS 2008. Gegevens beschikbaar via <http://www.cos.rotterdam.nl/smartsite2125603.dws?th.name=Bevolkingsgroepen&th.nr=6025&style=2033&substyle> (beschikbaar in augustus 2010).

Tabel 3. Bevolking van Rotterdam op basis van nationale achtergrond, 2000, 2004 en 2008

Etniciteit	2000	2004	2008
Suriname	50.053	52.291	51.885
Antillen	15.593	20.348	19.562
Kaapverdië	14.377	15.015	14.971
Turkije	40.277	44.637	45.699
Marokko	30.238	35.355	37.476
Andere niet-westers	30.184	40.125	40.257
Autochtoon Nederlands	355.438	332.327	313.765
Andere EU32	30.937	31.900	32.134
Andere westers	25.563	27.546	27.200
Totaal	592.660	599.544	582.949

Bron: COS

Feijenoord

De stad Rotterdam wordt door de rivier de Maas in tweeën gedeeld. In 2010 steeg het aantal deelgemeentes van 13 tot 14.³³

Dit onderzoek is gericht op de zuidelijke deelgemeente Feijenoord (Tabel 1). Deze bestaat voornamelijk uit één woongebied. Met 68.914 inwoners op 1 januari 2008, is Feijenoord een van de grootste deelgemeentes van Rotterdam en een van de meest etnisch diverse deelgemeentes. Feijenoord is opgedeeld in acht wijken: Afrikaanderwijk, Bloemhof, Feijenoord, Hillesluis, Katendrecht, Kop van Zuid/Entrepot, Noordereiland en Vreewijk. De verdeling tussen mannen en vrouwen in Feijenoord is 49,8 procent mannelijk en 50,2 procent vrouwelijk.³⁴ Een derde van de bevolking is autochtoon Nederlander en twee derde bestaat uit immigranten, waarvan 19 procent Turks, 11

³² Bevat EU-landen die op 1 januari 2007 lid waren.

³³ Voor een overzicht gaat u naar <http://www.cos.rotterdam.nl/smartsite1144.dws?Menu=267325&goto=259660&channel=182&substyle=251100> (beschikbaar in augustus 2010). Een veertiende district, Rozenburg, werd voor de verkiezingen van 2010 toegevoegd.

³⁴ Hierdoor wordt ze een van de meest gelijk verdeelde deelgemeentes op het vlak van gender. De gehele stad bestaat uit 48,9 procent mannelijke inwoners en 51,1 procent vrouwelijke inwoners. Voor informatie over alle deelgemeentes gaat u naar <http://www.cos.rotterdam.nl/smartsite229.dws?goto=226732&style=2033&substyle=> (beschikbaar in augustus 2010).

procent Surinaams, 10 procent Marokkaans en 9 procent “anders niet-westers”.³⁵ De percentages variëren aanzienlijk tussen de verschillende wijken. Bijvoorbeeld, in Kop van Zuid (een recentelijk ontwikkeld woongebied met luxeappartementen), is het aandeel van Nederlandse autochtonen 50 procent, 3 procent is Turks, 5 procent Surinaams, 2 procent Marokkaans en 17 procent “anders niet-westers”. De enige wijk met een meerderheid van autochtone Nederlandse inwoners is Vreewijk, met 69 procent. Dit is de grootste wijk in Feijenoord.

Figuur 1. Feijenoord in de bocht van de rivier de Maas

Bron: <http://www.cos.rotterdam.nl/smartsite229.dws?goto=351124&style=2128&substyle=251>
(beschikbaar in augustus 2010)

³⁵ De categorie “andere niet-westers” is problematisch in de studie over moslims of andere specifieke immigranten- en/of etnische groepen. Aangezien deze categorie personen bevat van onder andere Afrikaanse landen, alsook Aziatische landen, verdwijnt alle informatie over de sociaal-economische situatie en integratiepaden van de specifieke groepen in deze categorie. Daarnaast kan het aandeel personen met een moslimachtergrond in deze categorie niet worden geschat. Interview met vertegenwoordiger van de Rotterdamse gemeentelijke administratie, 8 april 2008.

2.2 Patronen van immigratie en vestiging

Zoals hierboven vermeld bestaat de moslimbevolking in Rotterdam voornamelijk uit immigranten en hun afstammelingen. De grootste immigrantengroepen in Rotterdam zijn van Surinaamse, Turkse en Marokkaanse oorsprong.

In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog kwam er slechts een relatief klein aantal immigranten naar Rotterdam.³⁶ Wel migreerden 300.000 Nederlands-Indonesische mensen van het vroegere Nederlands Oost-Indië naar Nederland of ze werden “gerepatrieerd” in de jaren vijftig van de vorige eeuw. Zij kwamen aan in de haven van Rotterdam. De meeste verhuisden naar andere steden, vooral naar Den Haag en Leiden.

De naoorlogse economische bloei leidde tot een stijgende vraag naar laagopgeleide arbeiders. Vanaf eind jaren zestig van de vorige eeuw maakte de Nederlandse regering wervingsafspraken met enkele Zuid-Europese landen, en later ook met Turkije en Marokko. Zo konden arbeiders worden aangetrokken om op basis van tijdelijke contracten naar Nederland te komen. De grootste aantallen van deze zogenoemde “gastarbeiders” kwamen uit deze twee landen. Tevens werden veel mannen van voormalig Joegoslavië aangeworven om in de metaalindustrie in Rotterdam en het omliggende gebied te werken. In de jaren voor de onafhankelijkheid van de Nederlandse kolonie Suriname kwamen grote groepen Surinamers naar Nederland. Het aantal mensen van Marokkaanse en Turkse afkomst steeg snel in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw vanwege familieherenigingen en het stichten van gezinnen (huwelijken met partners uit Turkije of Marokko).

Eerst woonden de gastarbeiders in speciale wooneenheden en barrakken buiten het woongebied. Vanaf eind jaren zestig tot de vroege jaren zeventig steeg het aantal kosthuizen voor immigranten snel tot bijna 800 in 1972.³⁷ De concentratie van deze huizen in Afrikaanderwijk, een van de armste wijken in de stad, veroorzaakte daar spanningen, die in augustus 1972 tot rellen leidden toen de Turkse kosthuizen door Nederlandse bewoners van de wijk werden aangevallen.

De snelle groei van immigrantenbevolkingen in Rotterdam – zowel in absolute als in relatieve aantallen – was van invloed op het immigrantenbeleid. Rotterdam was een van de eerste steden in Nederland die erkende dat de immigranten niet zouden terugkeren en de stad wijzigde haar gemeentelijke beleid ten aanzien van gastarbeiders in een beleid dat gericht was op immigratie en vestiging.³⁸ Dit kwam mede door de dramatische gebeurtenissen van 1972, maar ook vanwege een stijgend aantal

³⁶ J. Veenman, “Changing Policies on Immigrants in Rotterdam” (“Veranderend beleid over immigranten in Rotterdam”), Afdeling Sociale en Culturele Zaken, Administratieafdeling, Gemeente Rotterdam, 2001.

³⁷ Maussen, *Ruimte voor de islam?*, blz. 110.

³⁸ Maussen, *Ruimte voor de islam?*, blz. 110.

gastarbeiders dat begin jaren zeventig hun families naar Rotterdam haalde. De eerste beleidsnota over immigranten in Rotterdam werd in 1978 gepresenteerd.³⁹

Staatsburgerschap

Nederland heeft het principe van ‘*ius sanguinis*’ gevolgd, wat inhoudt dat staatsburgerschap door de biologische ouders wordt bepaald. De algemene regel van de Nederlandse nationaliteitswet⁴⁰ bepaalt dat een persoon het Nederlandse staatsburgerschap heeft indien op het geboortetijdstip ten minste één van de ouders het Nederlandse staatsburgerschap heeft. Er zijn belangrijke uitzonderingen ten gunste van het *ius soli*-principe, waarbij nationaliteit bepaald wordt door de geboorteplaats. Dit principe werd in 1984 bekrachtigd met de Nederlandse Nationaliteitswet, die in Nederland geboren kinderen met immigrantenouders en die ouder dan 18 jaar zijn, een kans geeft de Nederlandse nationaliteit te verkrijgen.⁴¹ Een andere manier om het Nederlandse staatsburgerschap te verkrijgen is middels naturalisatie. Personen die langer dan vijf jaar zonder enige onderbreking in Nederland hebben gewoond, of die ten minste drie jaar hebben samengewoond met een autochtone Nederlander (getrouwd of als geregistreerd partner), kunnen naturalisatie aanvragen. Voorwaarde is dat ze succesvol het inburgeringsexamen hebben afgerond of kunnen bewijzen dat ze de Nederlandse taal goed spreken door middel van een diploma “Nederlands als tweede taal” (NT2).

Tussen 1992 en 1997 konden immigranten die het Nederlandse staatsburgerschap aanvraagden hun oorspronkelijke nationaliteit behouden, naast de Nederlandse nationaliteit. Dit had als gevolg dat het aantal mensen met twee nationaliteiten in Nederland in de jaren negentig van de vorige eeuw steeg. Dit beleid werd in 1997 gewijzigd in een beperkter naturalisatiebeleid, waarin dubbel staatsburgerschap uitdrukkelijk wordt ontmoedigd.

In principe wordt verwacht dat buitenlanders die het Nederlandse staatsburgerschap willen, hun buitenlandse nationaliteit opgeven. In veel gevallen gebeurt dit automatisch bij het aannemen van de Nederlandse nationaliteit. In sommige gevallen is een uitdrukkelijke renunciatie van de buitenlandse nationaliteit vereist. Wanneer het echter onmogelijk wordt om afstand te doen van de buitenlandse nationaliteit, zoals bijvoorbeeld in het geval van Marokkaanse mensen aangezien de Marokkaanse wet dit niet toestaat, blijft het hebben van twee nationaliteiten mogelijk. Het hebben van twee nationaliteiten is ook toegestaan indien het opgeven van de buitenlandse nationaliteit bepaalde nadelen zou opleveren, zoals het verliezen van sommige voordelen, waaronder erfenissen en eigendomsrechten. Dit geldt vooral voor Turkse staatsburgers. In Rotterdam heeft meer dan twee derde van de mensen afkomstig uit Turkije en

³⁹ Gemeente Rotterdam, “Nota Migranten in Rotterdam”, Rotterdam, 1978.

⁴⁰ G. R. de Groot en M. Tratnik, *Het Nederlands nationaliteitsrecht*, Kluwer, Deventer, 2003.

⁴¹ Nederlandse Nationaliteitswet, 1984.

Marokko het Nederlandse staatsburgerschap, in de meeste gevallen samen met de Turkse of Marokkaanse nationaliteit.⁴²

Stemrecht

Volgens de Nederlandse grondwet is het stemrecht, in tegenstelling tot veel andere fundamentele grondrechten, verbonden met staatsburgerschap. Alle Nederlandse staatsburgers ouder dan 18 jaar zijn stemgerechtigd en verkiesbaar (tenzij door een rechter anders is besloten). Nederlandse staatsburgers die buiten Nederland wonen, mogen stemmen tijdens de landelijke en Europese verkiezingen, maar niet tijdens de gemeentelijke verkiezingen.

Personen zonder Nederlands staatsburgerschap, maar die afkomstig zijn uit EU-landen, mogen stemmen tijdens de gemeenteraadsverkiezingen in de deelgemeente onder dezelfde voorwaarden als Nederlandse staatsburgers. Indien geregistreerd in de gemeente waarin zij wonen, dan kunnen ze ook deelnemen aan de Europese verkiezingen, maar niet aan de landelijke verkiezingen.

Personen zonder Nederlands staatsburgerschap die afkomstig zijn uit niet-EU-landen, kunnen stemmen tijdens en zich verkiesbaar stellen voor de verkiezingen van de gemeenteraad en de raad van de deelgemeente. Dit kan onder dezelfde voorwaarden als staatsburgers, mits zij legaal in Nederland hebben gewoond (middels een woonvergunning) voor een periode van vijf aaneengesloten jaren vóór de dag waarop de informatie over de kandidaten openbaar wordt gemaakt.⁴³

⁴² COS, informatie beschikbaar via <http://www.cos.rotterdam.nl/smartsite2125603.dws?th.name=Bevolkingsgroepen&th.nr=6025&style=2033&substyle=> (beschikbaar in augustus 2010).

⁴³ Zie website van Parlement en Politiek, <http://www.parlement.com/9291000/modulesf/g3rfhq0j> (beschikbaar in augustus 2010).

3. STADSBELEID

3.1 Religieuze diversiteit en relaties tussen Kerk en Staat

Nederland is al eeuwen gewend aan religieuze diversiteit. De geschiedenis van Nederland leidde tot een maatschappij die was opgesplitst volgens religieuze en ideologische affiliatie of zuilen. Deze situatie hield stand tot de jaren zestig van de vorige eeuw. Katholieken, protestanten en socialisten waren georganiseerd in min of meer gesloten gemeenschappen, waarin zich het gehele sociale leven voltrok.⁴⁴ Het specifieke Nederlandse staatsmodel– relaties met de kerk kunnen worden omschreven als “principiële pluralisme” – is vooral gebaseerd op het principe van een gelijke behandeling door de wet van de verschillende religies en levensfilosofieën.

Hoewel de vrijheid van religie een fundamenteel recht is, is de scheiding van kerk en staat een theoretisch principe en daarom altijd onderhevig aan interpretatie. In Nederland hebben religieuze organisaties een belangrijke wereldlijke functie. Dit betekent dat het (lokale) bestuur de voorwaarden kan, en soms moet, creëren die het mensen mogelijk maken om samen hun geloof uit te oefenen.⁴⁵ Religies kunnen dus deel uitmaken van het publieke leven, bijvoorbeeld in media, (vak)bonden of andere organisaties, zoals scholen, op basis van principiële gelijkheid. Alle religieuze groepen moeten gelijk worden behandeld, wat betekent dat wanneer een kerk financiering kan ontvangen voor het organiseren van daklozenopvang, een moskee die soortgelijke activiteiten wil organiseren, ook financiering zou mogen ontvangen.

De gemeente Rotterdam geeft op stadsniveau geen subsidies aan specifieke groepen voor activiteiten die alleen bedoeld zijn voor leden van die groep. Op districtsniveau verleent Feijenoord wel subsidies om activiteiten te ondersteunen van organisaties die een bepaalde groep dienen, indien de activiteiten een sociale functie hebben, bijvoorbeeld de integratie en/of emancipatie van bepaalde minderheidsgroepen.⁴⁶

Toen eind jaren zeventig duidelijk werd dat moslims niet langer tijdelijke gastarbeiders waren, maar immigranten die zich permanent in de Nederlandse maatschappij vestigden, kwamen er een aantal wettelijke en institutionele voorzieningen om de gelijke behandeling van de islam als een minderheidsreligie in Nederland te verzekeren.⁴⁷

Aanvankelijk werden moslims aangemoedigd om zich volgens religieuze lijnen te organiseren zoals de Nederlanders voor hen hadden gedaan. Het idee heerste dat een sterke mate van organisatie de emancipatie van de groep zou bevorderen, zoals dit voor

⁴⁴ Maussen et al., *Nederlands Literatuur Survey*, blz. 42.

⁴⁵ Kennisnet Integratiebeleid en Etnische Minderheden (KIEM), *Religie binnen het stedelijk beleid* (Veenman Drukkers, Rotterdam, 2005).

⁴⁶ Interview met een vertegenwoordiger van de deelgemeente Feijenoord, 8 april 2008.

⁴⁷ Maussen et al., *Nederlands Literatuuronderzoek*, blz. 43.

de katholieken het geval was geweest in een voornamelijk protestantse omgeving. De islamitische organisaties werden echter in de jaren tachtig van de vorige eeuw opgericht, toen de Nederlanders reeds zeer gesecculariseerd waren en het zuilensysteem niet meer van belang was. De moslims waren als het ware te laat om van de voordelen van dit systeem te genieten.⁴⁸

De eerste islamitische organisaties in Rotterdam waren moskeeënorganisaties die tegemoet probeerden te komen aan de behoeften van moslimimmigranten aan gebedsruimtes, religieus onderwijs en contact.⁴⁹ Eind jaren tachtig ontstond er een initiatief om een platform voor moslimorganisaties te bouwen. Dit initiatief leidde tot de formatie van de Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR) in 1988. Een van de redenen voor de formatie van de parapluorganisatie was om een effectievere respons op het probleem van het vinden van ruimte voor moskeeën te hebben. SPIOR kreeg politieke erkenning, gelijkwaardig met die van het Platform Buitenlanders Rijnmond (PBR), een belangrijke parapluorganisatie die in 1981 voor immigrantenorganisaties werd opgericht. Beide parapluorganisaties zijn vandaag de dag nog steeds actief.

Sinds 2000 is de politieke ondersteuning voor het financieren van moslimorganisaties aan het afnemen. Eerder dan het zoeken naar emancipatie en integratie als groep met behoud van onderscheidende culturele en religieuze kenmerken, wordt nu van moslims verwacht dat ze als individuen integreren en emanciperen. Wanneer politici echter een handreiking willen doen naar immigrantengroepen, dan spreken ze de religieuze organisaties aan en vragen ze hulp en advies of beroepen ze zich op de verantwoordelijkheden van de organisaties.⁵⁰

3.2 Gemeentelijke relaties met moslimgemeenschappen

Gemeentes hebben, binnen de grenzen van de vrijheid van religie, een bepaalde mate van onafhankelijkheid in de manieren waarop ze de scheiding van Kerk en Staat in hun lokale beleid implementeren.

In 2006 werd een studie gepubliceerd waarin de verhouding tussen het gemeentelijke bestuur, het beleid en de islam en culturele diversiteit onderzocht werd in vier grote steden, inclusief Rotterdam.⁵¹ Vier theoretische beleidsvisies werden onderscheiden. In de marginaliserende beleidsvisie beogen de beleidmakers om de zichtbaarheid van de

⁴⁸ J. Rath, R. Penninx, K. Groenendijk en A. Meyer, *Nederland en zijn islam. Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap*, MES-Series 5, Spinhuis, Amsterdam, 2006.

⁴⁹ K. Canatan, *Turkse Islam. Perspectieven op organisatievorming en leiderschap in Nederland*, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2001, blz. 215 (hierna Canatan, *Turkse Islam*).

⁵⁰ R. Rijkschroeff en J.W. Duyvendak, "De omstrede betekenis van zelforganisaties", *Sociologische Gids* 51(4) (2004), blz. 18–35.

⁵¹ Maussen, *Ruimte voor de islam?*

islam in de maatschappij zoveel mogelijk naar de marge te drijven, bijvoorbeeld door het verbieden van het bouwen van duidelijk zichtbare moskeeën of het dragen van hoofddoeken. In een pluralistische visie ligt de nadruk op het recht op een andere collectieve identiteit, bijvoorbeeld door het toestaan van moslimscholen en herkenbare moskeeën. In een dialogische visie ligt, ten derde, de nadruk op individuele emancipatie van geïnstitutionaliseerde moslimorganisaties. Een assimilatievisie, tenslotte, vereist dat immigranten en moslims zich aanpassen aan de Nederlandse sociale context en aan de Nederlandse cultuur.

Hoewel in het nationale en politieke debat stemmen weerklonken die een radicale verandering in het beleid ten aanzien van de islam ondersteunden, concludeert de studie dat in deze steden beleidmakers in het algemeen een combinatie van pluralistisch en dialogisch beleid blijven volgen.⁵² De pluralistische beleidsvisie over religieuze faciliteiten is diep verankerd in het lokale beleid en in de Nederlandse historische context van religieus pluralisme. Tegelijkertijd wordt de ontwikkeling van faciliteiten en initiatieven die in de Nederlandse context passen en die een zinvolle interactie tussen diverse religieuze en etnische gemeenschappen mogelijk maken, aangemoedigd. Dit is gebaseerd op de dialogische visie.

Rotterdam heeft momenteel 30 officiële moskeeën en islamitische gebedshuizen.⁵³ In Rotterdam werden islamitische gebedsruimtes voor het eerst in de jaren zeventig opgericht door de eerste generatie Turkse en Marokkaanse immigranten, in die tijd nog gastarbeiders genoemd. Toen deze eerste generatie echtgenoten en kinderen naar Rotterdam brachten, speelden deze faciliteiten een centrale rol in inspanningen van moslimgemeenschappen om te voorzien in hun specifieke sociaal-culturele, educatieve en religieuze behoeften. Een speciaal beleid voor het bouwen van moskeeën werd tussen 1988 en 1991 ontwikkeld.⁵⁴ Er werd toen aangenomen dat het faciliteren van een islamitische zuil de emancipatie van deze groep zou aanmoedigen, zoals dit ook gebeurd was bij andere religieuze groepen vóór hun tijd. Tien jaar later werden deze gebouwen het onderwerp van zeer controversiële debatten.

Moslimorganisaties zijn als discussiepartners van groot belang voor de lokale overheid. In Rotterdam is SPIOR, met meer dan 20 jaar ervaring, een solide organisatie, die als partner van de gemeente functioneert. Als partner van de gemeente eerder dan als vertegenwoordiger van de gehele moslimgemeenschap, is de rol van SPIOR om gedeelde doelen en belangen van moslimorganisaties te identificeren en om deze onder de aandacht te brengen van de gemeente. Op die manier wordt gegarandeerd dat

⁵² Maussen, *Ruimte voor de islam?*, blz. 228.

⁵³ Informatie geleverd door SPIOR, interview met belanghebbenden, 8 april 2008.

⁵⁴ Maussen, *Ruimte voor de islam?*, blz. 129–138. Voor een analyse van het beleidsdiscours over moskeeën in Nederland 1980–2002 in het Engels, zie ook M. Maussen, “Mosques in The Netherlands 1980–2002: contested constructions, *Ethical Theory and Moral Practice* 7” (“Moskeeën in Nederland 1980–2002: contested bouwwerken, *Ethische theorie and morele praktijk* 7” (2004), blz. 147–162.

beleidsinitiatieven door diverse moslimorganisaties worden ondersteund. Door dit proces hebben ze bijgedragen aan de ontwikkeling van initiatieven op het vlak van gedwongen huwelijken, de emancipatie van vrouwen en het zorgen voor de bejaarden.⁵⁵

In Rotterdam wordt het instrument van gemeentelijke financiering gebruikt om burgerlijke activiteiten in de stad aan te moedigen. Financiering wordt niet verstrekt aan specifiek religieuze initiatieven, maar aan burgerinitiatieven waaraan verschillende groepen kunnen deelnemen. Op deelgemeenteniveau, echter, wordt financiering soms toegekend aan specifieke groepen indien van de activiteiten verwacht wordt dat ze de integratie van deze groep in de bredere maatschappij verbeteren.

3.3 Bestuursstructuur van Rotterdam

De gemeente Rotterdam bestaat uit een college van de burgemeester, wethouders en een stedelijke gemeenteraad. De burgemeester en wethouders zijn de bestuursautoriteiten, terwijl de stedelijke gemeenteraad wetgevende bevoegdheid heeft. Op basis van aanbevelingen van de stedelijke gemeenteraad beveelt de minister van Binnenlandse Zaken een kandidaat aan als burgemeester van een bepaalde stad. Na goedkeuring door het kabinet benoemt de koningin de burgemeester. De wethouders moeten zich tegenover de burgemeester verantwoorden.

Tijdens de gemeentelijke verkiezingen, die elke vier jaar worden gehouden, kiezen de inwoners lokale vertegenwoordigers van landelijke partijen om hun stad te besturen (Partij van de Arbeid, GroenLinks, Christendemocraten, enz.). De stedelijke raad wordt gevormd op basis van de uitkomst van de verkiezing en selecteert dan de wethouders uit zijn leden. De wethouders zijn aan het bewind voor de vierjarige periode van de zittingsperiode, maar kunnen na nieuwe verkiezingen opnieuw verkozen worden. De positie van de burgemeester is niet verbonden aan de verkiezingen, aangezien de burgemeester niet verkozen maar benoemd wordt. De burgemeester kan dus voor een langere periode aan het bewind blijven en een structurele rol in de stad spelen.⁵⁶

Op 5 januari 2009 werd Ahmed Aboutaleb, een lid van de Partij van de Arbeid en voormalig staatssecretaris van Sociale Zaken, geïnaugureerd als nieuwe burgemeester van Rotterdam. Aboutaleb kwam op veertienjarige leeftijd vanuit Marokko naar Nederland en zijn achtergrond werd vaak vermeld in debatten voordat hij als nieuwe burgemeester werd benoemd. Het rechtse parlementslid Geert Wilders en zijn aanhangers, alsook mensen van andere rechtse partijen, hebben vaak getwijfeld aan zijn loyaliteit vanwege zijn dubbel staatsburgerschap. Sommige raadsleden op lokaal niveau van de rechtse Fortuyn-partij Leefbaar Rotterdam waren het aanvankelijk om dezelfde

⁵⁵ Maussen, *Ruimte voor de islam?*, blz. 96.

⁵⁶ De vorige burgemeester, Ivo Opstelten van de VVD, was in de periode 1999–2006 aan het bewind.

reden oneens met het besluit van de raad om Aboutaleb aan te bevelen. Ze trokken later hun bezwaren in en uitten alsnog hun vertrouwen in Aboutaleb.

Aboutaleb presenteert zich als een gelovige moslim en ondersteunt het secularisme. Hij heeft benadrukt dat islam verenigbaar is met de Nederlandse maatschappij en heeft zich uitgesproken tegen extremisme.⁵⁷ Volgens hem gaat integratie over participatie in de maatschappij. Hiertoe behoren het leren van de taal en het aanpassen aan de belangrijkste waarden van het gastland. Toen hij staatssecretaris van Sociale Zaken was, zei hij dat vrouwen die een burka willen dragen geen sociale uitkering zouden mogen ontvangen, aangezien hun persoonlijke keuze toegang tot de Nederlandse arbeidsmarkt onmogelijk heeft gemaakt.⁵⁸

Naast de burgemeester heeft de stedelijke raad enkele leden met een immigrantenachtergrond.⁵⁹ Sommige van hen zijn in Nederland geboren. Immigranten worden ook vertegenwoordigd in de deelgemeenteraden en de adviesraden van de (deelgemeente)raad. In sommige wijken, zoals Feijenoord, zijn raadsleden van de deelgemeente met een immigrantenachtergrond zelfs in de meerderheid.

In Rotterdam, alsook in Amsterdam, is de stad in wijken verdeeld met een soortgelijke bestuurlijke structuur als de gemeente. De stadsraad is verantwoordelijk voor het algehele beleid van Rotterdam. Elke deelgemeente heeft een deelgemeenteraad, een raad van deelgemeentewethouders en wordt geleid door een verkozen voorzitter van de stadsdeelgemeente. De domeinen van de deelgemeenteraden worden bepaald op deelgemeente- en op wijkniveau. De stadsraad geeft de uitkomst van de verkiezing van de gehele stad weer. Elke deelgemeenteraad geeft de uitkomst van de verkiezing van de deelgemeente weer. Sinds de gemeentelijke verkiezingen van 2006 heeft de deelgemeente Feijenoord grotendeels een PVDA-deelgemeenteraad.

Het aantal vertegenwoordigers in de stadsraad is afhankelijk van het aantal inwoners in een bepaalde gemeente. Elke politieke partij presenteert een lijst met kandidaten die door de inwoners kunnen worden verkozen. De wethouders maken geen deel uit van de stadsraad. De stadsraden lijken dus op de landelijke raad, waar de ministers geen deel kunnen uitmaken van het parlement. In de grootste steden, waaronder Rotterdam,

⁵⁷ Op 25 april 2006 hield Aboutaleb de afsluitende lezing van de jaarlijkse Amsterdamlezingen, "De seculaire stad". Hij benadrukte het belang van religie voor immigranten wereldwijd (zowel christelijk als moslim) en beschreef hoe de islam zich in de Nederlandse maatschappij ontwikkelt. Hij benadrukte echter eveneens, en dit was gericht op jonge moslims: "Laat jouw geloof niet worden gegijzeld door enkele fanatieke idioten." De lezing is beschikbaar (in het Nederlands) via <http://amsterdam.nl/nieuws?ActItdt=11384> (beschikbaar in augustus 2010).

⁵⁸ Aboutaleb maakte deze opmerking in het feministische maandelijkse *Opzij* tijdschrift in april 2006.

⁵⁹ Het is moeilijk om een exact aantal te geven, aangezien sommige raadsleden af en toe hun functie opzeggen vanwege politieke conflicten of om andere redenen. Gemiddeld heeft ongeveer een kwart tot een derde van de stadsraadsleden (45 in totaal) een immigrantenachtergrond. In de deelgemeenteraden ligt dit percentage wellicht hoger.

zijn er 45 zetels in de stadsraad. Rotterdam (alsook Amsterdam) heeft deelgemeenteraadsverkiezingen diesamen met de stadsraadsverkiezingen plaatsvinden. De deelgemeenteraad telt 13 tot 25 leden, afhankelijk van de grootte van de deelgemeente. De deelgemeenteraad selecteert het bestuur, net zoals de stadsraad de wethouders selecteert. Feijenoord, een van de grootste deelgemeentes in Rotterdam, heeft 25 leden in de deelgemeenteraad.

De gehele stad is opgesplitst in deelgemeentes. Elke deelgemeente heeft een eigen deelgemeenteraad, met uitzondering van de haven, sommige industriële gebieden en het centrum van de stad, die door de stadsraad worden bestuurd. Deelgemeenteraden hebben verantwoordelijkheden op het vlak van de lokale economie, werkgelegenheid, veiligheid en het verbeteren van de omgeving en algemene leefbaarheid van het gebied. Daarnaast bieden ze allerlei soorten diensten aan de deelgemeentebewoners, zoals de verlenging van Nederlandse paspoorten. Een apparaat van diensten en bureaus ondersteunt de stadsraad met projecten en structurele diensten, inclusief gezondheidsdiensten. De deelgemeentes kennen een bepaalde mate van autonomie en formuleren het lokale beleid dat past bij de specifieke situatie van de deelgemeente. Hun beleid wordt echter afgestemd met de stadsraad. De stadsraad en de deelgemeenteraden maken na de gemeentelijke verkiezingen afspraken om aan gemeenschappelijke doelen en kwesties te werken die voor de stad in haar geheel als belangrijkste worden gezien.

Voor de verkiezingsperiode van 2006–2010 waren de belangrijkste punten op de politieke agenda van Rotterdam veiligheid, sociaal-economische participatie, huisvesting en de economie.⁶⁰ Veiligheid omvat politievervalsing, onderhoud van en toezicht op openbare gebieden en financiële investering in de fysieke en sociale structuur van de stad. De nadruk van het sociaal-economisch beleid ligt op het verhogen van het aantal immigranteninwoners die de Nederlandse taal goed beheersen, wat in het algemeen de burgerlijke participatie verhoogt, hoger onderwijs verbetert, armoede bestrijdt en de werkgelegenheidscijfers bevordert.

De PVDA is de grootste partij in de deelgemeente Feijenoord. Dit wordt weerspiegeld in de samenstelling van de deelgemeenteraad en in haar beleidsprogramma. Het beleidsprogramma van de deelgemeente Feijenoord voor 2006–2010 wordt “Voor een Sterk en Sociaal Feijenoord”⁶¹ genoemd. Na de beveiliging en de reinheid van de deelgemeente ligt de nadruk verder op de sociaal-economische en sociaal-culturele zelfverwezenlijking van de inwoners. Het verlagen van de werkloosheidscijfers, het verbeteren van de prestatieniveaus van jonge mensen op het gebied van onderwijs en het stimuleren van integratie van eerste en volgende generatie Nederlanders met een

⁶⁰ Meer informatie over de agenda van de raad is beschikbaar via de website van de stad Rotterdam via <http://www.rotterdam.nl/smartsite2117044.dws> (beschikbaar in augustus 2010).

⁶¹ “Voor een Sterk en Sociaal Feijenoord, bestuursprogramma 2006–2010”, beschikbaar in het Nederlands via <http://www.gw.rotterdam.nl/smartsite351109.dws?Menu=429919&Tekstmode=0> (beschikbaar in augustus 2010).

immigrantenachtergrond staan ook hoog op de politieke agenda. De deelgemeenteraad richt zich erop om de inwoners bij de lokale politiek te betrekken door hen uit te nodigen voor openbare vergaderingen en wijkactiviteiten die gericht zijn op het verbeteren van de sociale cohesie en sociale participatie.

In februari 2008 nam Feijenoord een nieuwe organisatorische structuur aan, waarin de focus niet ligt op het gehele district, maar op specifieke buurten. Ondersteund door drie “gebiedsteams” en een expertteam richten de deelgemeentes zich op specifieke problemen, die per wijk verschillen. Deze benadering is gericht op het aanmoedigen van de betrokkenheid van de bewoners van de wijken, lokale organisaties en gemeentelijke diensten. Een van de belangrijkste coöperatieve initiatieven is het Pact op Zuid,⁶² waarin de deelgemeentes in Zuid-Rotterdam samenwerken met woningbouwverenigingen ter verbetering van de kwaliteit van huisvesting, openbare ruimtes en infrastructuur in het zuidelijke deel van de stad.

3.4 Perceptie van moslims in het politieke en publieke dialoog

Het debat over moslims en de islam in Rotterdam wordt grotendeels beïnvloed door de ontwikkelingen van 2001–2002 toen de populistische politicus Pim Fortuyn en de politieke partij Leefbaar Rotterdam (de lokale divisie van Leefbaar Nederland) zeer populair werden.⁶³ Fortuyn, een voormalig lid van de PVDA, uitte sterke kritiek over “de islamisering van onze cultuur”.⁶⁴ In deze periode was de ontevredenheid over de integratie van immigranten in de Nederlandse maatschappij het onderwerp van intense politieke en publieke debatten. Deze onvrede kwam veel sterker aan het licht in Rotterdam dan in Amsterdam, waar de Leefbaar-partij nooit zoveel populariteit genoot als in Rotterdam. De partij kanaliseerde de onvrede van de inwoners van Rotterdam over veiligheid en de integratie van immigranten. Een mogelijke reden zijn wellicht de verschillen in de economische structuren van deze twee steden.⁶⁵ Leefbaar Rotterdam werd de grootste groep in de gemeentelijke verkiezingen van maart 2002. De Partij van de Arbeid, traditioneel gezien de grootste partij van de meerderheid van de arbeidersklasse in Rotterdam (met een absolute meerderheid in 1974), zag haar aanhang halveren. Ze moest de daarop volgende vier jaar de macht afstaan aan de oppositie.

⁶² Beschikbaar (in het Nederlands) via <http://www.rotterdam.nl/smartsite1144.dws?MainMenu=0&goto=2116947&channel=182&substyle={sstl}> (beschikbaar in augustus 2010).

⁶³ Leefbaar Rotterdam is een lokale partij, verbonden aan de landelijke partij Leefbaar Nederland. Hoewel de landelijke partij Leefbaar Nederland niet veel aanhangers meer heeft sinds Pim Fortuyn zijn eigen landelijke partij oprichtte, de Lijst Pim Fortuyn (LPF), werd Leefbaar Rotterdam in 2002 de grootste partij in Rotterdam en de op één na grootste partij in 2006.

⁶⁴ P. Fortuyn, *De Islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament*, Rotterdam, Karakter uitgevers en Speakers Academy Publishers, 2001.

⁶⁵ Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*, blz. 16.

Na de gemeenteraadsverkiezingen van 2002 werd in Rotterdam een commissie bestaande uit de burgemeester en wethouders opgericht met Leefbaar Rotterdam als grootste partij. Ze vormde een gemeentelijke coalitie met de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) en het Christen Democratisch Appel (CDA). Er werd een hoge prioriteit gesteld aan veiligheid en de integratie van immigranten.

Met de zogenoemde “Fortuynistische revolutie”⁶⁶ van Leefbaar Nederland en Leefbaar Rotterdam, en later in 2002 met Fortuyns eigen partij, Lijst Pim Fortuyn⁶⁷ (LPF), intensifieerde de algemene discussie en problematisering van de islam. In Rotterdam kwam dit tot uitdrukking in een groot project dat in de stad werd uitgevoerd, met als naam “Islam en integratie tussen 2003 en 2005”.⁶⁸ Met een reeks debatten, expertvergaderingen, publieke debatten en publicaties wilde de gemeente de discussie onder moslims stimuleren over onderwerpen als de emancipatie van vrouwen, huiselijk geweld, echtscheiding, homoseksualiteit, de islam zelf en de verhouding tussen Kerk en Staat in Nederland. Verder probeerde de gemeente om een beter begrip tussen de verschillende etnische en religieuze groepen in de stad te bereiken, alsmede om actief staatsburgerschap onder moslims te stimuleren. Hoewel de gemeente en veel critici de resultaten van de debatten positief beoordeelden, voelden veel moslims zich aangevallen omdat algemene kwesties zoals huiselijk geweld op een dusdanige manier besproken werden, alsof deze alleen in de islam voorkwamen.⁶⁹ Ook hadden moslims het gevoel dat de debatten meer een soort platform waren om zich negatief uit te laten over de islam en moslims, zodat ze in feite de bestaande vooroordelen en stereotypen versterkten.⁷⁰

In 2006 vonden er nieuwe gemeenteraadsverkiezingen plaats. De verkiezingen waren sterk gepolariseerd. Leefbaar Rotterdam wilde niet deelnemen aan een nieuwe coalitie

⁶⁶ Deze term wordt gegeven aan de snelle politieke veranderingen die in Nederland plaatsvonden in de periode 2001–2002. Zie bijvoorbeeld J.E. Ellemers, “Het fenomeen Fortuyn. De revolutie verklaard”, in *Jaarboek 2002, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2004, blz. 252–266.

⁶⁷ Fortuyn begon zijn eigen politieke partij nadat hij als voorzitter van Leefbaar Rotterdam werd ontslagen na een interview in een veel gelezen landelijk dagblad. Hierin stelde hij dat de eerste grondwet afgeschaft zou moeten worden, aangezien deze grondwet discriminatie verbiedt en dus, volgens Fortuyn, de vrijheid van meningsuiting beperkt. In hetzelfde interview noemt hij islam een “achterlijke cultuur”.

⁶⁸ Maussen, *Ruimte voor de islam?*, blz. 121.

⁶⁹ Projectbureau Sociale Integratie, “Sociale integratie ... Moslims aan het woord. Rapport interne debatten”, Gemeente Rotterdam, 2004.

⁷⁰ Foundations Rondetafelvergadering, Rotterdam, mei 2009. Uitleg: de Open Society Foundations hield in Rotterdam een rondetafelvergadering in mei 2009. Er kon kritiek worden geuit op de eerste versie van het huidige rapport. De aanwezige experts waren vertegenwoordigers van de gemeente, lokale groepen en niet-overheidsorganisaties. Vertegenwoordigers van de SPIOR alsook vertegenwoordigers van moslimorganisaties, individuele (moslim)professionals en (niet-moslim)vertegenwoordigers van het gemeentebestuur besloten dat er eigenlijk geen sprake was van een echt “debat” tussen moslims en niet-moslims.

als het geen meerderheid van de stemmen kreeg en de Partij van de Arbeid richtte zich tijdens de campagne op linkse stemmers en vooral op immigranten. Zowel rechts als links van het politieke spectrum werden mensen aangemoedigd om strategisch te stemmen en de verkiezingen werden een “strijd der titanen” tussen Leefbaar Rotterdam en de Partij van de Arbeid.⁷¹ De Partij van de Arbeid won de verkiezingen met 37,4 procent van alle stemmen. De overwinning kan deels worden uitgelegd door de mobilisatie van immigranten die voorheen niet mee hadden gedaan aan de gemeenteraadsverkiezingen, het gepolariseerde karakter van de verkiezingen en het lage aantal stemmers in totaal in vergelijking met de verkiezingen van 2002.⁷² Leefbaar Rotterdam won 29,7 procent van alle stemmen en moest de macht afstaan aan een bestuur van de Partij van de Arbeid.

De huidige (Partij van de Arbeid-)stadsraad⁷³ lijkt zich veel minder bezig te houden met de islam. Politici benadrukken in plaats hiervan de noodzaak om sociale cohesie te verbeteren, die als te zwak wordt gezien, en om het actief staatsburgerschap in Nederland en onder de inwoners van Rotterdam te vergroten. Integratiezaken zoals het verbeteren van de vaardigheden in de Nederlandse taal onder immigranten en de economische participatie van deze groepen worden meegenomen onder de paraplu-term “participatie”.

⁷¹ Interview met RADAR, 8 mei 2008.

⁷² COS, “Analyse gemeenteraadsverkiezingen 2006”, COS, Rotterdam, 2007.

⁷³ Verkiezingsperiode 2006–2010.

4. ERVARINGEN VAN MOSLIMGEMEENSCHAPPEN: IDENTITEIT, THUISHOREN EN INTERACTIE

Identiteit en thuishoren zijn belangrijke elementen van integratie.⁷⁴ Hoewel een persoon misschien geïntegreerd is in de arbeidsmarkt en sociale netwerken, is hij of zij mogelijk niet geïntegreerd in het gebied, stad of land waar hij of zij woont. Tegelijkertijd kan het falen van het overheids- en sociaal beleid om belangrijke aspecten van iemands identiteit en zelfsbewustzijn te erkennen en te respecteren, integratie in de weg staan.⁷⁵ Een sterker gevoel van inclusie voor zowel meerderheids- als minderheids-gemeenschappen wordt geleverd door het creëren van een gemeenschappelijk openbaar domein. Er is een groeiende erkenning dat zinvol contact en interactie tussen mensen van verschillende etnische en culturele groepen belangrijk zijn voor cohesie, aangezien ze bijdragen tot de overwinning van vooroordelen en stereotypes uitdagen.

In studies over conflictbeslechting neemt het bewijsmateriaal toe dat meer persoonlijk contact de vooroordelen over leden van andere sociale groepen doet afnemen. Dit ondersteunt enerzijds de bezorgdheid over parallelle levens en segregatie en anderzijds de nadruk die wordt gelegd door het sociale cohesiebeleid op het uitbreiden van de interactie en communicatie tussen mensen van verschillende etnische of religieuze groepen.⁷⁶ Om de vooroordelen te doen afnemen, moet het contact zinvol zijn en niet oppervlakkig of toevallig (zoals langs iemand op straat lopen), omdat toevallig contact dat niet zinvol is, misschien nog wel erger is dan helemaal geen contact.⁷⁷ Het hebben van vrienden van andere sociale groepen zou een sterke indicatie van zinvol contact zijn.

Moslims in Rotterdam maken deel uit van een multi-etnische en multiculturele maatschappij. De tweede generatie van moslims in Rotterdam kent niets anders dan een multi-etnische omgeving.⁷⁸ Dit deel van het rapport beschrijft enkele belangrijke beleidsinzichten en praktijken met betrekking tot identiteit en thuishoren. Het rapport gaat nader in op hoe moslims zich in Feijenoord voelen over hun wijk, burens en stad, en bekijkt de contexten waarin interacties plaatsvinden.

⁷⁴ F. Heckman en W. Bosswick, *Integration and Integration Policies, een INTPOL haalbaarheidsstudie voor het IMISCOE Network of Excellence*, Amsterdam, 2005.

⁷⁵ M. Malik, "Equality and Discrimination" ("Gelijkheid en Discriminatie", in T. Choudhury (ed.), *Muslims in the UK: Policies for Engaged Citizens (Moslims in het Verenigd Koninkrijk: Beleid voor betrokken burgers*, Open Society Institute, Boedapest, 2007.

⁷⁶ G. Allport, "The Nature of Prejudice" ("*De aard van vooroordelen*"), Addison-Wesley, Reading, MA, 1954.

⁷⁷ J.S. Fetzer, "*Public Attitudes toward Immigration in the United States, France, and Germany*", (*Publieke houdingen ten opzichte van immigratie in de Verenigde Staten, Frankrijk, en Duitsland*) CUP, Cambridge, 2000.

⁷⁸ Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*, blz. 90.

4.1 Het debat over de Nederlandse identiteit

Identificatie met Nederland en wat de Nederlandse identiteit nu eigenlijk inhoudt, zijn de laatste jaren onderwerp van hevige politieke debatten geweest, veroorzaakt door de bezorgdheid over het gebrek aan identificatie van immigranten met Nederland als thuisland, alsook door andere zaken, zoals globalisering en de Europese Unie.⁷⁹ De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid publiceerde in september 2007 een rapport met als titel ‘Identificatie met Nederland’.⁸⁰ Een van de belangrijkste conclusies van dit rapport was dat het averechts kan werken om na te streven om één specifieke Nederlandse identiteit vast te leggen. Volgens de raad verandert identiteit (inclusief de “Nederlandse” identiteit) continu en kan deze dus niet vastgelegd worden. Daarnaast is de manier waarop mensen betekenis geven aan hun Nederlandse identiteit zeer verschillend en heel erg persoonlijk. Bovendien benadrukte de raad dat de Nederlandse geschiedenis wordt gedefinieerd door diversiteit en zelfs door rivaliteit van culturen. Identiteit heeft altijd te maken met wat een individu aan anderen verbindt en ook met wat “ons” anders maakt dan “hen”.

De huidige Nederlandse regering,⁸¹ die bestaat uit een CDA/PVDA-coalitie, benadrukt het belang van het overwinnen van de etnische, culturele en religieuze barrières tussen verschillende groepen in de Nederlandse maatschappij.⁸² De regering beoogt enerzijds om sociale cohesie tussen groepen te bevorderen uit het oogpunt van respect voor diversiteit en anderzijds om discriminatie, alsook mogelijk extremisme, te verminderen. Daarnaast streeft de overheid expliciet naar de sociale en culturele integratie van etnische minderheden. Dit houdt interetnisch contact, een sterke identificatie met Nederland eerder dan met de landen van afkomst en het verwerven van culturele en sociale vaardigheden, specifiek voor de Nederlandse context (zoals communicatievaardigheden, assertiviteit, individuele zelfontwikkeling en individuele verantwoordelijkheid) in, om de participatie van staatsburgers met een migrantenachtergrond in de Nederlandse maatschappij te verhogen.

4.2 Gemeentelijke initiatieven en beleid in Rotterdam

Tussen 2003 en 2005 werd een omvangrijk project uitgevoerd in Rotterdam, genoemd “Islam en Integratie”. Dit project bestond uit een aantal publicaties over de situatie van moslims in Rotterdam, expertvergaderingen en een reeks publieke debatten op zowel het niveau van de deelgemeente als van de gemeente. Het project resulteerde in een

⁷⁹ WRR, *Identificatie met Nederland*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2007 (hierna WRR, *Identificatie met Nederland*). Volledige publicatie beschikbaar via <http://www.wrr.nl/content.jsp?objectid=4094> (beschikbaar in augustus 2010).

⁸⁰ WRR, *Identificatie met Nederland*.

⁸¹ Opgericht op 22 februari, 2007.

⁸² Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Integratie, “Integratie Nota 2007–2011. Zorg dat je erbij hoort!” (VROM, 2007, beschikbaar (in het Nederlands) via www.vrom.nl/get.asp?file=docs/publicaties/w1009.pdf (beschikbaar in augustus 2010).

soort gedragscode voor de burgers van Rotterdam, opgesteld door een college dat uit de burgemeester en wethouders bestond.⁸³ De code was onderhevig aan flinke kritiek van veel raadsleden.⁸⁴ Een van de punten was bijvoorbeeld dat Nederlands gebruikt zou moeten worden als gemeenschappelijke taal in de straten van Rotterdam.⁸⁵ Critici vonden het onrealistisch om te verwachten dat alle inwoners van Rotterdam op straat Nederlands zouden spreken, niet alleen vanwege de etnische samenstelling van bepaalde gebieden, maar ook omdat Rotterdam zeer veel internationale bedrijven telt met Engels sprekende medewerkers.

De Rotterdamse gedragscode werd in 2006 herbenoemd tot de “Rotterdamse Burgerschapscode”.⁸⁶ Ze behandelt voornamelijk radicalisering en extremisme, en de gelijke behandeling van jongens en meisjes, mannen en vrouwen, homoseksuelen, personen met andere religies en niet-religieuze mensen. Door deze nadruk wordt de code beschouwd als zijnde gericht op immigranten, en nog specifiek, op moslims. Daardoor geeft ze de indruk dat immigranten in het algemeen, en vooral moslims, verantwoordelijk zijn voor de spanningen en conflicten in Rotterdam. Dit kan weer tot discriminatie leiden.⁸⁷

Sinds april 2007 legt het beleidsprogramma van de stadsraad de nadruk op stadsburgerschap en participatie. In zijn algemene beleidsnota van 2007 geeft de raad uiting aan de ambitie om onder alle inwoners van Rotterdam een sterk gevoel van thuishoren in de stad te creëren. Naast concrete integratie-, onderwijs- en werkgelegenheidsprogramma's, richt de raad zich op het verhogen van de betrokkenheid en het engagement van de inwoners. Verwijzend naar de uitdagingen, die een gevolg zijn van de demografische kenmerken van de stad – waar de helft van de bevolking van immigranten afstamt en de bevolking ook vrij jong is –, beschrijft de raad de inwoners van Rotterdam als mensen “gericht op een gemeenschappelijke toekomst en niet op een verschillend verleden”.⁸⁸

⁸³ De hoofdpunten van deze code en de burgerschapscode zijn in het Engels beschikbaar via <http://islamineurope.blogspot.com/2006/01/rotterdam-code-english-translation.html> (beschikbaar in augustus 2010).

⁸⁴ *Trouw* (dagelijks en landelijk dagblad), “Meeste ambtenaren vinden Rotterdamcode onzin”, 21 februari 2006. Deze visie werd ondersteund in de discussie tijdens de Foundations Rondetafelvergadering in mei 2009.

⁸⁵ Kijk bijvoorbeeld op de Radio Nederland website, http://www.wereldomroebz.nl/actua/nl/samenleving/act20060124_nederlands (beschikbaar in augustus 2010).

⁸⁶ Gemeente Rotterdam, “De Rotterdamse Burgerschapscode”, College van B&W, 17 januari 2006. Volledige publicatie beschikbaar via <http://www.rotterdam.nl/Rotterdam/Internet/Collegesites/burgemeesteropstelten/01520burgerschapscode-def-v4.pdf> (beschikbaar in augustus 2010).

⁸⁷ Zie de website van het nationale antidiscriminatie bureau Artikel 1 via http://www.art1.nl/artikel/4758Rotterdamse_Burgerschapscode_geeft_eenzijdig_beeld (beschikbaar in augustus 2010).

⁸⁸ Gemeente Rotterdam, “Kadernota stadsburgerschap: het motto is meedoen”, april 2007.

Als onderdeel van het beleidsprogramma ontwikkelde de raad een programma genaamd “Dialogo Bruggen Bouwen”.⁸⁹ Er zijn vier pilaren in het programma. De eerste pijler, de brede gesprekken over het stadsburgerschap, is gericht op integratie en samenwerking tussen de gemeente, de bijstandsondersteuning en het cultuurbeleid. De voornaamste doelen zijn het integreren van de verschillende initiatieven op het gebied van participatie en het delen van kennis. De tweede pijler bestaat uit gesprekken over staatsburgerschap en identiteit. De nadruk ligt op het creëren van een gedeelde identiteit en sterke solidariteit onder de inwoners van Rotterdam. De moslimacademicus Tariq Ramadan, die als eerste in Rotterdam werd uitgenodigd om deel te nemen aan de debatten over de islam, heeft hier een speciale rol. Tijdens deze debatten werd duidelijk dat Ramadans boodschap over staatsburgerschap⁹⁰ veel etnische groepen, en vooral jonge moslims, aansprak. Door Ramadan in Rotterdam uit te nodigen wou de raad verzekeren dat er aandacht zou zijn voor de specifieke behoeften van moslims in Rotterdam.⁹¹ Tussen maart en juni 2007 hield Ramadan een stadstour door Rotterdam en sprak hij met vertegenwoordigers van diverse organisaties.⁹² De tour leidde tot drie belangrijke punten van bezorgdheid, die in toekomstige beleidsbesluiten zullen worden opgevolgd. Deze punten waren onderwijs, de arbeidsmarkt en de media. De derde pijler bestaat uit wijkdialogen. Het initiatief om een dialoog te creëren die op hun behoeften ingaat, wordt hier bij de inwoners, organisaties en andere partijen gelegd. De gemeente voorziet financiering. Ten slotte zijn er de straatdialogen over het stimuleren van betrokkenheid bij de directe omgeving door middel van bijeenkomsten waarin de inwoners hun ideeën en bezorgdheden kunnen delen.

4.3 Burgerorganisaties

Burgerorganisaties spelen een belangrijke rol in het continueren van de dialoog tussen verschillende religies in Rotterdam. SPIOR, met meer dan 20 jaar ervaring en connecties met 60 moslimorganisaties, is een belangrijke gesprekspartner voor de gemeente en gemeentelijke diensten. Moslimgemeenschappen in Rotterdam kunnen baat hebben bij een dergelijke organisatie, die advies, training en praktische ondersteuning kan bieden.

In 2001 werd de Rotterdamse Raad voor Levensbeschouwing en Religie (RORAVOLERE⁹³) opgericht. Dit is een organisatie waarin een breed scala aan

⁸⁹ Gemeente Rotterdam, “Uitvoeringsprogramma dialoog bruggen bouwen”, 23 juni 2008.

⁹⁰ Voor een lijst van publicaties van Ramadan over dit onderwerp, zie www.tariqramadan.nl

⁹¹ Vanwege Ramadans activiteiten voor een door Iran gefinancierd omroepkanaal, moest hij in augustus 2009 stoppen met zijn werkzaamheden voor zowel de gemeente als de universiteit. Veel studenten van de Erasmus Universiteit in Rotterdam, waar Ramadan werkte, steunden hem en zijn nog steeds kritisch over het politieke besluit om hem te ontslaan.

⁹² “Verslag stadstour Tariq Ramadan” (beschikbaar via www.tariqramadan.nl (beschikbaar in augustus 2010).

⁹³ Kijk op de website van de organisatie via www.roravolere.nl (beschikbaar in augustus 2010).

religieuze organisaties wordt vertegenwoordigd, waaronder SPIOR, de Stichting voor Islam en Dialoog;⁹⁴ sufi-bewegingen; christelijke kerken (van verschillende denominaties); joodse gemeenschappen; hindoes; boeddhisten; baha'i; en humanistische en esoterische (theosofische, antroposofische) gemeenschappen. RORAVOLERE organiseert interreligieuze debatten, dialogen en lezingen. De activiteiten van de organisatie zijn gericht op het benadrukken van de rol van levensfilosofieën in een multiculturele maatschappij. De organisatie onderhoudt contact met en biedt advies aan burgerlijke organisaties, ngo's en gemeentelijke organen. RORAVOLERE en de Stichting voor Islam en Dialoog vullen een gat in de interreligieuze dialoog in Rotterdam en benadrukken het belang van religie en levensfilosofieën in de stad.

Sinds 2001 houdt Rotterdam elk jaar een Dag van de Dialoog, die gedeeltelijk door de gemeente wordt gefinancierd. Na de gebeurtenissen in de Verenigde Staten op 11 september 2001 bedachten enkele organisaties in Rotterdam, waaronder het Anti Discriminatie Bureau Art.1, een concept om sociale cohesie te versterken. Op de Dag van de Dialoog krijgen mensen met verschillende achtergronden de kans om samen rond de in de stad verspreide tafels te gaan zitten. In gemengde culturele en religieuze groepen worden gedachten en bezorgdheden gedeeld. Er worden ook workshops en netwerkvergaderingen georganiseerd. Dit initiatief om contact aan te moedigen tussen verschillende mensen is zeer succesvol gebleken en de Dag van de Dialoog vindt nu in 50 gemeentes in Nederland plaats.

4.4 Het thuishoren

Aan de ondervraagden van de Foundations-enquête werden enkele vragen gesteld over hun gevoel van thuishoren in hun buurt, de stad en het land. Ze werden gevraagd om de positieve en negatieve aspecten van hun wijk en buurt te noemen. De wijk betekent in dit geval de straten in hun directe woonomgeving. De buurt wordt gedefinieerd als het gebied dat op 15 tot 20 minuten loopafstand ligt van hun huis.

De meeste geïnterviewden antwoordden over het algemeen positief op de vraag of ze met plezier in hun wijk woonden. De moslimondervraagden waren ietwat positiever dan de niet-moslimondervraagden wanneer de twee positieve categorieën gecombineerd worden, maar de niet-moslims waren enthousiaster over het met plezier wonen in hun wijk (Tabel 4).

De meeste ondervraagden in beide groepen uitten ook een gevoel van thuishoren in hun directe omgeving. Moslims en niet-moslims voelden een soortgelijk niveau van hechtheid en hadden een gevoel van thuishoren. Bijna een kwart van de moslim- (23 procent) en niet-moslimondervraagden (24 procent) gaf aan zich sterk met zijn directe omgeving te identificeren en 54,5 procent van moslims en 61 procent van niet-

⁹⁴ Kijk op de website van de organisatie via http://www.islamendialoog.nl/_/index.php?p=home (beschikbaar in augustus 2010).

moslims identificeerden zich redelijk sterk met hun directe omgeving. Geen enkele moslimondervraagde, en slechts 2 procent van de niet-moslimondervraagden, gaven aan dat ze geen gevoel van het thuishoren hadden in hun directe omgeving. Een groter deel van de moslim- dan van de niet-moslimondervraagden (respectievelijk 20 en 7 procent) zei echter dat zijn gevoel van het thuishoren niet erg sterk was.

De geïnterviewden noemden de faciliteiten van het gebied, zoals de winkels en het openbaar vervoer, als positieve factoren. In de focusgroepen klaagden jongere moslimvrouwen dat sommige winkels in een bepaalde winkelstraat zich nu aan de Nederlandse standaardopeningstijden aanpasten, terwijl ze vroeger veel later openbleven.

De algehele reinheid van het gebied was een onderwerp van bezorgdheid dat werd genoemd in zowel de enquêtes als in de interviews met de focusgroepen. Moslims en niet-moslims klaagden allebei dat er strengere eisen zouden moeten zijn ten aanzien van het opruimen door huisdiereigenaren van de rommel van hun huisdieren en dat er hogere boetes mogen komen voor het straffen van diegenen die zich niet aan de regels houden.

Een vergelijkbaar deel van moslim- (67,3 procent) en niet-moslimondervraagden (63,1 procent) gaf aan dat er geen gebieden in de stad waren waar ze zich ongemakkelijk voelden.

Tabel 4. Vindt u dit een plezierige wijk om in te wonen?

	Moslim	Niet-moslim	Totaal
Ja, absoluut	54,5	63,4	59,0
Ja, in zekere mate	38,4	28,7	33,5
Nee	7,1	7,9	7,5
Totaal	100,00	100,00	100,0
	Aantal	99	101
		200	

Bron: Open Society Foundations

Hoewel een ruime meerderheid van alle ondervraagden een sterk gevoel van thuishoren in de stad voelde, hadden niet-moslimondervraagden vaker dan moslims een zeer sterk gevoel van thuishoren. Echter, een kwart van de moslimondervraagden zei geen of een niet erg sterk gevoel van thuishoren in de stad te hebben, tegenover 9 procent van niet-moslims (Tabel 5).

Tabel 5. Hoe sterk is uw gevoel van thuishoren in deze stad?

		Moslim	Niet-moslim	Totaal
		24,2	35,6	30,0
		49,5	50,5	50,0
		20,2	7,9	14,0
		4,0	1,0	2,5
		2,0	5,0	3,5
Totaal	%	100,00	100,00	100,0
	Aantal	99	101	200

Bron: Open Society Foundations

Bij de meerderheid van de moslimondervraagden is er een positief gevoel van thuishoren (dat redelijk sterk of zeer sterk is) in zowel de stad Rotterdam als in Nederland. Bijna driekwart (73,7 procent) van de moslimondervraagden rapporteerde ofwel een redelijk sterk (49,5 procent) of een zeer sterk (24,2 procent) gevoel van in de stad thuishoren. Een kleiner deel, tweederde (65,6 procent), rapporteerde een redelijk sterk (54,5 procent) of zeer sterk (11,1 procent) gevoel van thuishoren in Nederland. Onder moslimondervraagden was het gevoel van thuishoren in de stad zelfs aanzienlijk sterker of intenser dan het gevoel van thuishoren in het land; 24,3 procent van moslimondervraagden voelde een zeer sterk gevoel van thuishoren in Rotterdam, vergeleken met 11 procent dat een zeer sterk gevoel van thuishoren in Nederland voelde. Hoewel de niet-moslimvergelijkingsgroep beide vragen over identificatie positiever beantwoordde, moet worden opgemerkt dat hun identificatie met Nederland minder sterk is dan hun identificatie met hun stad.

Tabel 6. Hoe sterk is uw gevoel van thuishoren in dit land?

		Moslim	Niet-moslim	Totaal
Zeer sterk		11,1	34,7	23,0
Redelijk sterk		54,5	43,6	49,0
Niet erg sterk		25,3	15,8	20,5
Helemaal niet sterk		5,1	1,0	3,0
Ik weet het niet		4,0	4,0	4,0
Geen antwoord		0,0	1,0	0,5
Totaal	%	100,00	100,00	100,0
	Aantal	99	101	200

Bron: Open Society Foundations

4.5 Identiteit

Van de ondervraagden die zichzelf als moslim categoriseerden, vermeldde 26 procent zijn religie niet actief te praktiseren. Een derde van de moslimondervraagden droeg zichtbare kenmerken van zijn religie: de vrouwen droegen, op één persoon na, allemaal een hoofddoek. De enige man met zichtbare kenmerken van religie droeg een baard en islamitische kleding.

Identiteit ontwikkelt zich op een dynamische, sociaal-psychologische wijze, die zowel door externe als interne factoren wordt beïnvloedt. Dit betekent dat mensen voelen dat ze thuishoren in een gedefinieerde sociale categorie, zoals een etnische groep, terwijl dit gevoel van buitenaf wordt bevestigd of tegengesproken. Er is een interactie tussen interne en externe processen: het gevoel tot een bepaalde groep te behoren kan door de mening van anderen worden versterkt, en vice versa.⁹⁵

Aan de ondervraagden werd gevraagd tot welke etniciteit ze behoorden. Bij de moslimondervraagden zei 1 procent (1 persoon) dat hij zich “geheel” Nederlander voelde en 18 procent vermeldde dat hij aan meerdere etniciteiten toebehoorde, waaronder de Nederlandse en een andere nationale/etnische groep. De meeste ondervraagden die een gemengde etnische identiteit als antwoord gaven, waren jonger dan 30 (7 procent). Ook in de oudere leeftijdsgroepen hadden moslims het gevoel aan meerdere etnische groepen toe te behoren, waaronder de Nederlandse: 4 procent van de leeftijdsgroep van 30–39, 1 procent van de leeftijdsgroep van 40–49, 3 procent van

⁹⁵ W.A. Shadid, “Cultuurverschil en marginaliteit” (in M. Banton (ed.), *Met het oog op de toekomst. Bundel ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het LBR*, Tjeenk Willink, Zwolle, 1995, blz. 27–48.

de leeftijdsgroep van 50–59 en 2 procent van de oudste groep van 60 jaar en ouder. Twaalf procent van alle ondervraagden zei zich allereerst “moslim” te voelen: 5 procent van de leeftijdsgroep van 20–29, 3 procent in de leeftijdsgroep van 30–39 en 4 procent in de leeftijdsgroep van 40–49. De andere moslimondervraagden vermeldden hun nationale achtergrond (Turks, Marokkaans, Indonesisch, enz.) als hun etnische groep.

Hoewel de Turkse geïnterviewden gedurende de sessies met de focusgroep de termen “Turk” en “moslim” bijna ongedifferentieerd gebruikten bij het verwijzen naar hun etnische groep, maakten zij wel onderscheid tussen hun eigen etnische groep en andere moslimgroepen, vooral de Marokkaanse. Hoewel dus door de Turkse geïnterviewden over moslims als categorie werd gesproken, omvatte dit niet (noodzakelijk) moslims van andere etnische groepen. Bovendien zeiden sommige Turkse geïnterviewden dat ze het gevoel hadden dat ze verantwoordelijk werden gehouden voor de door Marokkanen veroorzaakte problemen.⁹⁶

In 2006 voerden onderzoekers aan de Erasmus Universiteit van Rotterdam een onderzoek uit bij een representatieve steekproef van Turkse, Marokkaanse en autochtone Nederlandse mensen, tussen de 18 en 30 jaar oud, die in Rotterdam woonden.⁹⁷ Het onderzoek was een vervolg van een eerder onderzoek in 1999.⁹⁸ Het tweede rapport levert een inzicht in de veranderingen in de dagelijkse ervaringen van deze leeftijdsgroep tussen de periode vóór en na 11 september 2001, de opkomst van Pim Fortuyn, de periode waarin Leefbaar Rotterdam de grootste politieke partij in Rotterdam was en de moord op Theo van Gogh. De bevindingen van de survey laten zien dat de identificatie met Rotterdam en het gevoel van “Nederlander”-zijn met de tijd sterker wordt, door de generaties heen en met stijgende opleidingsniveaus. Het gevoel van thuishoren in de stad en het Rotterdammer-zijn wordt vooral sterk bij jongeren die in de stad opgroeien.⁹⁹

In de Foundations-enquête vermeldde meer dan de helft van de moslimondervraagden, 56,4 procent, zich niet Nederlands te voelen. Van de niet-moslimondervraagden, waaronder uiteraard ook aantal etnisch Nederlandse mensen, voelde 23,3 procent zich ook zo. De resultaten van de vraag “Zien de meeste andere mensen in dit land u als Nederlander?” zijn zelfs nog opvallender: slechts 17,8 procent van de moslimondervraagden had het gevoel dat ze als Nederlander werden gezien, vergeleken met 67 procent van de niet-moslimondervraagden. In overeenstemming met beleidskwesties over de sociale en culturele integratie van immigranten, werd het niet spreken van de taal door de meeste ondervraagden van beide groepen genoemd als de voornaamste barrière om Nederlander te zijn. Van de moslimondervraagden zei 28,7 procent dat

⁹⁶ In het publieke en politieke debat in Nederland worden Marokkaanse jongeren, vooral jongens, afgeschilderd als herrieschoppers.

⁹⁷ Zie Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*.

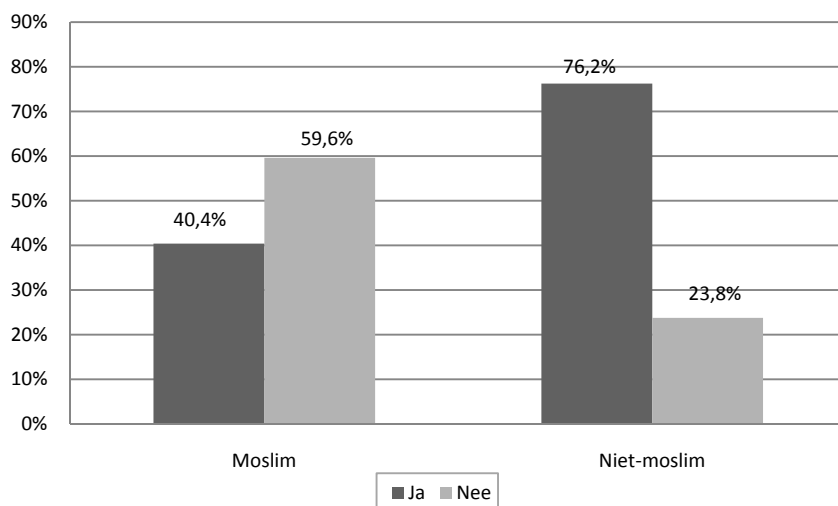
⁹⁸ K. Phalet, C. van Lotringen en H. Entzinger, *Islam in de multiculturele samenleving: opvattingen van jongeren in Rotterdam*, Ercomer Report, Utrecht, 2000/01.

⁹⁹ Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*, blz. 93.

taal de voornaamste barrière was, terwijl 19,8 procent vermeldde dat de grootste barrière bestond uit het feit dat hij in het buitenland geboren is. Het niet-christelijk-zijn werd door 7 procent genoemd. 6 procent gaf aan dat er geen barrières zijn. Slechts een paar ondervraagden specificeerden hun antwoord bij het selecteren van de categorieën “geen van alle” of “anders”. Indien ze dit deden dan gaf hun antwoord aan dat het immigrant zijn (allochtoon, niet-autochtoon) de barrière is voor het Nederlander-zijn. Een redelijk groot percentage zei op deze vraag geen antwoord te hebben (13 procent van de moslim- en 12 procent van de niet-moslimgroep).

Wel zei meer dan de helft van de moslims, vergeleken met bijna een kwart van de niet-moslims, inclusief diegene met een immigrantenachtergrond, dat ze niet door anderen als Nederlander gezien wilden worden.

Figuur 2. Wilt u door anderen als Nederlander worden gezien?

Bron: Open Society Foundations

Deze uitkomst moet verder worden bestudeerd. De geïnterviewden kregen de mogelijkheid om hun verklaringen te verduidelijken; weinig mensen hebben dit echter ook daadwerkelijk gedaan. Onder de gegeven verduidelijkingen stonden zeer diverse antwoorden voor het “niet als Nederlander gezien willen worden”. Hoewel sommigen antwoordden dat ze trots waren op hun etnische achtergrond, vermeldden anderen dat ze geen deel wisten uit te maken van een dominante groep die hen discrimineert. Weer anderen zeiden dat ze de behoefte niet voelden om te behoren tot een bepaalde nationaliteit: ze voelden zich kosmopolitisch. Er kunnen dus in deze fase geen sterke conclusies uit deze bevindingen worden getrokken.

4.6 Vertrouwen en sociale cohesie

Er is geprobeerd om vragen te ontwikkelen die gebruikt kunnen worden om sociale cohesieniveaus in een gebied te meten. Drie mogelijke indicatoren om sociale cohesieniveaus te meten zijn de vertrouwensniveaus van mensen in de wijk, of mensen geloven dat mensen in hun wijk bereid zijn om hun burens te helpen en of ze denken dat mensen in hun gebied dezelfde waarden delen. Het niveau van vertrouwen in hun burens is slechts redelijk hoog in beide groepen: 26 procent van de moslim- en 25 procent van de niet-moslimondervraagden gaf aan dat veel mensen in zijn wijk vertrouwd konden worden.

Iets meer dan de helft van elke groep, respectievelijk 52 procent en 57 procent, vond dat zijn wijk hecht was. Over de vraag of de mensen van hun wijk bereid waren om hun burens te helpen, waren de meeste ondervraagden het eens. Van de moslimondervraagden was 14 procent het sterk eens met deze opmerking en 57,5 procent was het er redelijk sterk mee eens. De niet-moslims waren ietwat positiever, met 16,5 procent dat het sterk met de stelling eens was en 58,5 procent dat het er redelijk sterk mee eens.

Een totaal van 40 procent van moslims zei dat de mensen in de wijk dezelfde waarden deelden, en 36 procent van niet-moslims was het met deze opmerking eens.

Tabel 7. Vindt u dat mensen met verschillende achtergronden het in deze buurt goed met elkaar kunnen vinden?

	Moslim	Niet-moslim	Totaal
Sterk mee eens	10,1	10,9	10,5
Mee eens	54,5	49,5	52,0
Niet mee eens	20,2	24,8	22,5
Sterk mee oneens	3,0	3,0	3,0
Ik weet het niet	11,1	10,9	11,0
Te weinig mensen in deze buurt	1,0	1,0	1,0
Totaal	%	100,00	100,00
	Aantal	99	101

Bron: Open Society Foundations

Een meerderheid van beide groepen zei dat de sfeer onder mensen met verschillende achtergronden in het gebied positief was.

4.7 Interactie

Onderzoek heeft aangetoond dat een groot deel van de tweede generatie van Turkse, Marokkaanse¹⁰⁰ en autochtone Nederlandse jongeren in Rotterdam en Amsterdam op de middelbare school vrienden van verschillende etnische groepen in zijn vriendenkring had. Wanneer jongeren echter van school gaan of hun studies afronden als ze in hun twintiger jaren zijn, dan daalt het aantal interetnische vriendschappen ten gunste van vriendschappen binnen hun eigen etnische groep.¹⁰¹

Overeenkomstig de landelijke gegevens hebben Turken de minste interetnische vriendschappen. Er zijn echter grote verschillen binnen de groep inzake onderwijs. Turken en Marokkanen met een hoger opleidingsniveau zijn sneller geneigd om interetnische vriendschappen aan te gaan, vooral met autochtone Nederlanders.¹⁰² Dit kan worden uitgelegd door het feit dat er nog steeds aanzienlijke verschillen bestaan in opleidingsniveaus tussen autochtonen en immigranten en dat Turken en Marokkanen nog steeds minderheden zijn in het hoger onderwijs. Daarnaast komen hogere opleidingsniveaus vaak overeen met een sterkere oriëntatie in de richting van de Nederlandse maatschappij en met meer participatie in vrijwilligerswerk, in het maatschappelijke middenveld en in politieke activiteiten, sectoren waarin immigranten nog steeds ondervertegenwoordigd zijn.¹⁰³

Veel interacties tussen mensen van verschillende achtergronden vinden op wijkniveau plaats, waar mensen dezelfde faciliteiten delen, met hun burens praten, sport- of andere ontspanningsactiviteiten uitoefenen en hun kinderen naar school brengen. Het wonen in etnisch homogene wijken versterkt dus etnisch homogene contacten. Een door het SCP uitgevoerde studie concludeerde dat de sociale afstand die tussen verschillende groepen wordt waargenomen in enkele steden in Nederland overeenkomt met de woningsegregatie van verschillende sociale en etnische groepen. De studie toonde ook dat contacten tussen verschillende etnische groepen, en tussen etnische minderheden en de autochtone meerderheidsbevolking, belangrijk zijn voor wederzijdse acceptatie.¹⁰⁴

Een meerderheid van de moslimondervraagden vermeldde in de Foundations-enquête dat hoewel etnische en culturele diversiteit wordt gezien als een verrijking van de

¹⁰⁰ Zoals eerder vermeld zijn dit de etnische groepen die vaak als proxy voor moslims worden gebruikt, aangezien specifieke gegevens niet beschikbaar zijn.

¹⁰¹ M. Crul en L. Heering (eds), *The Integration of the European Second Generation (TIES)* ("De Integratie van de Europese Tweede Generatie (TIES)"), *Onderzoeksrapport TIES Survey van Amsterdam en Rotterdam*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2008, blz. 129. Vollidige publicatie beschikbaar via http://www.tiesproject.eu/component/option,com_docman/task,cat_view/gid,44/Itemid,142/ (beschikbaar in augustus 2010) (hierna Crul en Heering, *TIES Onderzoeksrapport*).

¹⁰² *Jaarrapport integratie 2007*, SCP, Den Haag, 2007, blz. 167 (hierna *Jaarrapport integratie 2007*).

¹⁰³ *Jaarrapport integratie 2007*, blz. 169.

¹⁰⁴ SCP, *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*, SCP, Den Haag, 2005 (hierna SCP, *Uit elkaars buurt*).

leefbaarheid en de specifieke kwaliteit van het gebied, het hoge niveau van etnische segregatie tegelijkertijd een onderwerp is dat zorgen baart, vooral in de scholen, die bijna helemaal “zwart” zijn.¹⁰⁵ De term “zwart” refereert aan scholen met zeer grote aantallen leerlingen van immigranten- en niet-autochtone achtergronden. Een moslimgeïnterviewde zei: “Soms hoor ik de Nederlanders in de winkels zeuren dat ze zich overspoeld voelen door de buitenlanders. Het is niet leuk om ze dat te horen zeggen, maar ze hebben wel een punt.”

Gezien de etnische samenstelling van Feijenoord is het onwaarschijnlijker dat de immigranteninwoners veel interacties met de autochtone Nederlandse bevolking hebben. Een Turkse vrouw zei tijdens een interview met de focusgroep: “Ze willen dat we Nederlands spreken, maar tegen wie moeten we dit dan spreken?” Deze opmerking verwijst naar de verplichte burgerlijke integratie- en taalcurssussen die immigranten sinds 2007 moeten volgen.

Zinvolle interacties tussen de inwoners zijn van groot belang om sociale cohesie in wijken aan te moedigen. In de Foundations-enquête werd aan ondervraagden gevraagd hoe vaak, en in welke situaties, ze omgaan met mensen van verschillende etnische en religieuze achtergronden.

De meeste zinvolle interetnische contacten die dagelijks plaatsvinden, zijn op school, werk of college (22 procent voor Moslims, 24 procent voor niet-moslims). Moslims zeiden vaker dan niet-moslims dat ze dagelijks sociale contacten hadden met mensen van verschillende etnische achtergronden buiten werktijd en schooltijd (11 procent van de moslimondervraagden en 6 procent van de niet-moslimondervraagden). Ook gingen moslims vaker dan niet-moslims op een dagelijkse basis om met mensen van verschillende etnische groepen in gemeentelijke centra en wijkgroepen (respectievelijk 6 procent en 8 procent vergeleken met 3 procent en 4 procent,).

De meeste wekelijkse sociale interacties vinden plaats via sport- of ontspanningsactiviteiten (moslims 13 procent, niet-moslims 14 procent), de straatmarkt (beide 9 procent), het park of ruimten buitenshuis (beide 7 procent), alsook thuis (7 procent voor Moslims, 9 procent voor niet-moslims).

Een Nederlandse (niet-moslim)vrouw zei:

Ik paste me gewoon aan de burens aan en vice versa. We proberen om elkaar te begrijpen en elkaar beter te leren kennen. Ik heb een goed contact met hen. We hebben “Opzoomeren”, lokale activiteiten en we komen drie of vier keer per jaar bij elkaar.

“Opzoomeren” is een term die afkomstig is van de Opzoomerstraat (genoemd naar de advocaat en filosoof C.W. Opzoomer). De inwoners van deze straat, die gelegen is in

¹⁰⁵ Scholen met ofwel een zeer hoog ofwel een zeer laag percentage niet-autochtone leerlingen worden “zwarte” of “witte” scholen genoemd. Het feit dat deze termen veel gebruikt worden, laat het niveau van etnische segregatie in de scholen in de Nederlandse steden zien.

een van de armste gebieden van West-Rotterdam,¹⁰⁶ besloten in 1989 besloten dat hun wijk een boost nodig had. Ze bedachten initiatieven om de veiligheid, sfeer en reinheid van hun straten te versterken. De actie kreeg veel aandacht van de media. De gemeente startte met het financieren van de Opzoomer-activiteiten, die sindsdien door de hele stad zijn overgenomen. De actie bestaat uit initiatieven van doorsneebezoekers, uitgevoerd op straatniveau. De meeste zijn gericht op het ontmoeten van de burens en het elkaar beter leren kennen. Ze worden normaliter gecombineerd met praktische activiteiten, zoals het herstellen of opruimen van het gebied. In 2006 deden er meer dan 1.800 straten in Rotterdam mee.¹⁰⁷

4.8 Percepties van vooroordelen en exclusie

Het polemische debat over moslims in Nederland heeft een negatief effect gehad op de inclusiegevoelens onder moslims. Een survey uit 2007, die werd uitgevoerd door het COS¹⁰⁸ bij een representatieve steekproef op gemeentelijk niveau, bevatte enkele vragen over religie, maatschappij en het debat over de islam. COS-onderzoekers hebben op basis van informatie van deze survey een publicatie geschreven over integratie en polarisatie in Rotterdam, die nog steeds niet gepubliceerd is.¹⁰⁹ De survey laat zien dat 84 procent van de moslimbevolking in Rotterdam het algemene debat over de islam volgde.¹¹⁰ Twee derde van de moslimondervraagden had het gevoel dat het debat op een negatieve manier werd gevoerd, terwijl slechts een kwart van de niet-moslims dat het debat volgde dit ook vond. Van de moslims in deze survey zei 77 procent dat hij zich persoonlijk gekwetst voelde door negatieve opmerkingen en discussies over de islam.

Veel van de ondervraagden van de COS Omnibus-Survey – zowel etnische Nederlanders als immigranten – hadden het gevoel dat etnische groepen gepolariseerd waren in de Nederlandse maatschappij. Bovendien hadden moslims het gevoel dat actie, meer dan debatteren, nodig was om veranderingen te realiseren. Meer dan een kwart (27 procent) van de moslims was het niet eens met de toon van het debat en zei

¹⁰⁶ De Opzoomeercampagne onderhoudt een website, te bereiken via <http://www.opzoormee.nl> (beschikbaar in augustus 2010).

¹⁰⁷ Zie de website van de stad Rotterdam via <http://www.rotterdam.nl/smartsite.dws?Menu=715000&MainMenu=0,20715000&id=1144&channel=182&style=2125&goto=2140259&ct=65&substyle=sbstl> (beschikbaar in augustus 2010).

¹⁰⁸ COS, OMNIBUS-survey, 2007. De OMNIBUS-survey is een jaarlijkse door de COS in Rotterdam uitgevoerde survey. Verschillende gemeentelijke diensten kunnen vragen aanleveren, de antwoorden kunnen dan worden gebruikt voor het maken van beleid.

¹⁰⁹ COS (2007), ongepubliceerd document. Op de vraag waarom het rapport intern werd gehouden, antwoordde de onderzoeker dat veel van deze kleine rapporten ongepubliceerd blijven. De onderzoeker wist niet zeker of het klimaat van dat moment een reden was voor het niet publiceren van het rapport, maar dacht wel dat dit wellicht het geval was (informatie gebaseerd op een interview met een COS-onderzoeker, 28 mei 2008).

¹¹⁰ COS (2007), ongepubliceerd document, blz. 14.

bereid te zijn om iets te doen om dit te veranderen (maar specificeerde niet wat dat zou zijn). Slechts 10 procent van niet-moslims was het hiermee eens en had hetzelfde gevoel. Aangezien deze vragen gesteld werden aan bewoners van Rotterdam, vertaalde het COS hun antwoorden als zijnde meer beïnvloed door de lokale debatten over de islam die hierboven staan vermeld, dan door de landelijke debatten.¹¹¹

Hoewel er in 2007 minder meldingen van discriminatie in Rotterdam waren vergeleken met 2006,¹¹² geeft het onderzoek van de Rotterdamse Anti Discriminatie Actie Raad (RADAR)¹¹³ aan dat er in Rotterdam een hoog niveau van onderrapportage van etnische en religieuze discriminatie is.¹¹⁴

Hoewel de ondervraagden van de Foundations-survey respect voor alle religies beschouwden als een belangrijke waarde van de Nederlandse maatschappij, hebben vele van hen desondanks het gevoel dat er religieuze vooroordelen bestaan in Nederland. De grote meerderheid van beide groepen, 90 procent, gaf aan dat deze religieuze vooroordelen vooral tegen moslims zijn gericht.

Tabel 8. Hoeveel religieuze vooroordelen denkt u dat er vandaag de dag in dit land heersen?

	Moslim	Niet-moslim	Totaal
Veel	30,3	16,8	23,5
Redelijk veel	40,4	23,8	32,0
Weinig	13,1	28,7	21,0
Geen	1,0	9,9	5,5
Ik weet het niet	15,2	20,8	18,0
Totaal	%	100,00	100,00
	Aantal	99	101

Bron: Open Society Foundations

¹¹¹ COS, ongepubliceerd document, blz. 14.

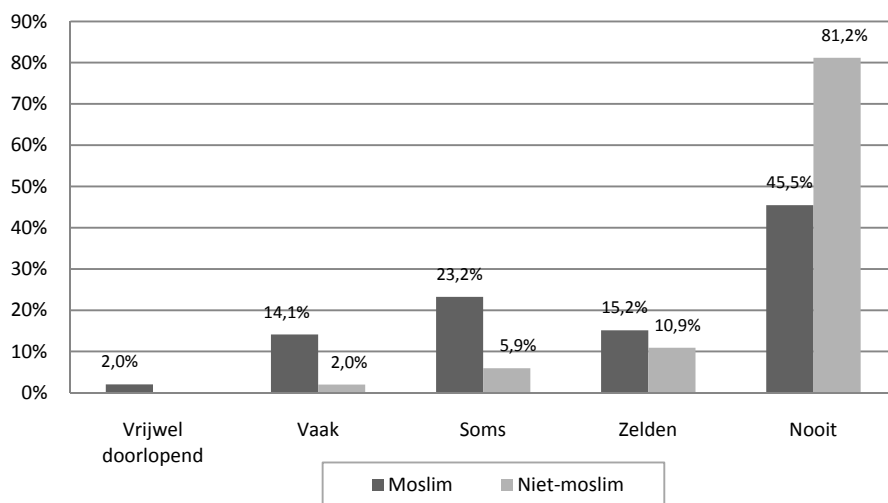
¹¹² RADAR, "Feitenkaart Rassendiscriminatie 2007", RADAR Rotterdam Rijnmond, maart 2008.

¹¹³ RADAR is het antidiscriminatiebureau voor Rotterdam. Het was het eerste antidiscriminatiebureau in Nederland.

¹¹⁴ R. Schriemer en S. Kasmi, *Gevallen en Gevoelens van Discriminatie onder Rotterdamse Marokkanen*, RADAR/SMOR, Rotterdam, 2007. Volledige publicatie beschikbaar via <http://www.radar.nl/read/7/publicaties> (beschikbaar in augustus 2010) (hierna Schriemer en Kasmi, *Gevallen en Gevoelens*).

Een meerderheid van de moslimondervraagden (65,5 procent) en 46,5 procent van de niet-moslimondervraagden had het gevoel dat het niveau van religieuze vooroordelen de laatste vijf jaar is gestegen.

Figuur 3. Hoe vaak heeft u de afgelopen 12 maanden ervaringen gehad met vooroordelen of ongelijke behandeling op basis van uw religie?

Bron: Open Society Foundations

Bij de vragen over hun persoonlijke ervaringen van vooroordelen en ongelijke behandeling zei bijna de helft van de moslimondervraagden dat hij nooit vooroordelen of ongelijke behandeling ervoer op basis van zijn religie. Bijna een kwart ervoer echter “soms” dergelijke behandeling en 14 procent zei dat hij dergelijke behandeling vaak ervaart.

5. ERVARINGEN VAN MOSLIMGEMEENSCHAPPEN: ONDERWIJS

Het onderwijssysteem biedt personen de vaardigheden en kwalificaties voor participatie in de arbeidsmarkt en is een hoofdaandrijver van sociale mobiliteit. Het speelt ook een vormende rol in de socialisatie van jonge mensen inzake de regels en waarden van de maatschappij. Het is daarnaast het eerste openbare instituut waarmee jonge mensen in aanraking komen. De manieren waarop scholen op de behoeften van moslims reageren en deze behoeften respecteren, zal dus waarschijnlijk invloed hebben op hun gevoelens van acceptatie door en thuishoren in de bredere maatschappij. Scholen dragen ook bij aan integratie door kansen voor interactie te bieden tussen leerlingen, ouders en leraren van verschillende etnische en religieuze achtergronden.

Dit gedeelte gaat verder in op de belangrijkste zaken in het onderwijs. Het begint met een schets van de rol van religieuze scholen, inclusief moslimscholen, in het Nederlandse onderwijssysteem. Daarna wordt ingegaan op het onderwijssysteem van voor- en vroegscholen tot basis- en middelbaar onderwijs, alsook het hoger onderwijs. Dan volgt een beschouwing van de gegevens over de onderwijsprestaties van Marokkanen en Turken in Rotterdam. Daarna worden de visies op en de ervaringen in het onderwijssysteem van de moslimdeelnemers van de Foundations-survey en focusgroepen behandeld. Het laatste gedeelte gaat over voorbeelden van initiatieven om de onderwijsprestaties van minderheden en andere gemarginaliseerde groepen in de stad te verbeteren.

5.1 Het Nederlandse onderwijssysteem

In Nederland moeten alle kinderen van vijf tot 16 jaar oud verplicht naar school gaan. Verplicht onderwijs begint op de eerste dag van de maand na de vijfde verjaardag van een kind en eindigt aan het einde van het schooljaar waarin het kind 16 wordt. Meteen daarna is er de kwalificatieplicht, die eindigt als het kind een zogenoemde “starterskwalificatie” (hieronder uitgelegd) heeft ontvangen of 18 jaar oud wordt.

Kinderen tussen de twee en vijf jaar oud kunnen naar de Voor- en Vroegschoolse Educatie (VVE), in de vorm van de peuterschool en de twee vroegste jaren van de basisschool. De meeste kinderen gaan echter op vierjarige leeftijd al naar school.

Kinderen verlaten de basisschool op twaalfjarige leeftijd. De beslissing omtrent het type en niveau van middelbaar onderwijs dat een kind zal volgen is enerzijds afhankelijk van een toets die alle kinderen aan het einde van de basisschool moeten maken, de CITO-toets (Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling), en anderzijds van het advies van de leraar. Leraren geven voor de toets een voorlopig of tussentijds advies aan leerlingen en volgen dit op met uiteindelijke aanbevelingen nadat de leerlingen de toets hebben gemaakt.

Er zijn verschillende paden in het middelbaar onderwijs. Het laagste niveau is de praktijkschool, waar leerlingen bepaalde vaardigheden leren terwijl ze werken. Ze

beginnen meestal met door de staat gefinancierde banen en zullen waarschijnlijk nooit een starterskwalificatie halen vanwege een te laag vaardigheidsniveau. Dan is er het Voorbereidend Middelbaar Beroeps Onderwijs (VMBO), een voorbereidend beroepsopleidingsprogramma met vier verschillende niveaus, van basis (minder academisch, meer praktisch) tot academisch. Het hoogste niveau van VMBO, of soms het derde niveau indien de punten hoog genoeg zijn, geeft toegang tot het Hoger Algemeen Vormend Onderwijs (HAVO) of tot het Middelbaar Beroeps Onderwijs (MBO). Het hoogste niveau van middelbaar onderwijs is het Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs (VWO). Het MBO is ook in vier niveaus opgedeeld. Alleen het hoogste niveau geeft toegang tot het HBO (Hoger Beroeps Onderwijs). Men kan meteen naar de universiteit doorstromen met een VWO-diploma, of indirect met een HBO-diploma, en in dit geval kan aan de universiteit een verkort traject worden gevolgd.

Starterskwalificaties die een voor de arbeidsmarkt relevant diploma inhouden, zijn de niveaus van MBO 2, HAVO, VWO of hoger. Het aantal jongeren dat van school gaat voordat ze een dergelijke kwalificatie hebben gehaald, en dus hun kansen op de arbeidsmarkt en op een redelijk inkomen zeer beperken, ligt hoog in Rotterdam. Immigranten worden in deze percentages oververtegenwoordigd. De gemeente Rotterdam blijft proberen om jongeren zonder kwalificaties die 18 zijn geworden en niet langer verplicht naar school moeten, over te halen om verder te leren totdat zij een starterskwalificatie hebben gehaald. Mensen jonger dan 23 zonder een starterskwalificatie moeten voor een starterskwalificatie in opleiding zijn indien ze een uitkering willen ontvangen, door ofwel te werken voor de sociale dienst in banen die door de gemeente worden toegewezen, of door terug te gaan naar school.

5.2 Geloofsscholen in Nederland

Artikel 23 van de Nederlandse grondwet geeft de vrijheid om scholen op te richten op basis van denominatie of onderwijsvisie.¹¹⁵ Scholen ontvangen overheidsfinanciering op basis van gelijkheidsnormen. Niet-openbare scholen kunnen verdeeld worden in twee categorieën: parochiale speciale scholen, die alle scholen omvatten met een religieuze oriëntatie en algemene speciale scholen, zoals Montessori- of Steinerscholen. Met 60 procent kent Nederland een hoog niveau niet-openbare scholen. Iedere school moet een basisleerplan aanbieden, gespecificeerd door het ministerie van Onderwijs, en moet aan de algemene onderwijsdoelstellingen voldoen. In hun weekprogramma hebben scholen echter de vrijheid om extra tijd voor religieus onderwijs uit te trekken en om de dag te beginnen en te eindigen met een gebed. Hoewel het onwaarschijnlijk is dat artikel 23 in de nabije toekomst zal worden gewijzigd of dat confessionele scholen zullen ophouden te bestaan, zijn de confessionele speciale scholen, vooral islamitische scholen, het onderwerp van een continu politiek en publiek debat.

¹¹⁵ Zie de website Parlement en Politiek via <http://www.parlement.com/9291000/modulesf/g3dmc0ye> (beschikbaar in augustus 2010).

In 2009 waren er in het land 44 moslimbasisscholen (van een totaal van meer dan 7.500) en twee middelbare moslimscholen (van de circa 650).¹¹⁶ Een van de twee eerste moslim basisscholen in Nederland, Al Ghazali, werd in 1988 in Rotterdam opgericht in de deelgemeente Delftshaven, in het westen van de stad. In 2000 werd de eerste islamitische middelbare school, Ibn Ghaldoun, opgericht in Rotterdam. Rotterdam heeft momenteel zeven moslimscholen, waarvan zes basisscholen. In 2003 werd de islamitische branche van de Rotterdam Scholen Gemeenschap, “De Eenheid”, opgericht.¹¹⁷ In Feijenoord is er één islamitische basisschool: IBS De Dialoog. Hoewel de scholen gebaseerd zijn op gedeelde religieuze ideeën, trekken moslimscholen meestal leerlingen uit bepaalde etnische groepen aan.

Er is ook een Islamitische Universiteit van Rotterdam (IUR). Dit particulier gefinancierde instituut werd in 1997 in Rotterdam opgericht. Tot november 2008 was er een tweede islamitische universiteit, de Islamitische Universiteit van Europa (IUE), die in 2001 werd opgericht in Schiedam, maar wegens financiële problemen de deuren moest sluiten. De IUR streeft naar het bieden van training in islamitische theologie, in religieuze steun (met een spiritueel adviseur) en in de Arabische taal en cultuur. De IUR heeft ongeveer 60 reguliere studenten die zijn ingeschreven in de bachelorprogramma’s en 30 in de masterprogramma’s.¹¹⁸ Daarnaast zijn er grotere aantallen parttimestudenten, die enkele korte cursussen volgen. De door de IUR aangeboden diploma’s worden niet officieel erkend, aangezien de IUR geen geaccrediteerde universiteit is. Op het moment van het schrijven van dit rapport zat de IUR in het aanvraagproces voor accreditatie en wachtte ze op de resultaten.

5.3 Onderwijsprestaties van moslims

Overgang van basisschool naar middelbare school

Zoals hierboven vermeld speelt de CITO-toets een essentiële rol in het bepalen van het onderwijs- en schooltraject dat leerlingen op middelbaar niveau volgen. Onderzoek toont aan dat het thuis spreken van Nederlands een positief effect heeft op de CITO-toetsscores van Turkse en Marokkaanse kinderen.¹¹⁹ Het verschil in prestaties van autochtone en niet-autochtone kinderen is nog steeds groot: 20 procent van autochtone Nederlandse kinderen stroomt meteen na de basisschool door naar het hoogste niveau van middelbaar onderwijs, vergeleken met slechts 9 procent van niet-

¹¹⁶ Gegevens verzameld op <http://jaarboek.onderwijsarbeidsmarkt.nl/index.bms> (beschikbaar in Augustus 2010).

¹¹⁷ COS, “Feiten, teksten en publicaties”, blz. 51.

¹¹⁸ Interview met Professor Akunduz, directeur van de Islamitische Universiteit van Rotterdam (IUR), 10 februari 2009.

¹¹⁹ *Jaarrapport integratie 2008*, CBS, Den Haag, 2008, blz. 58 (hierna *Jaarrapport integratie 2008*).

westerse immigrantenkinderen.¹²⁰ Het aantal niet-autochtone kinderen dat doorstroomt naar de hogere niveaus van middelbaar onderwijs stijgt wel elk jaar.¹²¹

Toegang tot de middelbare school is niet alleen gebaseerd op de CITO-toets maar wordt aangevuld met de voorlopige en uiteindelijke aanbevelingen van de leraren. De CITO-toets is een objectief meetinstrument dat op één specifiek moment wordt afgenomen en de aanbeveling van de leraar is subjectief en vertrouwt op de kennis van het kind. De vergelijking van de CITO-scores en de voorlopige aanbevelingen van de leraren wijst uit dat over het algemeen niet-autochtone kinderen vaker dan autochtone kinderen een lager opleidingstraject wordt aangeraden dan hun toetsscores aangeven.¹²²

Op landelijk niveau is er een gestage stijging in de CITO-scores van Turkse en Marokkaanse kinderen.¹²³ De Turkse en Marokkaanse meisjes halen ietwat vaker lagere toetsscores dan de jongens. Tijdens hun schoolcarrière doen meisjes het in alle etnische groepen echter beter dan jongens.¹²⁴ Zij halen in alle onderwijstypes hogere niveaus, voltooiën hun studies vaker zonder vertraging, kennen lagere voortijdige schoolverlaterspercentages en presteren beter op het vlak van actief staatsburgerschap en de arbeidsmarkt. Moslimmeisjes, wier moeders vaak alleen basisonderwijs of zelfs helemaal geen onderwijs hebben genoten, hebben de grootste vooruitgang in één generatie geboekt.

Verscheide factoren, zoals de sociaal-economische status en de opleidingsniveaus van de ouders, beïnvloeden de resultaten van de CITO-toets en meer algemeen de schoolcarrière van kinderen.¹²⁵

Marokkaanse en Turkse kinderen zullen waarschijnlijk meer dan autochtone Nederlandse kinderen doorstromen naar de twee laagste niveaus van de beroepstrajecten van het VMBO.¹²⁶ Veel immigrantenkinderen komen op de basisschool met minder taal- en cognitieve vaardigheden dan hun autochtone leeftijdsgenoten, een

¹²⁰ L. Stroucken, D. Takkenberg en A. Béguin, "Citotoets en de overgang van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs", *Socialeconomische Trends*, 2e kwartaal, 2008, blz. 7–16 (hierna Stroucken et al., "Citotoets").

¹²¹ *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 62.

¹²² Stroucken et al., "Citotoets", blz. 7.

¹²³ In maart 2009 kreeg een Marokkaans meisje veel aandacht van de media en politiek omdat ze de maximale score van 550 punten voor haar CITO-toets had gehaald. Een grote foto van dit moslimmeisje, dat een hoofddoek droeg, kwam op de voorpagina van de veel gelezen landelijke krant, met een verhaal over de emancipatie van jonge immigranten. Het elf jaar oude meisje zei dat ze vastberaden was om tandarts te worden en dat ze een feministe was. Ze werd als speciale gast uitgenodigd als rolmodel en een voorbeeld van succesvolle integratie tijdens een Partij van de Arbeid-conferentie over integratie.

¹²⁴ Stroucken et al., "Citotoets", blz. 7.

¹²⁵ Stroucken et al., "Citotoets", blz. 8.

¹²⁶ *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 57.

nadeel dat maar moeilijk te overwinnen is. De hierboven beschreven voor- en vroegschoolse programma's zijn gericht op het reduceren van deze onbalans.

In het middelbare schoolsysteem moeten leerlingen het jaar overdoen indien ze voor meer dan twee vakken zakken met een score van minder dan 55 procent. Als ze een tweede keer zakken voor hetzelfde jaar, dan moeten zij de rest van hun onderwijs op een andere school volgen. Van de moslimleerlingen in Rotterdam is meer dan 20 procent ten minste één keer tijdens zijn schoolcarrière blijven zitten omdat hij teveel vakken niet had gehaald;¹²⁷ in tegenstelling tot slechts 10 procent van de autochtone Nederlandse leerlingen dat zich in deze situatie bevond.¹²⁸

Middelbaar beroepsonderwijs en tertiair onderwijs

Na het afronden van het middelbaar onderwijs kiezen moslimjongeren vaker dan hun autochtone collega's voor het hoogste onderwijsniveau dat met hun diploma mogelijk is. Veel van de Turken en Marokkanen van de tweede generatie op het HBO en de universiteit stromen echter niet meteen door vanuit het middelbaar onderwijs. Zoals hierboven is uitgelegd, moeten zij vaak de hoogste opleidingsniveaus bereiken door middel van een lang proces van diploma's "verzamelen".¹²⁹ De vraag blijft of deze jongeren baat hebben bij het systeem waarin ze naar de hoogste niveaus kunnen doorstromen. Misschien zouden hun talenten eerder herkend moeten worden, in een veel vroegere fase van hun opleiding.¹³⁰

Met de stijging in opleidingsniveaus van jonge moslims komt ook een verandering in attitudes en gedrag. Deze verandering heeft betrekking op hun integratie en participatie in de Nederlandse maatschappij, hun attitudes met betrekking tot relaties tussen mannen en vrouwen, religie en politiek.¹³¹ Op de hogere opleidingsniveaus zijn studenten veel beter voorbereid op het actieve staatsburgerschap door middel van sociale studierichtingen, vrijwilligersactiviteiten en politieke participatie, dan op de lagere niveaus (tot MBO-niveau), die voornamelijk gericht zijn op het voorbereiden op de arbeidsmarkt en een baan.¹³²

Het opleidingsniveau en de sociaal-economische positie van een meerderheid van de bewoners in Feijenoord liggen lager dan het gemiddelde in Rotterdam. Het percentage

¹²⁷ COS, "Feijenoord in Beeld 2006" (A picture van Feijenoord 2006), COS, 2007, blz. 46 (hierna COS, "Feijenoord in Beeld 2006").

¹²⁸ COS, "Feijenoord in Beeld 2006", blz. 46.

¹²⁹ M. Crul, A. Pasztor en F. Lelie, *De tweede generatie, Uitdagingen en kansen voor de stad*, Nicis Instituut, Den Haag, 2008 (hierna Crul et al., *De tweede generatie*).

¹³⁰ Crul et al., *De tweede generatie*.

¹³¹ Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*, blz. 47.

¹³² H. Van der Werfhorst, "Leren van ontberren", inaugurele lezing, Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 2008.

inwoners van Feijenoord met een MBO 2-diploma of hoger is 39 procent. In Rotterdam is dit 56 procent.¹³³

Keuzes en kansen op de arbeidsmarkt

Recent onderzoek toont aan dat een meerderheid van de Turkse en Marokkaanse leerlingen in Nederland voor de VMBO-programma's kiezen die hen voorbereiden op werkgelegenheid in de economische of juridische sector.¹³⁴ Turkse en Marokkaanse studenten zullen ook vaker vakken over deze onderwerpen volgen.¹³⁵ Op de hogere niveaus bieden kennis van economie en recht goede kansen op de arbeidsmarkt. Op de laagste niveaus zijn de arbeidsmarktvooruitzichten die volgen op deze programma's echter minder gunstig. De voortijdige schoolverlaterspercentages zijn voor deze programma's ook op de laagste opleidingsniveaus hoog.¹³⁶ Vooral jongens, die wellicht liever met hun handen werken maar die een opleiding kiezen die volgens hen een hogere status heeft,¹³⁷ zouden kunnen profiteren van een beroepstraining die hen voorbereidt op een baan als geschoolde arbeider.

5.4 Risicjongeren en de splitsing in de tweede generatie

Landelijke gegevens tonen dat bijna twee keer zoveel autochtone Nederlandse (77 procent) volwassenen jonger dan 34 het onderwijsstelsel met een starterskwalificatie verlaten, als volwassenen met een Turkse (37 procent) of Marokkaanse (44 procent) achtergrond. Er zijn echter aanwijzingen van een aanzienlijke verbetering van de onderwijsprestaties van mensen van de tweede generatie van Turkse (46 procent) en Marokkaanse afkomst (68 procent).¹³⁸

Jonge mensen die er niet in slagen om een starterskwalificatie te behalen, worden gezien als "risicjongeren". Ze zijn oververtegenwoordigd in criminaliteitscijfers, hun kansen op de arbeidsmarkt zijn beperkt, alsook hun kansen om financieel onafhankelijk te worden en te blijven. De aantallen jongeren die zonder een starterskwalificatie van school gaan, zijn al vele jaren een probleem in Nederland. Landelijke statistieken tonen dat de drop-outcijfers voor Turkse en Marokkaanse jongeren twee keer zo hoog liggen als voor autochtone Nederlandse jongeren.¹³⁹ In

¹³³ COS, "Feijenoord in Beeld 2006", blz. 29.

¹³⁴ *Jaarrapport integratie 2008*.

¹³⁵ *Jaarrapport integratie 2008*.

¹³⁶ Interviews met leraren en coaches van voortijdige MBO-schoolverlaters, 27 mei 2008.

¹³⁷ Interview met coach van voortijdige schoolverlaters van het MBO, 27 mei 2008. De coach zei dat ouders invloed hebben op de opleidingskeuzes van hun kinderen. Aangezien veel moslimvaders zware arbeid hebben uitgevoerd als gastarbeider, willen ze liever dat hun kinderen in bureaufuncties terechtkomen. De ouders missen de informatie dat de technische beroepstraining mensen voorbereidt op goed betalende banen en dat dit dus erg afwijkt van hun eigen ervaringen.

¹³⁸ SCP, *Uit elkaars buurt; Jaarrapport integratie 2005*, blz. 50.

¹³⁹ *Jaarrapport integratie 2005*, blz. 63.

Rotterdam verlaat één op de drie Antilliaanse, Marokkaanse en Turkse jongeren de school vroegtijdig. Feijenoord heeft een groot aantal jonge mensen dat voortijdig van school gaat. Van de jongeren van 17 tot 22 jaar is 32 procent voortijdig van school gegaan, terwijl dit percentage voor heel Rotterdam op 26 procent ligt.¹⁴⁰

Een studie wees uit dat meisjes oververtegenwoordigd zijn in de groep die van school gaat zonder een diploma of na het afronden van slechts één van de VMBO-niveaus.¹⁴¹ In veel gevallen gaan ze van school af om te trouwen en om een gezin te stichten.¹⁴²

Een van de opvallendste conclusies van recent onderzoek over Turken en Marokkanen van de tweede generatie in Rotterdam en Amsterdam¹⁴³ was het verschil in opleidingsprestatieniveaus onder de Turken en Marokkanen van de tweede generatie. Hoewel een kwart van de tweede generatie van deze groepen geen starterskwalificatie heeft gehaald, is een gelijk aantal hoog opgeleid (HBO of universiteit). Deze invloed wordt sterker aangezien mensen zonder een starterskwalificatie meestal trouwen met iemand die ook geen starterskwalificatie heeft; diegenen met hoge opleidingsniveaus trouwen met partners met een vergelijkbaar opleidingsniveau. Terwijl de minder hoog opgeleide mensen, met minder kansen op een stabiele baan, een goed inkomen of financiële onafhankelijkheid, wellicht op vroege leeftijd een gezin zullen stichten en meer kinderen krijgen, zijn hoog opgeleide stellen gemiddeld ouder als ze een gezin stichten. Ook hebben zij minder kinderen. Aan de ene kant zijn er dus de families in extra kwetsbare situaties, terwijl er anderzijds, economisch en sociaal gezien, zeer succesvolle families zijn.¹⁴⁴

5.5 Betrokkenheid van ouders in het onderwijs van hun kinderen

Etnische segregatie in scholen

In de grotere steden van Nederland, waarvan Amsterdam en Rotterdam de grootste zijn, is er veel feitelijke etnische segregatie in onderwijsinstellingen.¹⁴⁵ Als gevolg van deze realiteit gaan autochtone kinderen en immigrantenkinderen vaak naar verschillende scholen, wat leidt tot de zogenoemde “witte” en “zwarte” scholen (zie voetnoot 105 en gedeelte 4.7). De gemeente Rotterdam maakt zich zorgen over deze ontwikkeling, aangezien de school een belangrijke plek is waar kinderen van verschillende achtergronden elkaar kunnen ontmoeten.¹⁴⁶

¹⁴⁰ COS, “Feijenoord in Beeld 2006”, blz. 43.

¹⁴¹ M. Crul, *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de schoolloopbaan van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie*, Spinhuis, Amsterdam, 2000, blz. 18.

¹⁴² Crul et al., *De tweede generatie*, blz. 18.

¹⁴³ Crul et al., *De tweede generatie*, blz. 17.

¹⁴⁴ Crul et al., *De tweede generatie*, blz. 17.

¹⁴⁵ *Jaarrapport integratie 2007*, blz. 121.

¹⁴⁶ Crul en Heering, *TIES Onderzoek Report*, blz. 47.

Voor een groot deel is deze segregatie in scholen een logisch gevolg van vestigingspatronen die neigden naar segregatie. Het spreidingsbeleid werd wel geïnitieerd maar niet geïmplementeerd, deels vanwege het discriminatoire effect,¹⁴⁷ maar ook vanwege praktische zorgen, zoals reisafstanden. Naast de demografie van het gebied wordt segregatie in scholen ook versterkt door de keuzes van ouders, die vrij zijn om een school voor hun kinderen te kiezen buiten de omliggende wijken. Autochtone ouders sturen hun kind liever niet naar een school met een groot aantal immigranten (de zogenoemde “witte vlucht”¹⁴⁸). Daarnaast kan de keuze van moslimouders voor een moslimschool, bijvoorbeeld, een invloed hebben op segregatie.¹⁴⁹

Rotterdam heeft meer “zwarte” scholen dan Amsterdam. In het schooljaar van 2007–2008 had 50 procent van de basisscholen in Rotterdam 0 tot 50 procent niet-autochtone leerlingen, 23 procent van de basisscholen had 50 tot 80 procent niet-autochtone leerlingen, en 27 procent van de basisscholen bestond uit 80 procent niet-autochtone leerlingen.¹⁵⁰

Hoge niveaus van segregatie komen ook voor in het middelbaar onderwijs. Van de middelbare scholen in Rotterdam had 39 procent minder dan 50 procent niet-autochtone leerlingen, 23 procent had 50 tot 80 procent niet-autochtone leerlingen en 38 procent had meer dan 80 procent niet-autochtone leerlingen.¹⁵¹

Bij het kiezen van een school voor hun kinderen kiezen moslimouders voor scholen die in de buurt liggen.¹⁵² Voor middelbare scholen wordt de afstand van huis naar school als minder belangrijk beschouwd dan voor basisscholen. De op één na belangrijkste motivatie bij het kiezen van een school is de reputatie van de school. Onder de autochtone Nederlandse bevolking zijn beide redenen van even groot belang. Hoewel kinderen meestal naar een basisschool in hun wijk gaan, is dit voor de middelbare scholen niet altijd het geval.

Er is een groot verschil tussen autochtone Nederlandse kinderen en kinderen van Turkse of Marokkaanse afkomst bij het van middelbare school veranderen in Feijenoord.¹⁵³ Van de Turkse en Marokkaanse leerlingen verandert meer dan 30 procent op een gegeven moment tijdens het middelbaar onderwijs van school,

¹⁴⁷ Commissie voor Gelijke Behandeling (CGB), “Spreidingsbeleid in het primair onderwijs”, 12 maart 2005. Beschikbaar via http://www.cgb.nl/webfm_send/346 (beschikbaar in augustus 2010).

¹⁴⁸ S. Karsten, J. Roeleveld, G. Ledoux, C. Felix en D. Elshof, *Schoolkeuze in een multi-etnische samenleving*, SCO-Kohnstam Instituut, Amsterdam, 2002.

¹⁴⁹ *Jaarrapport integratie 2007*, blz. 122–123.

¹⁵⁰ *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 57.

¹⁵¹ *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 57.

¹⁵² *Jaarrapport integratie 2007*, blz. 122–123.

¹⁵³ Crul en Heering, *TIES Onderzoeksrapport*, blz. 53.

vergeleken met 18 procent van de autochtone leerlingen. Zij behoren vaker dan autochtonen tot de hieronder beschreven “overbelaste” categorie.

5.6 Ervaringen van moslimleerlingen, ouders en leraren

Tevredenheid met lokale scholen

Een meerderheid van moslims en niet-moslims was zeer of redelijk tevreden met haar lokale basis- en middelbare scholen. Een groter deel van de moslims (21,2 procent) was ontevreden met de lokale basis- en middelbare scholen, vergeleken met 6 procent van de niet-moslims. (Zie tabel 9.)

Tabel 9. Hoe tevreden bent u met de lokale basisscholen?

	Moslim	Niet-moslim	Totaal
Zeer tevreden	10,1	10,9	10,5
Redelijk tevreden	40,4	44,6	42,5
Niet tevreden en niet ontevreden	10,1	11,9	11,0
Redelijk ontevreden	12,1	3,0	7,5
Zeer ontevreden	9,1	3,0	6,0
Ik weet het niet	18,2	26,7	22,5
Totaal	%	100,00	100,00
	Aantal	99	101

Bron: Open Society Foundations

De moslimgeïnterviewden waren ook minder tevreden met de lokale middelbare scholen dan de niet-moslimvergelijkingsgroep. Een hoog percentage antwoordde echter “Ik weet het niet” op beide vragen over scholen. (Zie Tabel 10)

Tabel 10. Hoe tevreden bent u met de lokale middelbare scholen?

	Moslim	Niet-moslim	Totaal
Zeer tevreden	7,1	9,0	8,0
Redelijk tevreden	36,4	43,0	39,7
Niet tevreden of ontevreden	14,1	11,0	12,6
Redelijk ontevreden	11,1	4,0	7,5
Zeer ontevreden	10,1	2,0	6,0
Ik weet het niet	21,2	31,0	26,1
Totaal	%	100,00	100,00
	Aantal	99	101
		100,0	200

Bron: Open Society Foundations

Enkele geïnterviewden hadden het gevoel dat de kwaliteit van de basisscholen in Feijenoord de laatste tien jaar was gedaald vanwege de gestegen etnische segregatie van scholen. Een Marokkaanse leraar argumenteerde dat de prestaties van kinderen in een etnisch diversere groep verbeteren. In recente debatten over segregatie op scholen¹⁵⁴ lag de focus niet op de etnische achtergrond van de leerlingen, maar op de segregatie tussen kansarme en kansrijke kinderen in scholen. Zoals eerder opgemerkt, stijgen de kansen op en de mogelijkheden voor een succesvolle schoolcarrière aanzienlijk bij een hogere sociaal-economische achtergrond en bij betere onderwijsprestaties van de ouders. Aangezien veel immigrantenkinderen opgroeien in armere gezinnen met laag opgeleide ouders,¹⁵⁵ is het waarschijnlijker dat ze in de kansarme categorie vallen dan autochtone kinderen.

De ideale mix wordt geschat op 30 procent kansarme en 70 procent kansrijke kinderen in een klas,¹⁵⁶ maar critici zeggen dat de verhouding 40-60 haalbaarder is.¹⁵⁷ Om dit te realiseren, zou een actief spreidingsbeleid geïmplementeerd moeten worden; dit zou ook een herziening van de wetgeving ten aanzien van de vrijheid van het onderwijs vereisen.

¹⁵⁴ *Trouw*, “Kansrijk neemt kansarm op sleeptouw”, 29 februari 2009.

¹⁵⁵ *Jaarrapport integratie 2008*.

¹⁵⁶ W. Holleman, “Kleurrijke scholen”, 26 augustus 2008, beschikbaar via <http://www.onderwijsethiek.nl/?p=453> (beschikbaar in augustus 2010).

¹⁵⁷ *Trouw*, “Kinderen trekken zich aan elkaar op. Rotterdamse school herbergt 30 procent kansarme en 70 procent kansrijke leerlingen”, 9 maart 2009.

Geïnterviewden met kinderen op de basis- of middelbare school suggereerden dat hun generatie meer bereid is om de school te vragen waarom hun kinderen lagere opleidingskeuzes als advies krijgen dan wat de CITO-toetscore suggereert. Een vrouw gaf een voorbeeld:

Mijn neef wilde naar een goede middelbare school (naar de HAVO). Zijn leraar zei dat hij dat niet aan zou kunnen. Mijn neef was eigenwijs. Hij zei dat hij wel in staat was om dit te doen [...] de leraar bleef maar zeggen dat hij het niet zou redden. Hij werd vervolgens aangenomen op een hele goede middelbare school (VWO). Hij studeert nu aan een universiteit.

Hoewel lerarenopleidingen lessen geven over interetnische communicatievaardigheden en over het lesgeven aan een etnisch diverse klas, hebben moslimouders ervaren dat leraren weinig over de culturele verschillen weten:

We voeden onze kinderen thuis op volgens onze eigen cultuur. In onze cultuur is het tonen van respect voor oudere mensen heel belangrijk. Onze kinderen doen dan hetzelfde bij de leraar. Andere leerlingen, de Nederlandse leerlingen, zijn assertiever en hebben overal een antwoord op. Als de leraar dan ziet dat de Turkse leerlingen niet zoveel praten, dan denkt hij dat ze achterlijk of dom moeten zijn. De leraren zijn naar onze kinderen toe erg bevooroordeeld.

Deelnemers van de focusgroep benadrukten het belang van het verhogen van het aantal leraren van minderheidsgroepen, zodat ze de lokale bevolking beter weerspiegelen.

Gevoelens van discriminatie

Weinig kinderen en ouders melden discriminatie op school ook daadwerkelijk.¹⁵⁸ Door RADAR¹⁵⁹ uitgevoerd onderzoek bevestigt echter dat leerlingen van minderheidsgroepen wel exclusie, racistische of discriminerende opmerkingen en agressie op scholen in multi-etnische steden meemaken, ook in Rotterdam. Als moslimleerlingen van een MBO- of HBO-opleiding in een latere fase een stageplek moeten zoeken die past bij hun opleiding, dan ervaren ze discriminatie.¹⁶⁰

Een maatschappelijk werkster op school van Marokkaanse afkomst, die ook training in assertiviteit en sociale vaardigheden geeft, meldde dat Turkse en Marokkaanse leerlingen zich vaak gediscrimineerd voelen. Zij nuanceerde deze ervaren discriminatie echter, en zei:

¹⁵⁸ RADAR, "Monitor rassendiscriminatie", RADAR, Amsterdam, 2005, blz. 74 (hierna RADAR, Monitor rassendiscriminatie 2005).

¹⁵⁹ RADAR, "Discriminatie op school; een belevingsonderzoek", RADAR, Amsterdam, 2005.

¹⁶⁰ Schriemer en Kasmi, *Gevalen en Gevoelens*.

Leerlingen komen naar me toe en klagen dat hun leraren hen discrimineren. Wanneer ik echter doorvraag, ging het in alle gevallen die ik meemaakte niet zozeer om discriminatie, als wel om inconsistent gedrag van de leraar. Dit is iets waar aan gewerkt moet worden.

Meerdere geïnterviewden in de Foundations-survey meldden incidenten waarbij ze het gevoel hadden dat er sprake was van discriminatie in het toegangsbeleid van sommige scholen. Een ervaring van een moslimmoeder illustreert dit: “Mijn dochter moest vier keer van school veranderen vanwege haar hoofddoek. Waar we ook heen gingen, zeiden de leraren, ‘We accepteren het, maar de directeur wil het niet hebben.’”

5.7 Religieus onderwijs

In 2007 werd voor het eerst een officiële syllabus voor het onderwijzen van de islam voor alle basisscholen in Nederland beschikbaar gesteld.¹⁶¹ Leraren van het vak religie op alle basisscholen kunnen dit lesprogramma voor hun school aanvragen. Het materiaal is aangepast, zodat het voor alle basisschooljaren geschikt is. Er wordt aan meerdere onderwerpen aandacht besteed, waaronder het leven van de profeet Mohammed en de regels en gebruiken in de islamitische religie.

Vanwege het parochiale karakter van veel Nederlandse scholen zijn er geen verplichte lesprogramma's of leerdoelstellingen voor de vakken religie en levensfilosofieën, en niet alle scholen hebben dit onderwerp in hun lesprogramma opgenomen.¹⁶² Openbare scholen zijn echter verplicht om religieus onderwijs voor leerlingen te regelen indien ouders hierom vragen.¹⁶³ Alle scholen zijn ook verplicht om onderwerpen over verschillende religies, levensfilosofieën en culturen op te nemen in het lesprogramma.

Sinds 1955 financiert de gemeente Rotterdam als enige gemeente in Nederland religieus onderwijs op basisscholen. Hoewel de staat parochiale en op geloof gebaseerde scholen financiert, subsidieert de staat op geloof gebaseerde initiatieven meestal niet. Aanvankelijk financierde de gemeente Rotterdam alleen Bijbels religieus onderwijs. In 1972 werd dit uitgebreid naar humanistische geloofsovertuigingen en sinds 1989 naar islamitisch religieus onderwijs. Dit wordt door SPIOR georganiseerd. In 2004 startten de organisaties die zich bezighielden met religieus onderwijs in openbare scholen (SPIOR, IKOS (Interkerkelijk Overleg in Schoolzaken), de stichting voor interecclesiastische consultatie in schoolzaken en het humanistische Onderwijs HVO (Humanistisch Vormingsonderwijs)) met een pilotoproject, met als naam het ‘Religieuze Onderwijs Platform’. Het had als doel om kinderen kennis te laten maken

¹⁶¹ Informatie beschikbaar via http://www.nu.nl/news/1229303/10/rss/Lespakket_over_islam_voor_basisscholen.html (beschikbaar in augustus 2010).

¹⁶² In 2006 was er een discussie onder politici over het verplicht stellen van religie als vak op alle scholen, zie <http://www.kerknieuws.nl/nieuws.asp?oId=9915> (beschikbaar in augustus 2010).

¹⁶³ Wet op Primair Onderwijs, art. 50 en 51.

met verschillende culturen en religieën om begrip en meer kennis te creëren. Moslimleerlingen zouden christelijk religieus onderwijs krijgen en vice versa.¹⁶⁴ Andere gemeentes zijn dit platform aan het overnemen en zien de samenwerking tussen de organisaties die religieus onderwijs in Rotterdam aanbieden als voorbeeld.

5.8 Gemeentelijke initiatieven

Het verbeteren van het onderwijs voor zeer jonge kinderen wordt gezien als essentieel in het ondersteunen van het onderwijs voor kinderen van benadeelde achtergronden. Hoewel de voor- en vroegschoolse programma's voor alle kinderen toegankelijk zijn, zijn ze gericht op kinderen van bepaalde groepen, waaronder kinderen die vanwege sociaal-economische of culturele omstandigheden wellicht met een achterstand aan de basisschool beginnen, in vergelijking met andere kinderen. Om kinderen van kansarme achtergronden te helpen om aan de basisschool te beginnen met een gelijk taalontwikkelingsniveau, zijn de programma's in voor- en vroegschoolse onderwijs gericht op de ontwikkeling van Nederlandse taalvaardigheden en op cognitieve capaciteiten. De VVE-programma's zijn er ook op gericht om de ouders van de kinderen te engageren en te betrekken. De programma's bieden Nederlandse taalcursussen en cursussen gericht op het huiselijke domein (training in opvoedingsstrategieën) aan de ouders aan, meestal aan de moeders.

Landelijk liggen de percentages van Turkse en Marokkaanse kinderen die deelnemen aan de voorschoolse programma's hoger dan die van andere immigrantengroepen. Ongeveer een derde van de Turkse en Marokkaanse kinderen nemen deel aan het voorschoolse programma.¹⁶⁵

In Rotterdam steeg tussen 2004 en 2006 het aantal twee- en driejarigen van de doelgroepen, die meededen aan het voorschoolse programma, van 33 tot 40 procent. De meerderheid hiervan was immigrant.¹⁶⁶ Het aantal deelnemende vier- en vijfjarigen steeg van 64 tot 76 procent in dezelfde periode.¹⁶⁷

Een recente evaluatie van de VVE-programma's in Rotterdam concludeerde dat de resultaten van de programma's het beste zijn in de scholen waar ze in 2000 voor het eerst werden geïntroduceerd. In de scholen die de programma's in een latere fase introduceerden, overtreffen de vaardigheden die de kinderen hebben verkregen tijdens het programma de vaardigheden van kinderen met vergelijkbare achtergronden in

¹⁶⁴ Zie de website van SPIOR via http://www.spior.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=158:islamitisch-vormingsonderwijs-&catid=57:educatie&Itemid=50 (beschikbaar in augustus 2010).

¹⁶⁵ Jaarrapport integratie 2007, blz. 103.

¹⁶⁶ COS, "Feijenoord in Beeld 2006", blz. 44.

¹⁶⁷ COS, "Feijenoord in Beeld 2006", blz. 44.

reguliere speelgroepen voor peuters of peuterscholen niet.¹⁶⁸ Dit geeft aan dat de programma's enige tijd nodig hebben alvorens ze succesvol zijn.

Tijdens de interviews en de rondetafelvergadering met belanghebbenden werd vaak vermeld dat moslimouders meer betrokken moeten zijn bij het onderwijs van hun kinderen. Een initiatief in Rotterdam dat gericht is op het betrekken van de ouders, terwijl er tegelijkertijd wordt gewerkt aan het verbeteren van de schoolresultaten, wordt Het Centrum genoemd.¹⁶⁹ Deze organisatie, die aanzienlijke financiering heeft ontvangen van de lokale autoriteiten, biedt naschoolse huiswerkbegeleiding en een mentorprogramma aan. Hoewel Het Centrum stelt dat het geen specifiek Turkse organisatie is, heeft 90 procent van de leerlingen een Turkse achtergrond. In kleine groepen krijgen kinderen ondersteuning bij hun huiswerk, hun Nederlandse taalvaardigheden en hun algemene cognitieve capaciteiten. Ze worden door HBO-studenten onderwezen. De studenten zijn in opleiding als leraar en worden ondersteund door getrainde leraren. De kinderen worden aan oudere studenten voorgesteld, die als rolmodellen fungeren en die succesvol zijn in hogere onderwijsprogramma's, zoals het HBO of de universiteit. De relatie met de rolmodellen is informeel qua opzet. Er wordt samen tijd doorgebracht en er ontstaat een "broer-zus"-band.¹⁷⁰ Om de ouders te betrekken in het onderwijs, bezoeken de organisatoren hen op informele wijze thuis en nodigen zij de ouders uit voor ouderontbijten in Het Centrum. De directeur benadrukte dat het aanzienlijk veel geduld en doorzettingsvermogen kost om de ouders te overtuigen van het feit dat hun betrokkenheid heel belangrijk is en dat ze moeten deelnemen aan ouderraden op de scholen van hun kinderen. Ze zouden ook aanwezig moeten zijn op schoolbijeenkomsten en deel moeten nemen aan de activiteiten en initiatieven van de scholen.¹⁷¹ Resultaten van het project tonen echter dat de in de programma betrokken kinderen betere CITO-scores halen en in de meeste gevallen raken de ouders meer betrokken. Andere etnische groepen zouden baat kunnen hebben bij goed opgezette organisaties zoals Het Centrum, met professionele medewerkers en vrijwilligers met de nodige culturele expertise.

Rotterdam neemt stappen om de voortijdige schoolverlaterspercentages in de stad te verminderen. Zoals hierboven uitgelegd maken veel jonge mensen na de middelbare school een slechte keuze en verlaten zij voortijdig hun beroepsopleiding. Een eerste stap in het bestrijden van de hoge voortijdige schoolverlatercijfers is het bieden van beter

¹⁶⁸ A. Veen, *Voor- en vroegschoolse educatie*.

¹⁶⁹ Zie de website van de organisatie op <http://hetcentrum.safena.nl/index.php> (beschikbaar in augustus 2010).

¹⁷⁰ Interview met Fatih Ozbasi in Het Centrum, 8 april 2008.

¹⁷¹ *Ibid.*

advies en betere informatie over opleidingskeuzes en kansen op de arbeidsmarkt in het laatste jaar van de middelbare school voor zowel de leerlingen als hun ouders.¹⁷²

Er is een nieuwe aanpak van de hoge voortijdige schoolverlatercijfers in Rotterdam ontwikkeld, die gericht is op het creëren van een betere balans tussen onderwijs en professionele zorg. Van de 9.000 jonge mensen die elk jaar voortijdig in Rotterdam en in het omringende gebied van school gaan,¹⁷³ heeft 20 procent meerdere problemen, waaronder (geestelijke) gezondheidsproblemen, opvoedingsproblemen en problemen op het vlak van persoonlijke ontwikkeling en sociaal-economische achtergrond. Deze jonge mensen worden “overbelast” genoemd.¹⁷⁴

In het verlengde van deze aanpak worden er in Rotterdam nieuwe schooltypes geïntroduceerd voor de lagere en middelste niveaus van het middelbaar beroepsonderwijs (MBO), die gericht zijn op de specifieke behoeften van bepaalde groepen. Ten eerste zijn er de wijkscholen, specifiek voor jongeren jonger dan 23 jaar, met een diploma van het laagste VMBO-niveau en voor voortijdige schoolverlaters van het VMBO. De wijkscholen zijn met het oog op participatie voor jongeren zo laagdrempelig mogelijk ontworpen. Op dit niveau is er uitgebreide begeleiding en ondersteuning, alsook een focus op het ontwikkelen van sociale vaardigheden en werkervaring. Het hoogste niveau dat de jongeren kunnen bereiken is MBO niveau 1 (geen starterskwalificatie). Hierna kunnen de jongeren doorstromen naar de beroepsopleiding. Het Nederlandse kabinet zal €5,6 miljoen uitgeven in de schooljaren 2009–2010 en 2010–2011. Het project zal gedurende deze twee periodes aan 200 studenten worden aangeboden. Hierna zal het project worden geëvalueerd en, indien positief, gecontinueerd met financiering van het ministerie voor Jeugd en Gezin.¹⁷⁵

De volgende stap na de wijkscholen bestaat uit de nieuwe beroepsscholen. Deze scholen zijn ontwikkeld op basis van het concept dat veel jonge mensen in de lagere opleidingsniveaus liever met hun handen werken. Aangenomen wordt dat de grote nadruk die in het algemeen op theorie wordt gelegd, ervoor zorgt dat ze hun enthousiasme om te leren kwijtraken en voortijdig van school gaan. Deze

¹⁷² “Het Rotterdams Offensief VMBO–MBO”, gepubliceerd op 8 juni 2008, Rotterdam. Het Rotterdam Offensief is een initiatief van het Regionaal Opleidingscentrum (ROC) Albeda en Zadkine MBO College, met meer dan 45.000 studenten in Rotterdam en in het omringende gebied.

¹⁷³ C. Kathman en I. Mulder, “Aanpak uitval in Nieuwe stijl: Onderwijs en zorg, korte lijnen, snelle acties”, gezamenlijk project tussen ROC Albeda en Zadkine MBO College, Rotterdam, september 2008.

¹⁷⁴ WRR, *Vertrouwen in de school. Over de uitval van “overbelaste” jongeren*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2009.

¹⁷⁵ Online magazine voor beleidsmakers, “Binnenlands Bestuur”, via <http://www.binnenlandsbestuur.nl/Home/all/wijkscholen-voor-rotterdamse-probleemjongeren.94695.lynx> (beschikbaar in augustus 2010).

beroepsscholen bieden specifieke programma's aan om de jongeren op te leiden voor bepaalde beroepen op MBO-niveaus 1 en 2 (starterskwalificatie).

De laatste scholenreeks bestaat uit de topscholen. Deze scholen zijn specifiek gericht op de jongeren die, indien ze genoeg aandacht krijgen, de hoogste niveaus van het MBO zouden kunnen halen. Zij zouden dan kunnen doorstromen naar het HBO en hoogopgeleide professionals kunnen worden. De ontwikkeling van deze scholen is een antwoord op de erkenning door de gemeente dat talent verspild wordt omdat jongeren die het potentieel hebben om door te stromen naar het hoger onderwijs niet de juiste begeleiding en ondersteuning krijgen. De nadruk ligt op het onderwijs, en minder op zorg, maar er is veel ondersteuning tijdens de hele cursus. Voorbereidingen op het oprichten van de topscholen zijn momenteel gaande.

Het initiatief is niet specifiek ontworpen voor niet-autochtone jongeren. Als men kijkt naar de onderwijsprestaties van moslimjongeren en hun percentages voortijdige schoolverlaters in verhouding tot de demografie van Rotterdam, dan wordt het echter duidelijk dat ze deel uitmaken van de doelgroep. De ervaringen en expertise van de betrokken organisaties in Rotterdam zouden andere gemeentes kunnen helpen met soortgelijke uitdagingen, waarmee jongeren die in een stedelijke omgeving wonen, worden geconfronteerd.

6. ERVARINGEN VAN MOSLIMGEMEENSCHAPPEN: WERKGELEGENHEID

Deelname aan de arbeidsmarkt blijft de kern van economische integratie, wat niet alleen kans op werk vereist, maar tevens werkgelegenheid en banen op de mainstreamarbeidsmarkt die passen bij de vaardigheden en kwalificaties van een persoon.

Het hoofdstuk bekijkt eerst de economische context van werkgelegenheid in Rotterdam en Feijenoord. Daarna wordt gekeken naar bewijs omtrent de positie van Turken en Marokkanen op de arbeidsmarkt in Rotterdam. Het hoofdstuk gaat vervolgens in op de ervaringen die door moslimondervraagden in de Foundations-enquête en door deelnemers zijn benadrukt. Het laatste onderdeel beschrijft initiatieven die worden ontplooid om de participatie van minderheden in de arbeidsmarkt te verbeteren, inclusief initiatieven die discriminatie aanpakken.

6.1 De economische structuur van Rotterdam en Feijenoord

De cijfers van de arbeidsmarktparticipatie¹⁷⁶ in Rotterdam liggen in alle leeftijdsgroepen lager dan in Amsterdam.¹⁷⁷ Met 9 procent ligt het werkloosheidspercentage in Rotterdam bijna drie keer zo hoog als het landelijke gemiddelde (3,6 procent). In Feijenoord ligt het werkloosheidspercentage (op 15 procent) even hoog als het gemiddelde percentage in Rotterdam en bijna vier keer zo hoog als het landelijke gemiddelde.¹⁷⁸

Van alle huishoudens in Rotterdam heeft 16 procent een laag inkomen.¹⁷⁹ Zoals dit het geval is in het hele land,¹⁸⁰ hebben niet-westerse immigrantenhuishoudens in Rotterdam drie keer zoveel kans als autochtonen op een laag inkomen. 58 procent van

¹⁷⁶ De nettoarbeidsmarktparticipatie drukt uit welke deel van de werkende bevolking (personen van 15 tot 65 jaar oud) betaalde arbeid heeft voor ten minste 12 uur per week. Dit is de actief werkende bevolking. Mensen die geen betaalde arbeid hebben zijn niet per definitie werkloos. Dit is alleen het geval indien zij actief naar werk zoeken voor meer dan 12 uur per week (wat betekent dat ze staan ingeschreven bij een arbeidsbureau). Veel mensen die thuis onbetaalde arbeid verrichten, (middelbare school)leerlingen en personen die arbeidsongeschikt zijn, zijn dus niet meegenomen in het werkloosheidspercentage. Het werkloosheidspercentage wordt gemeten vanuit de gehele werkende bevolking, dit is dus het totaal van de werkende en werkloze bevolking. De deler waarop werkloosheid is gebaseerd is dus lager dan de deler voor de netto arbeidsmarktparticipatie (*Jaarrapport integratie 2007*, blz. 131).

¹⁷⁷ Crul en Heering, *TIES Onderzoeksrapport*, blz. 66.

¹⁷⁸ COS, *Feijenoord in Beeld 2006*, blz. 60.

¹⁷⁹ Voor het jaar 2009 werd een laag inkomenniveau vastgesteld op een totaal inkomen per huishouden van minder dan 1.395 euro per maand.

¹⁸⁰ *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 16.

de niet-westerse immigrantenhuishoudens is afhankelijk van de bijstandsuitkering,¹⁸¹ die een minimuminkomen voorziet.

In Rotterdam en in Feijenoord bedraagt het aandeel van huishoudens dat bijstandsuitkeringen ontvangt respectievelijk 9 en 14 procent.¹⁸² Het percentage van autochtone Nederlanders in Feijenoord dat dit soort bijstand ontvangt, ligt twee keer zo hoog als het gemiddelde in Rotterdam. Het percentage ligt voor alle etnische groepen ietwat hoger dan het Rotterdamse gemiddelde.¹⁸³

Tabel 11. Werksectoren in Rotterdam en Feijenoord¹⁸⁴

Sector	Rotterdam %	Feijenoord %
Landbouw, visserij, bouw	6	2
Industrie en utiliteitsdiensten	9	16
Handel en catering	15	12
Transport	12	4
Bedrijfsdiensten-sector	24	12
Openbare diensten-sector	35	55
Totaal	100	100

Bron: BRZ

Zoals Tabel 11 laat zien, verschilt de verdeling van werkgelegenheid per sector in Feijenoord van die van de stad in het geheel. De bedrijfsdiensten- en transportsector zijn klein in dit gebied. Er is meer werkgelegenheid in de industrie en utiliteitsdiensten. Hoewel de openbare dienstensector de grootste bron van werkgelegenheid in geheel Rotterdam is, is hij vooral in Feijenoord belangrijk, waar hij verantwoordelijk is voor meer dan de helft van alle werkgelegenheid.¹⁸⁵

6.2 Inkomensniveaus

Het financiële welvaartsniveau van niet-westerse immigranten ligt lager dan het niveau van autochtonen, hoewel de tweede generatie hogere inkomens heeft dan haar

¹⁸¹ De *bijstandsuitkering* is een soort financiële hulp om het inkomensniveau te verhogen tot het minimum inkomensniveau van €1.395 per maand.

¹⁸² COS, *Feijenoord in Beeld 2006*, blz. 60.

¹⁸³ COS, *Feijenoord in Beeld 2006*, blz. 61.

¹⁸⁴ COS, *Feijenoord in Beeld 2006*, blz. 66.

¹⁸⁵ COS, *Feijenoord in Beeld 2006*, blz. 61.

ouders.¹⁸⁶ In 2005 bedroeg het gemiddelde totaalinkomen van immigranten in Nederland 74 procent van het inkomen van autochtonen. Dit was een stijging vergeleken met tien jaar eerder toen dit 71 procent was.¹⁸⁷ Marokkanen en Turken hebben de laagste inkomens. Daarnaast zien immigranten, vergeleken met autochtone Nederlanders, hun inkomen met de jaren minder snel stijgen. Immigrantenvan families met een laag inkomen hebben zelf vaak een laag inkomen. De tweede generatie heeft betere kansen op een stijging van haar inkomen dan de eerste generatie en is vaker financieel onafhankelijk. De tweede generatie is ook minder afhankelijk van een bijstandsuitkering dan de eerste generatie. Hoewel beide generaties afhankelijker zijn van een bijstandsuitkering dan autochtonen, daalt hun aantal in vergelijking met de autochtonen.

Gegevens uit 2005 tonen aan dat het gemiddelde inkomensniveau in Rotterdam per persoon 5 procent lager ligt dan het landelijke gemiddelde;¹⁸⁸ per huishouden is dit 15 procent lager. Dit komt gedeeltelijk omdat Rotterdam bestaat uit een groot aantal kleine (eenpersoons)huishoudens.

Feijenoord is de op één na armste deelgemeente van Rotterdam. Het gemiddelde jaarlijkse inkomen is 10.100 euro per jaar, na het afdragen van belastingen en verplichte verzekeringspremies. Alleen in de deelgemeente Delftshaven ligt het gemiddelde inkomen lager. Terwijl in Delftshaven het inkomen in alle wijken rond het gemiddelde ligt, is er echter een groot verschil tussen inkomens in de verschillende wijken in Feijenoord. De laagste inkomens in Feijenoord worden gevonden in Afrikaanderwijk, met 8.400 euro per jaar per persoon. De hoogste worden gevonden in Kop van Zuid-Entrepot, met 15.800 euro. Afrikaanderwijk is de op één na armste wijk in Rotterdam. Spangen, een wijk in het westelijke gedeelte van de stad (Delftshaven), is de armste wijk.¹⁸⁹ (zie Tabel 12)

¹⁸⁶ *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 17.

¹⁸⁷ *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 116.

¹⁸⁸ COS, “Feitenkaart inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurtniveau 2005”, Rotterdam, augustus 2008, blz. 3 (hierna COS, “Feitenkaart inkomensgegevens”).

¹⁸⁹ COS, “Feitenkaart inkomensgegevens”, blz. 3.

Tabel 12. Inkomensniveaus (na het afdragen van belasting en verplichte verzekeringen) in de wijken van Feijenoord, 2005

Wijk	Gemiddeld inkomen per persoon, €	Gemiddeld inkomen per huishouden, €
Kop van Zuid-Entrepot	15.800	33.600
Noordereiland	12.300	23.600
Vreewijk	11.400	23.100
Katendrecht	10.500	21.800
Bloemhof	8.900	21.300
Hillesluis	8.600	21.900
Feijenoord	8.500	20.600
Afrikaanderwijk	8.400	21.700

Bron: COS 2008

6.3 Turken en Marokkanen op de arbeidsmarkt

De sociaal-economische positie van immigranten in Nederland was in 2007 in vergelijking met tien jaar geleden aan de beterende hand. In 1997 was het werkloosheidspercentage van niet-westerse immigranten (inclusief Turken en Marokkanen) 20 procent, vergeleken met 5 procent onder de autochtone Nederlanders. In 2007 waren deze aantallen gedaald naar 10 procent werkloosheid onder niet-westerse immigranten en 4 procent onder autochtonen. Dit leidde tot een verbetering in het algemene inkomen van immigranten. De voornaamste reden hiervoor was de groeiende economie in de jaren 2005 tot 2007.¹⁹⁰ Niet-westerse immigranten werken vaker in sectoren die gevoeliger zijn voor algemene economische trends. Dit plaatst hen in een kwetsbaardere positie. In de periode van de economische vertraging tussen 2001 en 2005 daalde de arbeidsparticipatie van niet-westerse immigranten vergeleken met de autochtone Nederlanders en hun werkloosheidscijfers stegen sneller. In 2001 ontving de meerderheid van immigranten een inkomen door arbeid; in 2005 kreeg de meerderheid een inkomen via bijstandsuitkering.¹⁹¹ De economische krimp, die in 2008 begon, heeft zeker een grote impact op immigranten gehad, alsook op autochtone Nederlanders.

De kwetsbaarheid van niet-westerse immigranten voor schommelingen in de economie heeft te maken met het grote aantal immigranten in de werkende bevolking met

¹⁹⁰ *Jaarrapport integratie 2008*. Op het moment dat dit rapport werd opgesteld waren er geen gegevens beschikbaar over de gevolgen van de recente financiële crisis op de arbeidsmarktpositie van immigranten in Nederland.

¹⁹¹ *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 61.

flexibele in plaats van vaste contracten. Voor diegenen met flexibele contracten is er geen vast aantal werkuren per week (een “nulurencontract”). Werknemers met dit type contract zijn afhankelijk van de werkroosters die hen worden aangeboden. Immigranten hebben twee keer zoveel kans om op basis van een flexibele contract te werken als autochtone Nederlanders. Het landelijke percentage voor 2007 was 21 procent. De oververtegenwoordiging van niet-westerse immigranten in flexibele contracten wordt in alle leeftijdsgroepen gevonden.

De eerste generatie Turken en Marokkanen, die eind jaren zestig en in de vroege jaren zeventig van de vorige eeuw naar Nederland kwam, waren ongeschoolde arbeiders. Zij kwamen naar Nederland om te werken in de productie- en in de zware industrie. Na de oliecrisis van 1973 volgde er een periode van grootschalige werkloosheid en economische crisis. De sectoren waarin de meeste gastarbeiders werkten, behoorden tot de sectoren die het hardste door de economische crisis werden getroffen. Er volgde een massale ontslaggolf van laagopgeleide Turkse en Marokkaanse werknemers.

Turken en Marokkanen van de tweede generatie hebben een betere positie op de arbeidsmarkt dan de eerste generatie. Hoewel de nettoparticipatie van de tweedegeneratie-immigranten lager is dan de participatie van de eerste generatie, verdwijnt dit verschil als rekening wordt gehouden met de gemiddelde leeftijd van de tweede generatie; haar kans op betaald werk is in feite hoger dan die van de eerste generatie.¹⁹² De tweede generatie, zoals hierboven vermeld, is ook beter opgeleid dan haar ouders. Het niveau van tewerkstelling onder zeer hoog opgeleide Turken en Marokkanen is bijna gelijk aan het niveau van hun Nederlandse gelijken. Op landelijk niveau bedraagt de arbeidsmarktparticipatie van hoog opgeleide Turken en Marokkanen 80 tot 85 procent van het niveau van hun autochtone gelijken.¹⁹³

Er is over het algemeen nog steeds een groot verschil in gesalarieerde arbeid tussen deze etnische minderheden en autochtone Nederlanders. Demografie speelt ook een rol in de verschillen tussen de autochtone Nederlanders en de Turken en Marokkanen van de tweede generatie in het type werk en de arbeidsparticipatie. Autochtonen, die gemiddeld ouder zijn, hebben vaak een baan (of banen), terwijl Marokkanen, gemiddeld gezien de jongste groep, vaker fulltime studeren, banen met een studie combineren of stage lopen.¹⁹⁴

Recent onderzoek over Turken en Marokkanen van de tweede generatie in Rotterdam en Amsterdam geeft een genuanceerd inzicht in de werkgelegenheidspositie van jongeren die zonder een starterskwalificatie op de arbeidsmarkt komen (zie onderdeel 5.2).¹⁹⁵ Aan de ene kant laten de gegevens zien dat er een toenemende scheiding is binnen de groepen tussen diegenen die hoog zijn opgeleid en die gunstige

¹⁹² *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 3.

¹⁹³ *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 3.

¹⁹⁴ Crul en Heering, *TIES Onderzoeksrapport*, blz. 68.

¹⁹⁵ Crul et al., *De tweede generatie*, blz. 13–16.

arbeidsmarktposities innemen en diegenen die voortijdig uit het onderwijssysteem zijn gestapt. Aan de andere kant geven de gegevens ook aan dat in de laatste groep de meerderheid van jonge mensen zonder een starterskwalificatie in feite niet structureel werkloos wordt. Over het algemeen komen de vrouwen niet op de arbeidsmarkt. Zij blijven thuis en zorgen fulltime voor hun families, terwijl de mannen meestal werken. Wanneer onderwijsprestatieniveaus worden meegenomen, kan feitelijk worden gesteld dat één op de vijf mannen het zeer goed heeft gedaan. Ze maken carrière terwijl ze werken door middel van cursussen en training specifiek voor hun werk of ze beginnen een eigen bedrijf. Turkse mannen zullen eerder zelfstandig ondernemer worden.¹⁹⁶ De gegevens tonen echter ook dat zonder kwalificaties de positie op de arbeidsmarkt voor de tweede generatie kwetsbaar blijft. Ze verandert vaak van baan en zelfs na jaren in dienst te zijn, heeft ze nog steeds flexibele contracten. Een flexibele contracten-economie gaat samen met (tijdelijke) werkloosheid voor Turken en Marokkanen van de tweede generatie in Rotterdam.¹⁹⁷ Dit komt overeen met de gegevens over de landelijke positie van immigranten op de arbeidsmarkt.¹⁹⁸

Recent onderzoek onder Marokkaanse inwoners van Rotterdam, uitgevoerd door RADAR en de Samenwerkende Marokkaanse Organisaties Rotterdam (SMOR), meldt dat, vergeleken met autochtonen maar ook met andere etnische minderheidsgroepen, Marokkanen in Rotterdam de minst gunstige positie op de arbeidsmarkt hebben.¹⁹⁹ In 2006 had 31 procent van de Marokkaanse bevolking in de werkende leeftijd in Rotterdam werk. In hetzelfde jaar was 8 procent werkloos, en 61 procent had geen werk en was ook niet op zoek naar werk. In hetzelfde jaar had iets meer dan de helft van de andere immigranten werk en 40 procent was niet op zoek naar een baan (dat wil zeggen dat ze niet ingeschreven stonden bij de werkloosheidsbureaus en niet werkten). Van de autochtone bevolking in de werkende leeftijd had bijna twee derde werk, iets minder dan 5 procent was werkloos en 30 procent was economisch gezien inactief.

¹⁹⁶ Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*, blz. 30; SCP; *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 69.

¹⁹⁷ Jaarrapport integratie 2008, blz. 83.

¹⁹⁸ Jaarrapport integratie 2007, blz. 131.

¹⁹⁹ Schriemer en Kasmi, *Gevallen en Gevoelens*.

**Tabel 13. Tewerkstelling van Turken en Marokkanen in Rotterdam
(x 1000), 2007**

	Autochtoon	Totaal niet- autochtoon	Waarvan: Turken en Marokkanen	Totaal
Werkende bevolking	157	113	26	274
Werkende	150	103	23	253
Werkloos	8	13	–	21
Niet-werkende bevolking	64	68	29	132
Totaal (inclusief onbekend)	222	184	56	406

Bron: COS²⁰⁰

De Marokkaanse bevolking in Rotterdam is gemiddeld gezien minder hoog opgeleid dan andere niet-autochtone inwoners van Rotterdam en zelfs nog minder vergeleken met de autochtone bevolking. Hierdoor is ze voor haar werk afhankelijk van elementaire banen. Zowel de werkloosheid als de concurrentie voor banen in de laagopgeleide arbeidssegmenten zijn hoog.²⁰¹

Het onderzoek concludeerde ook dat vrouwen en jongeren in het bijzonder ervaringen hebben gehad met discriminatie in werk- en onderwijsgerelateerde gebieden, zoals stageplekken voor beroepsprogramma's van het MBO enerzijds en het werk anderzijds. Veel moslimvrouwen ervaren discriminatie omdat ze een hoofddoek dragen. Discriminatie wordt vaker door jonge moslims van de tweede generatie gemeld. Veel moslims van de eerste generatie zijn zich minder bewust van hun rechten en de wetten. De tweede generatie is zich daarentegen meer bewust van haar rechten en deze generatie zal dus eerder voor deze rechten opkomen. Het rapport vermeldt ook de integratieparadox: diegenen die het beste zijn geïntegreerd met betrekking tot opleiding, taal en cultuur zullen afwijzingen voor banen eerder interpreteren als een geval van discriminatie dan anderen.²⁰²

6.4 Ervaringen van moslims in Feijenoord op de arbeidsmarkt

De deelnemers aan de focusgroepen vermeldden dat het niet makkelijk is om werk te vinden in Feijenoord en dat ze voor werk naar andere deelgemeentes in de stad reizen. Dit reizen wordt niet als een probleem gezien, aangezien het niet ver is naar de stad en

²⁰⁰ Zie de website van de stad Rotterdam op <http://www.cos.rotterdam.nl/smartsite229.dws?Tekstmode=1&Menu=225000&goto=225900&style=2033&substyle=> (beschikbaar in augustus 2010). De grafieken van de jaren 2006 en 2007 laten soortgelijke resultaten zien.

²⁰¹ Schriemer en Kasmi, *Gevallen en Gevoelens*, blz. 17.

²⁰² Schriemer en Kasmi, *Gevallen en Gevoelens*, blz. 7.

het openbaar vervoer in Rotterdam, met metro's, trams en bussen, goed georganiseerd is. Het grootste busstation, met vervoer naar de omliggende gebieden van Rotterdam, ligt dicht bij de wijk.

Bevindingen van de Foundations-enquêtes en -interviews met de focusgroep tonen aan dat moslims het idee hebben dat ze zich meer dan andere werknemers moeten bewijzen; ze hebben het gevoel dat ze beter in de gaten worden gehouden en dat ze moeten laten zien dat zij niet voldoen aan het negatieve imago van hun groep. Deze bevindingen komen overeen met de resultaten op landelijk niveau.²⁰³

Werk onder mannen

Onder de mannelijke moslimondervraagden in de Foundations-enquête ligt de werkloosheid hoger dan onder de niet-moslimmannen.

Tabel 14. Werk van moslim- en niet-moslimmannen, %

	Moslimmannen	Niet-moslimmannen
Fulltime medewerker	32,7	39,2
Parttime medewerker	8,2	7,8
Zelfstandig	4,1	3,9
Onbetaalde arbeid in familiebedrijf	2,0	7,8
Gepensioneerd	10,2	13,7
Werkloos en werkzoekende	16,3	9,8
Student	8,2	5,9
Zorgen voor huis of familie	2,0	3,9
Langdurig ziek of invalide	12,2	3,9
Anders	4,1	2,0
Geen antwoord	0,0	2,0
Totaal	%	100,00
	Aantal	49
		51

Bron: Open Society Foundations

²⁰³ Gemeente Rotterdam, Afdeling Jeugd, Onderwijs en Samenleving, JOS, "Discriminatie? De groeten!", mei 2007, blz. 24, beschikbaar via http://www.vng.nl/Praktijkvoorbeelden/SZI/2007/rotterdam_discriminatiedegroeten_2007.pdf (beschikbaar in augustus 2010) (hierna Gemeente Rotterdam, "Discriminatie? De groeten!").

Enkele deelnemers in de focusgroep van oudere Turkse mannen deden zware arbeid of werkten in de industrie. De meeste van de werklozen hadden last van een slechte gezondheid en van rugklachten. Dit wordt ook weerspiegeld in het percentage van mannelijke moslimondervraagden in de enquête dat werkloos was door invaliditeit of door langdurige ziekte (Tabel 14).

De oudere moslimmannen voelden zich gediscrimineerd door hun (voormalige) werkgevers. Eén man zei:

Ik werkte vroeger voor de nationale spoorwegen. Ik had echter een probleem met mijn rug en ik had moeite om me te bewegen. Uiteindelijk zeiden ze dat ze me vanwege gezondheidsredenen met pensioen zouden sturen. Ik zei tegen de chef van het personeel, "Ik wil niet thuisblijven. Stuur me niet met pensioen. Geef me een minder zware functie en dan zal ik werken," maar de man zei, "Meneer, we gaan deze baan aan een Nederlandse [medewerker] geven." Als dat geen discriminatie is, wat is het dan wel?

De mannen vertelden ook verhalen over andere Turken die ze kennen, die door hun werkgevers werden gediscrimineerd. Ze gaven voorbeelden van ongelijke behandeling tijdens ziekteverlof en gaven aan dat de situatie nu erger is voor Turkse medewerkers dan in het verleden. Sommige van de oudere werkloze mannen zeiden dat ze eigenlijk wel weer wilden werken en ze hebben het gevoel dat de gemeente hen zou moeten helpen met het vinden van banen voor laagopgeleiden:

Ze bellen me elke week en zeggen dat ik een baan moet vinden. En ik wil dat ze mij een baan geven. Ze zeggen dat je die zelf moet vinden. Maar ik kan geen baan vinden.

Werk onder vrouwen

Onder de vrouwelijke ondervraagden waren moslimvrouwen vaker fulltime verzorgers van familie of verwanten dan niet-moslimvrouwen. Tegelijkertijd was er echter een hoger percentage van vrouwelijke studenten met een moslimachtergrond dan met een niet-moslimachtergrond, terwijl in de cijfers van de leeftijdsgroep, moslimvrouwen jonger dan 29 jaar oud ietwat in aantal werden overtroffen door de vrouwelijke niet-moslimvergelijkingsgroep (zie Tabel 15).

Tabel 15. Werk onder moslimvrouwen en niet-moslimvrouwen, %

	Moslimvrouwen	Niet-moslimvrouwen
Fulltime medewerker	14,0	18,0
Parttime medewerker	16,0	36,0
Onbetaalde arbeid in familiebedrijf	0,0	4,0
Gepensioneerd	10,0	10,0
Werkloos en werk zoekende	6,0	6,0
Student	12,0	6,0
Zorgen voor huis of familie	20,0	12,0
Langdurig ziek of invalide	2,0	0,0
Anders	20,0	8,0
Totaal	%	100,00
	Aantal	50
		100,00
		50

Bron: Open Society Foundations

Veel van de door de Foundations geïnterviewde vrouwen hadden het gevoel dat ze als moslima's worden verwacht om het stereotype imago van de hele groep te corrigeren en dat ze extra hard moeten werken om te bewijzen dat deze negatieve stereotypen niet op hen van toepassing zijn. Deze bevinding komt overeen met de bevindingen van RADAR en SMOR over discriminatie van Marokkanen in Rotterdam.²⁰⁴

Meer dan de helft van de vrouwelijke deelnemers van de Foundations-focusgroepen zei dat ze ervaringen had gehad met discriminatie op de arbeidsmarkt. Een vrouw zei dat ze tijdens een sollicitatiegesprek werd gevraagd naar haar plannen voor het stichten van een gezin. Ze had het gevoel dat de werkgever dit vroeg vanwege het stereotype dat moslimvrouwen meteen hun baan opzeggen zodra ze kinderen hebben. Ze vroeg zich af of dezelfde vraag ook aan een autochtone Nederlandse vrouw gesteld zou worden.

Naast de ervaringen van discriminatie vermeldden de vrouwen van de tweede generatie van moslims ook uitdagingen en kansen. Ze waren er trots op dat ze gelijke discussiepartners zijn van autochtone Nederlandse werkgevers en collega's, terwijl dit voor hun ouders niet het geval was. Ze hadden wel het gevoel dat het voor hen moeilijker was om de posities te bekleden die ze wilden, niet alleen vanwege hun

²⁰⁴ Schriemer en Kasmi, *Gevalen en Gevoelens*, blz. 68.

hoofddoek, maar ook vanwege de culturele verschillen. Ze hadden het gevoel dat ze de overbruggende generatie zijn. Hun verwachtingen waren dat de situatie met de jaren zou verbeteren en dat de jongere generatie, de derde generatie, niet met dezelfde obstakels geconfronteerd zou worden.

Onder de vrouwen in de focusgroep was de algemene toon positief. Een vrouw legde uit:

Als bedrijf A je niet in dienst neemt, dan doet bedrijf B dat wel. We moeten niet gefrustreerd raken en moeten blijven zoeken naar een baan.

De culturele verwachtingen omtrent traditionele familierollen zijn belangrijk om tewerkstellingskansen te creëren voor vrouwen op de arbeidsmarkt. Tijdens de gesprekken met de focusgroep van oudere Turkse mannen (ouder dan 45 jaar) benadrukten deelnemers het belang van familie en de rol van vrouwen in het onderhouden van het familieleven. Ze zeiden dat hun vrouwen nooit aan de arbeidsmarkt hadden deelgenomen. Een man zei:

Onze familie is alles dat we hebben, het is voor ons onmogelijk om zoals de Nederlanders als vrienden te leven, met verschillende huizen en aparte inkomens.

Er zijn echter aanwijzingen dat de houding ten opzichte van tewerkstelling van de vrouw van generatie tot generatie verandert. Hoewel de oudere generatie mannen vond dat vrouwen geen betaalde arbeid zouden moeten verrichten en dit verbonden met hun etnische of religieuze traditie (de twee bijvoeglijke naamwoorden worden uitwisselbaar gebruikt), leek de jongere generatie Turkse mannen meer gewonnen te zijn voor werkgelegenheid voor vrouwen. De jonge mannen zeiden echter wel dat, indien ze zelf genoeg verdienen, hun (toekomstige) echtgenotes niet hoeven te werken, maar dat ze wel kunnen werken als ze dat willen. Visies op de vrouwelijke participatie in de arbeidsmarkt waren nauw verbonden met de verwachtingen en voorkeuren ten aanzien van het zorgen voor de kinderen.

Zowel mannen als vrouwen gaven er de voorkeur aan dat vrouwen thuis voor de jonge kinderen zorgen. Vrouwelijke deelnemers van de focusgroep benadrukten echter wel de voordelen van een gesalarieerde baan. Ze vermeldden de financiële voordelen, maar nog belangrijker, ze uitten een wens om iets van zichzelf te hebben, zodat ze verhalen aan hun echtgenoten kunnen vertellen als ze thuiskomen. Ze vermeldden dat ze nog wel genoeg tijd voor de kinderen over moeten hebben. Ze bevestigden echter ook dat opgeleide moslimvrouwen er vaak voor kiezen om als voornaamste zorggevers van de kinderen op te treden indien de echtgenoot meer gaat verdienen. Ze verdedigden deze visie door te zeggen: “Steeds meer opgeleide Nederlandse vrouwen blijven ook thuis. Kinderopvang is heel erg duur.”

6.5 Arbeidsmarktinitiatieven in Rotterdam

Er zijn een aantal projecten in Rotterdam die beogen om de positie op de arbeidsmarkt te verbeteren van mensen die benadeeld zijn in het vinden van een baan.

In maart 2008 kondigde de stadsraad een nieuw project aan voor gefinancierde banen voor werkloze personen ouder dan 45.²⁰⁵ Het project is speciaal ontworpen voor medewerkers zonder de juiste taalvaardigheden, sociale vaardigheden of hedendaagse technische kennis voor het vinden van werk. De gemeenteraad zal aan de werkgevers de kosten terugbetalen voor de training en ondersteuning tijdens hun werk van deze medewerkers. Dit is anders dan eerdere soorten gefinancierde banen, waarbij de baan zelf werd gefinancierd en waarvoor de politieke (en financiële) ondersteuning van de overheid tot stilstand kwam.

Een van deze projecten, genaamd “Daadkracht”,²⁰⁶ biedt de mogelijkheid om een beroepsdiploma te ontvangen, enerzijds aan immigrantenmannen en -vrouwen die niet in staat zijn geweest om een diploma te halen, door gebrek aan financiële middelen, opleiding, Nederlandse taalvaardigheden of door het zorgen voor de kinderen. Anderzijds wordt deze mogelijkheid ook geboden aan diegenen met een buitenlands diploma dat niet in Nederland wordt erkend. Tijdens hun opleiding lopen zij stage en aan het eind van de opleiding is het, volgens het Zuidelijke Pact (een project gericht op het aanmoedigen van werkgevers in zuidelijk Rotterdam om medewerkers van migrantenafkomst in dienst te nemen), vrijwel zeker dat ze een baan zullen vinden. Tussen april en september 2008 namen er 60 mensen deel aan het programma dat hen voorbereidde op werk in de detailhandel- en cateringsectoren. De meerderheid vond na het afronden van de opleiding betaald werk. In september 2008 startten 15 (voornamelijk Turkse en Marokkaanse) vrouwen een training in de professionele kinderopvang. De cursus duurt anderhalf jaar en de vrouwen beginnen na de eerste zes maanden van de cursus te werken. Dit programma werd door de sociale dienst geïnitieerd en is door een commerciële organisatie uitgevoerd.²⁰⁷

Dit soort training op maat en samenwerking met werkgevers kan effectief zijn in andere gemeentes, in zowel Nederland als Europa.

6.6 Discriminatie in werkgelegenheid

De landelijke overheid maakt zich meer zorgen over de invloed van discriminatie op de arbeidsmarktpositie en de kansen van etnische minderheden dan enkele jaren

²⁰⁵ Zie http://www.pvdarotterdam.nl/nieuws/nieuws_item/t/nieuwe_subsidiebanen_voor_45_plussers_in_bijstand (beschikbaar in augustus 2010).

²⁰⁶ Zie voor een beschrijving (in het Nederlands) <http://www.reisburoopzuid.nl/projecten.php?id=100> (beschikbaar in augustus 2010).

²⁰⁷ Zie <http://www.reisburoopzuid.nl/projecten.php?id=100> (beschikbaar in augustus 2010).

geleden.²⁰⁸ Het ministerie van Binnenlandse Zaken en het ministerie van Justitie hebben afspraken gemaakt met de openbare aanklager en de politiemacht, gemeentes en ngo's (waaronder Art. 1) om discriminatie tegen te gaan. De registratie door de politie van gevallen van discriminatie wordt verbeterd; tegelijkertijd is er een groter bewustzijn en begrip bij de politie en de openbare aanklager van verschillende manifestaties van discriminatie. Daarnaast werd de Wet Gemeentelijke Antidiscriminatie Voorzieningen in het voorjaar van 2009 door de regering geïntroduceerd.²⁰⁹ Deze wet stelt dat alle gemeentes een dienst moeten aanbieden waar inwoners terecht kunnen voor advies of klachten over discriminatie. Ze moeten er ook voor zorgen dat discriminatieklachten goed worden geregistreerd. Gemeentes mogen nog steeds zelf beslissen hoe ze deze voorzieningen vormgeven.²¹⁰

Als een eerste stap tegen discriminatie op de arbeidsmarkt gaf de overheid in 2007 de opdracht tot een onderzoeksrapport, gebaseerd op kwantitatieve gegevens, om het discriminatieniveau op de arbeidsmarkt te bestuderen, zoals ervaren door de vier grootste niet-westerse immigrantengroepen. De analyse van de gegevens duidt erop dat etnische minderheden wel een "etnische afstraffing" op de arbeidsmarkt ervaren. Dit wil zeggen dat tot 30 procent van de werkloosheid van Turken en Marokkanen niet kan worden verklaard door persoonlijke kenmerken en factoren die relevant zijn voor de arbeidsmarkt. Dit zou op discriminatie kunnen wijzen.²¹¹

De preventie van discriminatie is nu opgenomen in de arbeidswetgeving. Sinds juli 2009 moeten werkgevers het risico op discriminatie op de werkplek monitoren en, indien dit noodzakelijk blijkt, actie ondernemen om discriminatie te voorkomen. De verantwoordelijkheid voor de handhaving van het naleven van deze wettelijk plichten ligt bij de arbeidsinspectie.

Rotterdam werd in december 2006 lid van de Europese Coalitie van Steden tegen Racisme.²¹² Ze is de eerste gemeente in Nederland die een programma implementeert om discriminatie en exclusie tegen te gaan, met als naam "Discriminatie? De groeten!".²¹³ Het beleid achter het programma bestaat uit inclusie en het stimuleren van actief staatsburgerschap onder alle inwoners van Rotterdam. RADAR is nauw bij

²⁰⁸ K. Andriessen, *Discriminatiemonitor niet-westerse allochtonen op de arbeidsmarkt*, SCP, Amsterdam, 2007, blz. 9 (hierna Andriessen, *Discriminatiemonitor*).

²⁰⁹ Wet Gemeentelijke Antidiscriminatie voorzieningen (meer informatie beschikbaar op http://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/31439_wet_gemeentelijke (beschikbaar in augustus 2010).

²¹⁰ Zie http://www.radar.nl/read/7/gemeenten_verplicht_tot_instellen_antidi (beschikbaar in augustus 2010).

²¹¹ Andriessen, *Discriminatiemonitor*, blz. 101.

²¹² Kijk voor een beschrijving op de website van UNESCO via http://portal.unesco.org/shs/en/ev.php-URL_ID=10629&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (beschikbaar in augustus 2010).

²¹³ Gemeente Rotterdam, "Discriminatie? De groeten!".

het project betrokken. In een officiële publicatie moedigt de gemeente minderheden aan om discriminatie altijd te melden en om op te komen voor hun recht op gelijke behandeling. De gemeente verklaart verder dat exclusie en discriminatie in sommige gevallen het resultaat kan zijn van feitelijke situaties, zoals het niet goed spreken van de Nederlandse taal en een lage opleiding, wat de kansen van mensen om in de maatschappij te participeren, vermindert.²¹⁴ Investing is dus noodzakelijk in een breed scala aan gebieden, waaronder taalverwervingsprogramma's en het onderwijssysteem. Om discriminatie op de arbeidsmarkt te verminderen, moeten de MBO-programma's jonge mensen meer training in het schrijven van sollicitatiebrieven en sollicitaties bieden. Kleine en middelgrote werkgevers worden ook gestimuleerd om de diversiteit van hun personeel te vergroten.²¹⁵ De resultaten van het programma zijn nog niet geëvalueerd.

²¹⁴ Gemeente Rotterdam, "Discriminatie? De groeten!", blz. 8.

²¹⁵ Gemeente Rotterdam, "Discriminatie? De groeten!", blz. 12.

7. ERVARINGEN VAN MOSLIMGEMEENSCHAPPEN: HUISVESTING

Huisvesting en de kenmerken van de wijk hebben een invloed op de kansen voor interactie met andere mensen met verschillende achtergronden. Het wonen in slechte huizen kan ook factoren die sociale inclusie ondermijnen, verscherpen; ongeschikte huisvestingstoestanden kunnen in het bijzonder tot een slechtere gezondheid leiden. Overvolle woningen dragen op andere manieren bij tot kansarmoede, aangezien er minder ruimte is voor jonge kinderen om te studeren, om huiswerk af te maken of voor examens te leren. Dit beïnvloedt de schoolprestaties en dus ook de inzetbaarheid op de arbeidsmarkt. Daarnaast kan het gebrek aan privacy en ruimte in overvolle huizen leiden tot meer stress en een impact hebben op de geestelijke gezondheid en op familierelaties.

Dit hoofdstuk bekijkt eerst hoe het huisvestingsbeleid met de jaren heeft bijgedragen aan de ruimtelijke spreiding van verschillende minderheids- en moslimgemeenschappen in Rotterdam. Het hoofdstuk gaat verder in op de initiatieven om benadeelde gebieden door middel van huisvestingsbeleid te vernieuwen en kijkt vervolgens naar de ervaringen van de deelnemers aan de Foundations-enquête (de ondervraagden en de focusgroep) met betrekking tot huisvesting en vernieuwing in Feijenoord.

De gemeente Feijenoord ligt aan de Maas, aan de zuidelijke kant van de stad. Het gebied heeft historisch gezien te maken gehad met immigratie, hoge armoede, een hoog criminaliteitspercentage en met lage opleidingsniveaus. Tegen het einde van de negentiende eeuw en in de eerste tientallen jaren van de twintigste eeuw trok het gebied Nederlandse boeren uit zuidelijke regio's aan. Deze boeren vestigden zich in zuidelijk Rotterdam en hoopten een baan in de stad te vinden. Hierdoor staat het gebied al sinds lange tijd bekend als "de boerenkant" van de stad.²¹⁶ Veel van de huisvesting in Rotterdam werd tijdens de Tweede Wereldoorlog vernietigd. Hoewel ongeveer een derde van de huisvesting in de stad uit de vooroorlogse periode stamt, is 60 procent van de huisvesting in Feijenoord nog van ver vóór deze oorlog.

7.1 Ruimtelijke segregatie van Turken en Marokkanen

Etnische minderheden zijn samengebracht in de vier grootste steden van Nederland. Hoewel slechts 13 procent van de autochtone Nederlandse bevolking in Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag woont, woont meer dan de helft van de Surinamers, bijna de helft van de Marokkanen en meer dan een derde van de Turken en Antillianen

²¹⁶ Zie de website Stad Rotterdam op <http://www.rotterdam.nl/smartsite1144.dws?goto=2130023&channel=182&substyle=251105> (beschikbaar in augustus 2010).

in deze vier steden.²¹⁷ In de steden zijn etnische minderheden samengebracht in bepaalde wijken. Er bestaan echter verschillen tussen de etnische groepen. Turken en Marokkanen wonen vaker in wijken met concentraties bestaande uit mensen van hun etnische groep dan Surinamers en Antillianen.

Recent onderzoek, uitgevoerd door het SCP, concludeert dat het huizenbezit onder immigranten tussen 1998 en 2006 in het gehele land snel steeg. In 2006 woonde 26 procent van de Turken in een eigen huis, vergeleken met 15 procent in 1998. Van de Marokkanen woonde in 1998 3 procent in een eigen huis, vergeleken met 16 procent in 2006. Het totale niveau immigranten met een eigen huis in het bezit was in 2006 bijna 25 procent. Er is nog steeds een groot verschil tussen immigranten en autochtonen, waarvan in 2006 60 procent in een eigen huis woonde.²¹⁸

Een analyse van de huisvesting laat zien dat in Feijenoord de percentages van sociale huisvesting en particuliere huurwoningen hoger liggen, en het bezit van een eigen huis lager, dan in Rotterdam in zijn geheel. Iets meer dan de helft van de huizen in Rotterdam (52 procent) is in het bezit van sociale woningbouwverenigingen. Dit percentage is hoger in Feijenoord (71 procent) en in Afrikaanderwijk (85 procent). Het aandeel van huiseigenaren in heel Rotterdam (27 procent) ligt twee keer zo hoog als dat van Feijenoord (14 procent). In heel Rotterdam bestaat 21 procent van de huisvesting uit particuliere huurwoningen; in Feijenoord is dit 15 procent.²¹⁹

Hoewel de etnische segregatie in Rotterdam nog steeds hoog is, is ze de afgelopen jaren wel gedaald. Etnische minderheden zijn nu gelijkmatiger over de stad verspreid. De daling kan worden uitgelegd aan de hand van de suburbanisatie van etnische minderheden die verhuisd zijn naar gebieden buiten Rotterdam.²²⁰

Sinds 1972 hebben de gemeentelijke autoriteiten van Rotterdam veel beleid ontwikkeld dat gericht is op het verminderen van concentraties van etnische minderheidsgroepen. Afrikaanderwijk in Feijenoord was in 1972 een van de ergste achterbuurten in Rotterdam. De net aangekomen gastarbeiders hadden geen toegang tot sociale huisvesting en ze woonden in overvolle kosthuizen. De huiseigenaren van de kosthuizen bezaten de goedkoopste percelen onroerend goed in het gebied en maakten hier kosthuizen van om zoveel mogelijk winst te maken. Als gevolg hiervan vonden de autochtone Nederlandse inwoners het in Afrikaanderwijk moeilijk om toegang te krijgen tot betaalbare huisvesting. Spanningen over huisvesting leidden in de zomer

²¹⁷ G. Bolt, R. van Kempen en M. van Ham, "Minority Ethnic Groups in the Dutch Housing Market: Spatial Segregation, Relocation Dynamics en Housing Policy", ("Etnische minderheidsgroepen in de Nederlandse huizenmarkt: Ruimtelijke segregatie, Relocatie dynamiek en huisvestingsbeleid") *Urban Studies* 45(7), 2008, pblz. 1359–1384 (hierna Bolt et al., "Minority Ethnic Groups in the Dutch Housing Market").

²¹⁸ SCP, "Goede burens kun je niet kopen", Den Haag, 2009.

²¹⁹ COS, *Feijenoord in Beeld 2006*, 47.

²²⁰ Bolt et al., "Minority Ethnic Groups in the Dutch Housing Market", blz. 1367.

van 1972 tot een aanval door autochtone Nederlandse inwoners op Turkse kosthuizen. Dit leidde weer tot etnische rellen die enkele dagen duurden.²²¹

De gemeente reageerde op de rellen door op grote schaal te beginnen met de stadsvernieuwing van de oude deelgemeentes. De stadsraad probeerde een gelijkere spreiding van mensen uit etnische minderheidsgroepen in de verschillende wijken te bereiken. De gemeente stelde een wet voor die ernaar streefde om het percentage van immigranten in een bepaalde wijk onder de 5 procent te houden (dit was op dat moment het percentage van immigranten in Nederland). Het voorstel werd echter nooit een wet, aangezien het in 1974 werd verworpen door de nationale regering vanwege het feit dat het in strijd met de grondwet was.²²² Een tweede poging om immigranten actief te verspreiden werd in 1979 geïnitieerd.²²³ De gemeenteraad plaatste nieuwe immigranten in wijken waar minder dan 16 procent van de bewoners immigrant was. Burgerprotesten en dialoog maakten een eind aan dit beleid.²²⁴ Voor de gemeente Rotterdam bleef een actief spreidingsbeleid echter een belangrijk instrument om de spanningen in de oude deelgemeentes te beperken en om de integratie van immigranten te stimuleren.²²⁵

Een actief spreidingsbeleid is niet specifiek op etnische minderheden gericht, maar op een gelijkere spreiding van inkomensgroepen. De recentste en controversieelste antisegregatiemaatregel die in Nederland in 2005²²⁶ werd aangenomen, werd geïnitieerd in Rotterdam en kan worden toegeschreven aan de verkiezingsoverwinning van Leefbaar Rotterdam in 2002.²²⁷ De wet maakt het voor stadsautoriteiten mogelijk om de vestiging van mensen met lage inkomens te verbieden, met uitzondering van studenten en gepensioneerden. Aangezien etnische minderheidsgroepen oververtegenwoordigd zijn in de werkloze groepen en de groepen met lage inkomens, heeft de wet een onevenredige impact op deze personen. In de praktijk geldt de wet voor een aantal straten of huizenblokken in wijken met hoge armoedecijfers. Hoewel de wet in de praktijk een beperkte invloed had, heeft hij veel kritiek teweeggebracht. De opmerking wordt gemaakt dat de wet suggereert dat de werklozen (waarvan er veel een immigrantenachtergrond hebben) verantwoordelijk zijn voor de sociale problemen in

²²¹ G. Bolt, "Over spreidingsbeleid en drijfzand", *Migrantenstudies* 20(2), 2004, blz. 60–73 (hierna Bolt, "Over spreidingsbeleid en drijfzand").

²²² Dit staat bekend als de vijfde wet. Zie F.J.J. van Hoorn, *Onder anderen, Effecten van vestiging van Mediterranen in naoorlogse wijken*, KNAG, Amsterdam, 1987.

²²³ Gemeente Rotterdam, Raad van burgemeester en wethouders, "Leegloop en toeloop. Nota over de bevolkingsbewegingen in Rotterdam", Gemeente Rotterdam, 1979.

²²⁴ Bolt, "Over spreidingsbeleid en drijfzand".

²²⁵ Zie bijvoorbeeld "Raamnota: De buitenlandse werknemer en hun gezinnen", Amsterdam Stadsbestuur, 1979.

²²⁶ Wet bijzondere maatregelen grootstedelijke problematiek, beter bekend als de Rotterdamwet.

²²⁷ College van B&W Rotterdam, "Rotterdam zet door. Op weg naar een stad in balans", Gemeente Rotterdam, 2003.

wijken met een hoge concentratie van etnische minderheidsgroepen en groepen met een laag inkomen. Het beleid is erop gericht om mensen in sociaal-economisch benadeelde posities uit te sluiten, in plaats van het creëren van kansen voor sociale mobiliteit. Verder kan de reputatie van de aangewezen wijken een negatief effect op deze personen hebben.²²⁸

7.2 Stedelijke vernieuwingsinitiatieven in Oud-Zuid

In 2007 presenteerde het Programma van de minister van Huisvesting, Gemeenschappen en Integratie een lijst van 40 wijken in het land, waarvoor de gemeentes extra financiering kregen om hun algehele status te verbeteren.²²⁹ Deze wijken werden niet alleen geselecteerd op basis van economische of fysieke redenen, maar tevens omdat de sociale cohesie als extra kwetsbaar werd gezien. Veel van deze wijken bestonden uit een meerderheid van niet-autochtone bewoners, maar dit gold niet voor alle wijken. Er werd van de lokale autoriteiten verwacht dat ze de fysieke structuur (huisvesting en openbare ruimtes), de economische structuur (werkgelegenheid), de veiligheid (vermindering van criminaliteitsniveaus en huiselijk geweld) en de sociale structuur (sociale cohesie, maatschappelijk middenveld, ontspanning en actief staatsburgerschap) zouden verbeteren. Met zeven van deze zogenoemde “Krachtwijken” (verwijzend naar het doel van het beleid om de inwoners te ‘empoweren’), heeft Rotterdam het grootste aantal van deze aangewezen wijken. In zuidelijk Rotterdam zijn meerdere wijken geclusterd onder één naam, “Oud-Zuid”. Dit is een van de doelgebieden. De aangewezen wijken in zuidelijk Rotterdam bevinden zich gedeeltelijk in Feijenoord en gedeeltelijk in de ernaast gelegen deelgemeente Charlois. De doelstellingen van het ministerie zijn opgenomen in het stedelijke vernieuwingsprogramma van het Zuidelijk Pact-partnerschap tussen de gemeente, woningbouwverenigingen en gemeentelijke diensten. In totaal is er meer dan €1 miljard beschikbaar voor uitgave in de periode 2005–2015. De vijf voornaamste punten in het programma zijn huisvesting (het verbeteren van de bestaande woningvoorraad, alsook het bouwen van nieuwe huizen), werk, onderwijs, integratie en veiligheid.

Het creëren van een diversere woningvoorraad, wat vervolgens mensen van diverse sociaal-economische posities moet aantrekken, is over het algemeen in de grotere steden van Nederland de belangrijkste maatregel om de concentratie van etnische minderheidsgroepen met een lage sociaal-economische status tegen te gaan. De onderliggende gedachte is dat etnische minderheidsconcentraties in feite een weerspiegeling zijn van sociaal-economische segregatie. Zoals een vertegenwoordiger van de deelgemeente uitlegde:

De problemen hier (in Feijenoord) zijn niet zo zeer immigrantenproblemen, maar armoedeproblemen. De situatie is echter dat veel arme mensen ook

²²⁸ Bolt, “Over spreidingsbeleid en drijfzand”.

²²⁹ Voor verdere informatie over de *krachtwijken* en het beleidsprogramma gaat u naar <http://www.nicis.nl/nicis/kcgs/krachtwijken/index.html> (beschikbaar in augustus 2010).

immigranten zijn. Wanneer problemen in gebieden zoals dit dus worden aangepakt, dan is het misschien onduidelijk of men te maken heeft met een immigrantenprobleem of met een armoedeprobleem. [...] De opmerking moet echter ook worden gemaakt dat dit een socialistische²³⁰ visie is.

Economische segregatie is dan weer een gevolg van de ruimtelijke spreiding van de woningen.²³¹ Aangezien er veel goedkope huizen staan in wijken als Feijenoord, trekken ze ook mensen met lagere inkomens aan. Vele van hen zijn van immigrantenafkomst. In wijken zoals Feijenoord kunnen mensen niet opklimmen in de huizenmarkt; als ze welvarender worden, dan kunnen ze in de buurt vaak geen grotere of betere huizen vinden. Het creëren van een diversere woningvoorraad zou deze situatie kunnen veranderen. Mensen met lagere inkomens zullen echter nog steeds geneigd zijn om in bepaalde gebieden te blijven wonen, zelfs al willen ze naar een ander gebied verhuizen. Deze mening werd ook tijdens de discussies met de focusgroep door moslims geuit. Een man omschreef het als volgt:

Als je naar de gemeente gaat en zegt dat je in dat gebied wil wonen, dan zeggen ze dat jouw inkomen niet voldoende is om daar te wonen. De Nederlanders verdienen twee keer zoveel als ons. Maar ik verdien slechts €1.300. Ik wil ergens in de buurt van mijn werkplaats wonen, maar ze staan het me niet toe, omdat mijn inkomen niet hoog genoeg is.

Sinds 2006 heeft Rotterdam een nieuw instrument om de welvarenderen inwoners naar deze wijken te halen. De gemeente heeft gezorgd voor een totaal van 169²³² huizen en appartementen die verkocht worden voor aanzienlijk lagere prijzen. De woningen moeten wel uitgebreid worden opgeknapt door de nieuwe eigenaars, het zijn zogenaemde “klushuizen”. Om een verhuizing naar de wijk aantrekkelijker te maken voor kopers uit de middenklasse, renoveert de gemeente meteen de straten waarin de huizen staan. Door de nieuwe eigenaars te verplichten om hun huis binnen een jaar op te knappen, en om er ten minste twee jaar te blijven wonen, beoogt de gemeente een sterkere band van de bewoners van de middenklasse met hun wijk.

7.3 Ervaringen van moslims in Feijenoord

Indien gevraagd naar hun motivatie om naar dit gebied te verhuizen, zei bijna 8 procent van de moslimondervraagden, tegenover 2 procent van de niet-moslims, dat de sociale woningbouwvereniging hen een woning in de wijk aanbood.

Voor beide groepen is het wonen in de buurt van familie een van de hoofdredenen om naar het gebied te verhuizen (18 procent van de moslims, 16 procent van de niet-

²³⁰ De Partij van de Arbeid is de grootste partij in Rotterdam en heeft een ruime meerderheid in Feijenoord. De partij is op het marxisme en socialisme gebaseerd.

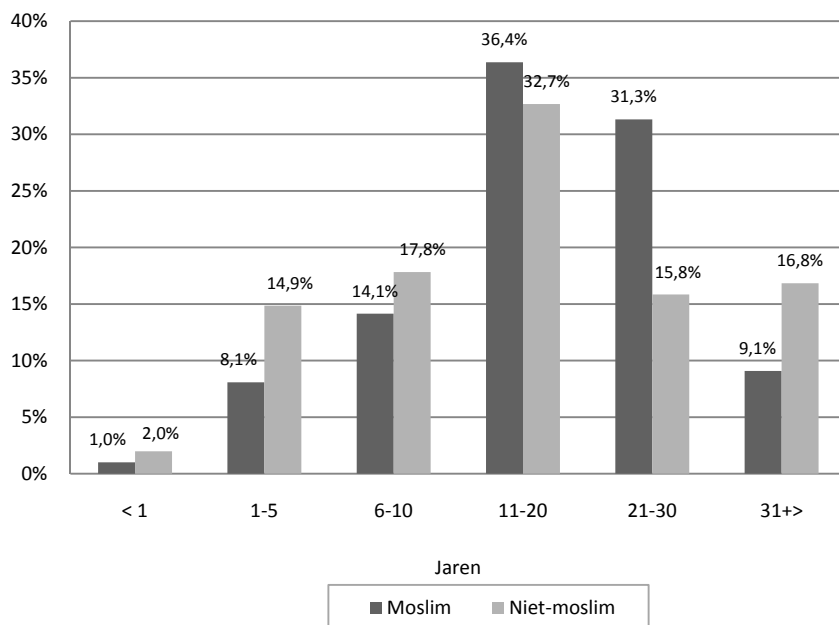
²³¹ Bolt, “Over spreidingsbeleid en drijfzand”.

²³² Mei 2009.

moslims). Tien procent van de niet-moslimondervraagden zei dat hij in de buurt geboren was, vergelijkbaar met 9 procent van de moslimondervraagden.

De meeste bewoners wonen al meer dan tien jaar lang in de buurt. Hoewel meer niet-moslims korter in de buurt wonen, woont ook een groot deel van de niet-moslims langer dan 30 jaar in het gebied (Figuur 4).

Figuur 4. Hoe lang woont u al in de buurt?

Bron: Open Society Foundations

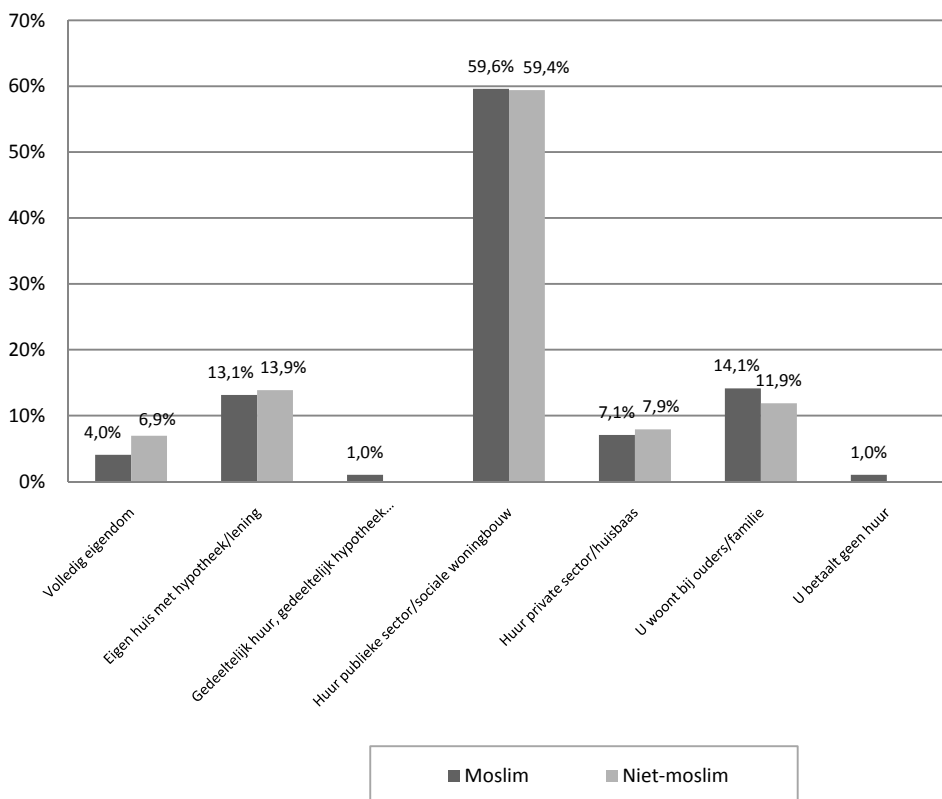
Van de ondervraagden in de Foundations-enquête huurde 7 procent van beide groepen een woning van een particuliere huiseigenaar. Moslimondervraagden woonden twee keer zo vaak als de niet-moslims bij hun ouders – respectievelijk 17 en 8 procent. Geen van de moslimondervraagden antwoordde dat hij naar het gebied verhuisde vanwege de reputatie van het gebied, 3 procent van de niet-moslims gaf dit echter wel als reden op.

De meerderheid van de ondervraagden van de Foundations-enquête was afhankelijk van sociale huisvesting. De door de sociale woningbouwverenigingen aangeboden huizen staan meestal in de oude deelgemeentes. Dit feit alleen al beperkt de mogelijkheden voor veel moslims om naar minder etnisch geconcentreerde gebieden te verhuizen.

Het spreidingsbeleid van de sociale woningbouwverenigingen is veranderd van een allocatiemodel, waarin de verenigingen besloten wie voor welk huis in aanmerking

kwam door middel van een web van diffuse kwalificatiebesluiten, tot een model waarin spreiding door het aanbod wordt bepaald. In het allocatiemodel, konden letters bepalen welke groepen – vooral Turken en Marokkanen – in welke straat of wijk een huis kregen toegewezen. Turken en Marokkanen kregen slechtere woningen toegewezen dan anderen en werden in gebieden geplaatst met een hoge concentratie van dezelfde etnische groep. Het aanbodmodel is transparanter en laat minder ruimte voor discriminatie. Het legt echter wel enkele criteria op, zoals leeftijd, het aantal jaren dat iemand in het huidige huis woont en het aantal jaren dat een persoon geregistreerd moet zijn in het systeem van de vereniging. Omdat moslims over het algemeen jonger zijn of voor een kortere periode in Nederland hebben gewoond, hebben zij nog steeds minder kans op plaatsing in nieuwere en grotere huizen dan andere groepen.²³³

Figuur 5. Bent u huiseigenaar of huurt u uw woning, of heeft u misschien een andere regeling?

Bron: Open Society Foundations

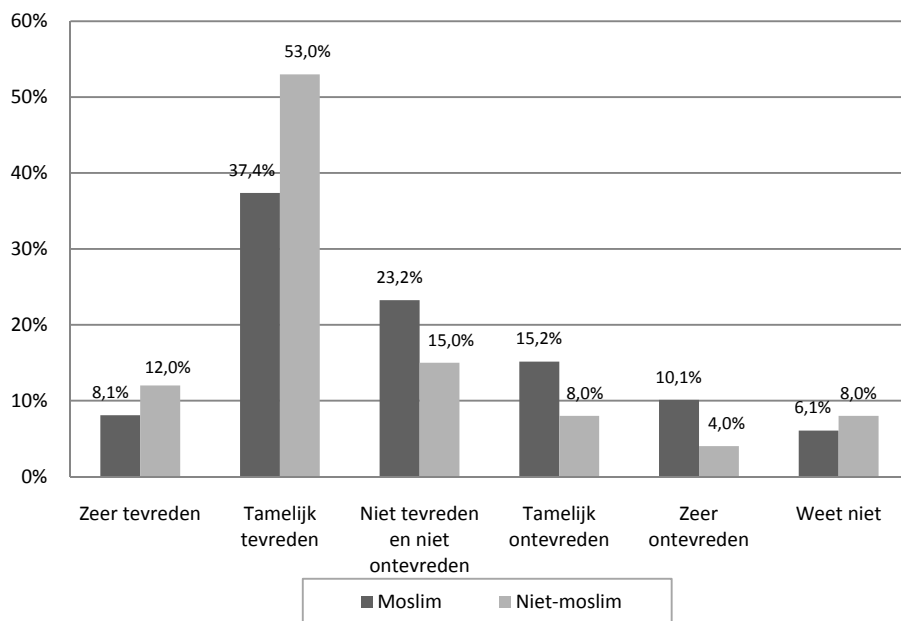
²³³ See de Artikel 1 website, <http://www.art1.nl>

Etnische segregatie werd meerdere keren gemeld als een van de bezorgdheden die moslims over hun huisvestings situatie hebben. Ook waren zij bezorgd over hun kinderen die opgroeien in een vrijwel volledige minderheidswijk en die naar vrijwel volledige minderheidsscholen gaan. Ze zeiden dat ze wensten dat meer autochtonen naar het gebied zouden verhuizen.

Resultaten van de Foundations-enquête laten zien dat een meerderheid van de moslimondervragden, alsook de niet-moslimcontrolegroep, die naar een voor hen geschikter huis wilde verhuizen (bijvoorbeeld, moslims met een grote familie of met een fysieke handicap), niet uit het gebied weg wilden. Bekendheid met de lokale winkels, diensten en de mensen werden genoemd als redenen waarom ze wilden blijven. De geïnterviewden zeiden wel dat het voor hen moeilijk was om betaalbare huisvesting in het gebied te vinden. De stedelijke vernieuwingsprojecten, hoewel gedeeltelijk als positief gezien, zijn hier een punt van bezorgdheid. Geïnterviewden geloofden dat de vernieuwingsprojecten het voor hen nog moeilijker maakten om huurappartementen te vinden.

Wanneer mensen nu uit huurflats vertrekken, verkoopt de vereniging deze in plaats van ze weer te verhuren, ondanks het feit dat ze beweren dat ze niet genoeg flats hebben.

Figuur 6. Hoe tevreden bent u met de lokale sociale huisvestingsdiensten?

Bron: Open Society Foundations

De meerderheid van moslims en niet-moslims waren over het algemeen tevreden met de lokale sociale huisvesting. Een groter deel van de moslims (25,3 procent) dan van de niet-moslims (12 procent) was echter ontevreden.

Tijdens de interviews met de focusgroep zei een aantal geïnterviewden dat de sociale huisvestingsdiensten gezamenlijke faciliteiten niet repareren indien ze worden opgebeld over kapotte deurbellen, deuren of beschadigde brievenbussen. Ze vermeldden dat ze onvriendelijk werden aangesproken toen ze belden om het probleem te melden. Een vrouw gaf een voorbeeld:

In mijn flatgebouw zijn de deurbellen al drie maanden kapot. Wanneer mijn gasten naar mijn woning komen, dan kunnen ze niet naar binnen. We hebben vele malen gebeld met het huisvestingsbureau. Ze houden ons gewoon aan het lijntje en ze zeggen dat ze langs zullen komen. We wachten twee weken op hen en dan bellen we weer. Ze zeggen dat ze op een bepaalde dag zullen komen. We wachten en wachten maar. Er komt niemand. (...) Het duurt nu al drie maanden. We moeten de algemene toegangsdeur openlaten. Dan komt iedereen naar binnen. Ze plaatsen er dan een camera. Maar het is nutteloos.

Een gelijk aantal geïnterviewden, vooral bejaarde vrouwen, zei echter wel dat hun huisvestings situatie door de stedelijke vernieuwingsprojecten aanzienlijk was verbeterd sinds ze voor het eerst naar het gebied kwamen in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw.

In het begin woonden we in de vervallen huizen zonder badkamer. [...] We woonden vroeger in huizen zonder centrale verwarming. Dit is nu helemaal anders. Die oude huizen zijn gesloopt en er zijn nieuwe huizen gebouwd.

8. ERVARINGEN VAN MOSLIMGEMEENSCHAPPEN: GEZONDHEID EN SOCIALE DIENSTEN

Toegang tot adequate gezondheidszorg is belangrijk voor sociale inclusie. Langdurige ziekte beïnvloedt de kansen van de mensen op economische en sociale participatie, het vermindert de kansen op het gebied van werk en inkomen, die weer invloed hebben op de kansen van mensen op sociale en ontspanningsactiviteiten.

Dit hoofdstuk bekijkt eerst de gegevens over de gezondheidsstatus van Turken en Marokkanen. Omdat er gebruik is gemaakt van gegevens van het Rotterdamse Gezondheidsonderzoek, gaat dit hoofdstuk dieper in op de verschillen in de gezondheidsstatus waargenomen in verschillende groepen, alsook de verschillen in de soorten fysieke en geestelijke ziekten waar Turken en Marokkanen aan lijden. Het gaat nader in op de ervaringen met gezondheidszorg, gemeld door moslimondervraagden in de Foundations-enquête en door deelnemers aan de focusgroepen en legt de nadruk op enkele initiatieven om de gezondheid en toegang tot gezondheidszorg te verbeteren.

8.1 Gezondheidsstatus van Turken en Marokkanen in Rotterdam en Feijenoord

Over het algemeen hebben immigranten in Nederland meer gezondheidsrisico's dan autochtonen. Als gevolg van de slechtere gezondheid van veel immigranten liggen de sterftecijfers onder immigranten hoger dan onder autochtonen. Het verschil is echter aan het afnemen. Voor alle leeftijdsgroepen daalde het overlijdensrisico door gezondheidsproblemen tussen 2002 en 2006.²³⁴ Gedurende deze periode daalde de kindersterftecijfers met 15 procent en de sterftecijfers onder mensen van 15 tot 30 jaar oud daalden met 25 procent. Verder wijzen de gegevens erop dat het risico voor Marokkaanse mannen in de veertig om te overlijden als gevolg van een slechte gezondheid feitelijk lager ligt dan dat van autochtone mannen in dezelfde leeftijdsgroep.²³⁵

Het Rotterdamse Gezondheidsonderzoek is een monitoringrapport gebaseerd op een onderzoek dat door de Gemeentelijke Gezondheidsdienst (GGD) is uitgevoerd over de gezondheidsstatus van de inwoners van Rotterdam. Het onderzoek wordt elke vier jaar uitgevoerd. Gegevens van het onderzoek van 2005 werden in 2007 gepubliceerd.²³⁶ Daarnaast is er in 2003 en 2004 een gezondheidsonderzoek uitgevoerd, specifiek onder

²³⁴ *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 42.

²³⁵ *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 42.

²³⁶ G. Schouten en M. Kuilman, *Gezondheidsenquête 2005. De gezondheid in Rotterdam en de deelgemeenten*, GGD Rotterdam-Rijnmond, juni 2007 (hierna, Schouten en Kuilman, *Gezondheidsenquête 2005*).

Turken en Marokkanen in Rotterdam.²³⁷ Gegevens van dit onderzoek zijn verzameld door zowel per post verstuurde enquêtes (in het Turks en in het Nederlands) als persoonlijke interviews bij mensen thuis. Bij sommige vragen leidden de verschillende methodologische aanpakken tot verschillende resultaten. Enkele van de voornaamste bevindingen van deze rapporten zijn hieronder samengevat.

Waargenomen gezondheid

Overeenkomstig met de aantallen in andere grote steden in Nederland, zag één op de vijf (19,5 procent) van de ondervraagden in het Rotterdamse Gezondheidsonderzoek van 2005 zijn persoonlijke gezondheid als redelijk of slecht.²³⁸ In de deelgemeente Feijenoord zagen bewoners hun gezondheid als van een aanzienlijk lagere kwaliteit dan de gezondheid van bewoners in andere deelgemeentes (25,9 procent), met de uitzondering van Rotterdam Noord (25,5 procent).²³⁹ Er waren verschillen in waargenomen gezondheidsniveaus tussen mannen en vrouwen, onderwijsniveaus, leeftijd en etniciteit. Vrouwen, personen met een lager onderwijsniveau, bejaarden en immigranten zagen hun gezondheid eerder als negatief, vergeleken met mannen, hoger opgeleiden, jongere mensen en autochtone Nederlanders.²⁴⁰

In het Gezondheidsonderzoek van 2003–2004 van Turken en Marokkanen zag een derde van de Marokkaanse ondervraagden hun gezondheid als matig tot slecht en dit gold ook voor bijna de helft van de Turkse ondervraagden.²⁴¹ Bij de Marokkanen waren er geen substantiële verschillen tussen mannen en vrouwen en opleidingsniveaus, terwijl bij de Turkse deelnemers, mannen en hoger opgeleiden hun gezondheid als beter zagen dan vrouwen en minder hoog opgeleiden. Bij de Marokkanen zagen mensen met fulltime banen (betaald werk voor meer dan 32 uur per week) hun gezondheid als beter dan de mensen die niet werkten (inclusief studenten en huisvrouwen) en mensen die parttime werkten. Er was bij de Turken geen verschil tussen de werkende, niet-werkende of parttime groepen.

Ziekten

Er zijn landelijk gezien aanzienlijk minder sterfgevallen door kanker onder immigranten dan onder autochtonen. Daarnaast lijden Marokkanen, vergeleken met

²³⁷ L.BLZ. van Buren en E. Joosten-van Zwanenburg, *Gezondheidsenquête Turken en Marokkanen*, GGD Rotterdam, december 2006, beschikbaar via <http://www.ggd Kennisnet.nl/kennisnet/paginaSjablonen/raadplegen.asp?display=2&atoom=41944&atoomsrt=17&actie=2> (beschikbaar in augustus 2010) (hierna Van Buren en Zwanenburg, *Gezondheidsenquête Turken en Marokkanen*).

²³⁸ Schouten en Kuilman, *Gezondheidsenquête 2005*, blz. 15.

²³⁹ Schouten en Kuilman, *Gezondheidsenquête 2005*, blz. 16.

²⁴⁰ Schouten en Kuilman, *Gezondheidsenquête 2005*, blz. 16.

²⁴¹ Van Buren en Zwanenburg, *Gezondheidsenquête Turken en Marokkanen*.

alle andere groepen, minder vaak aan hart- en vaatziekten.²⁴² Dit heeft te maken met hun levensstijl, aangezien ze vanwege hun religie aanzienlijk minder alcohol drinken dan andere etnische groepen. Het rokerspercentage onder moslimvrouwen ligt veel lager dan in andere groepen en dit vermindert ook de risico's op het krijgen van kanker.

Van de ondervraagden in het Rotterdamse Gezondheidsonderzoek van 2005 meldde 42,2 procent dat ze lijdten aan een door een dokter vastgestelde ziekte of aandoening in de 12 maanden vóór het gezondheidsonderzoek. In Feijenoord was dit percentage 46 procent. Indien ziekten en aandoeningen die niet door een dokter waren vastgesteld ook worden meegenomen, dan stijgt dit aantal naar 60 procent voor Feijenoord en 56 procent voor de stad in het geheel.²⁴³ Er waren meer klachten over nek-, schouder- en rugpijn in Feijenoord dan in enige andere deelgemeente.

Bijna twee derde van de Marokkanen (64 procent) meldde meerdere ziekten of aandoeningen.²⁴⁴ Marokkaanse vrouwen (58 procent) zeiden minder vaak dat ze aan ziekten of aandoeningen lijdten dan Marokkaanse mannen (68 procent). Er waren geen verschillen tussen de leeftijdsgroepen, opleidingsniveaus en arbeidssituatie (werkend, werkloos, parttime in dienst). Bij de bejaarden werden diabetes en een hoge bloeddruk vaak genoemd. Van de Turken meldde 80 procent dat hij aan één of meerdere ziekten of aandoeningen leed. Turkse vrouwen meldden dit vaker dan mannen (84 procent vergeleken met 75 procent).

Geestelijke gezondheid

Resultaten van de enquête van 2005 laten zien dat meer dan een kwart van de bevolking van Rotterdam (24,8 procent) last had van geringe of ernstige psychologische problemen. Als men meer op de stad inzoomt, dan toont het onderzoek dat in Feijenoord en twee andere deelgemeentes meer mensen hun geestelijke gezondheid als slecht zagen dan in andere deelgemeentes.²⁴⁵ In Feijenoord meldde 31,5 procent van de ondervraagden in het onderzoek van 2005 een slechte geestelijke gezondheid.²⁴⁶ Het onderzoek legt de nadruk op andere relevante factoren: vrouwen en minder hoog opgeleiden meldden vaker psychologische problemen te ervaren dan mannen en hoger opgeleiden, en immigranten vaker dan autochtonen, met de uitzondering van de Antilliaanse bevolking.²⁴⁷

Het onderzoek wees uit dat de inwoners van Feijenoord meer kans hebben om te lijden aan (46,2 procent) depressie dan het gemiddelde niveau van alle bewoners in

²⁴² *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 42.

²⁴³ *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 18.

²⁴⁴ Van Buren en Zwanenburg, *Gezondheidsenquête Turken en Marokkanen*, blz. 49.

²⁴⁵ Schouten en Kuilman, *Gezondheidsenquête 2005*, blz. 16.

²⁴⁶ Schouten en Kuilman, *Gezondheidsenquête 2005*, blz. 18.

²⁴⁷ Schouten en Kuilman, *Gezondheidsenquête 2005*, blz. 18.

Rotterdam (35,3 procent). Feitelijk had 14 procent van de inwoners in Feijenoord een hoog risico op depressie, vergeleken met 9 procent in Rotterdam als geheel.

De onderzoeksgegevens voor minderheidsgroepen laten zien dat een aanzienlijk lager aantal (9 procent) van de Marokkaanse ondervraagden die persoonlijk werden geïnterviewd, een slechte geestelijke gezondheid meldde dan de personen die via de post hun antwoorden op de enquête gaven (23 procent).²⁴⁸

Bij Turkse ondervraagden was er een gelijksoortig patroon zichtbaar. Ondervraagden van de tweetalige (Nederlandse-Turkse) per post verstuurd enquête meldden in 39 procent van gevallen een slechte psychologische gezondheid, terwijl 30 procent van de ondervraagden een slechte psychologische gezondheid meldde tijdens de interviews van het onderzoek.²⁴⁹ Er waren onder de Marokkaanse ondervraagden significante verschillen tussen leeftijdsgroepen; het percentage steeg met de leeftijd.²⁵⁰ Verschillen tussen mannen en vrouwen, werksituatie en opleiding waren niet substantieel. Van de Turkse ondervraagden kenden de leeftijdsgroep van 35 tot 44 jaar de meeste psychologische problemen.²⁵¹ Mensen in de bijstand hadden vaker last van psychologische problemen dan mensen die meer dan 32 uur per week werkten.²⁵²

Hoger opgeleide Marokkanen meldden vaker een depressie dan de minder hoog opgeleiden. Van de Turkse ondervraagden meldden mensen in de bijstand vaker een depressie (22 procent) dan werkende mensen (12 procent).²⁵³

Zwaarlijvigheid

Het aantal immigranten dat lijdt aan zwaarlijvigheid of overgewicht ligt hoger dan bij autochtonen. In Rotterdam kampt 47 procent van de totale bevolking met overgewicht of corpulentie. Meer dan de helft van de Marokkanen en Turken in Rotterdam hebben een ernstig overgewicht (respectievelijk 55 procent en 60 procent). Onder de Marokkaanse bevolking lijden vrouwen vaker aan zwaarlijvigheid dan mannen (57 procent en 54 procent), terwijl dit bij Turken andersom is (52 procent en 68 procent).²⁵⁴ Turken en Marokkanen sporten ook veel minder dan autochtonen; volgens de Nederlandse richtlijnen voor gezondheid en sport, zouden volwassenen ten minste vijf dagen per week een half uur lang redelijk intensieve fysieke oefeningen moeten uitvoeren. De inwoners van Rotterdam Feijenoord sporten aanzienlijk minder dan het gemiddelde landelijke niveau en 50 procent voldoet niet aan de aanbevolen

²⁴⁸ Van Buren en Zwanenburg, *Gezondheidsenquête Turken en Marokkanen*, blz. 47.

²⁴⁹ Van Buren en Zwanenburg, *Gezondheidsenquête Turken en Marokkanen*, blz. 35.

²⁵⁰ Van Buren en Zwanenburg, *Gezondheidsenquête Turken en Marokkanen*, blz. 36.

²⁵¹ Van Buren en Zwanenburg, *Gezondheidsenquête Turken en Marokkanen*, blz. 37.

²⁵² Van Buren en Zwanenburg, *Gezondheidsenquête Turken en Marokkanen*, blz. 37.

²⁵³ Van Buren en Zwanenburg, *Gezondheidsenquête Turken en Marokkanen*, blz. 35.

²⁵⁴ Van Buren en Zwanenburg, *Gezondheidsenquête Turken en Marokkanen*, blz. 56.

hoeveelheid wekelijkse sportoefeningen gesteld door de richtlijn. Dit is wederom een van de hoogste percentages in Rotterdam.²⁵⁵

8.2 Levensstijlen, gezondheid en zwaarlijvigheid onder moslimkinderen

In samenwerking met zuigelingenzorgcentra, ouders en scholen, monitort de GGD de psychologische en lichamelijke gezondheid van kinderen en jongeren in de leeftijdscategorie van 0 tot 19 jaar oud.

Twee derde van de kinderen in de deelgemeente Feijenoord dat in het derde jaar van de middelbare school zit, omschrijft zijn eigen gezondheid als “goed” of “zeer goed”.²⁵⁶

Het percentage van corpulente kinderen of kinderen die lijden aan obesitas ligt in Rotterdam hoger dan het landelijke gemiddelde. Eén op de tien peuters, één op de zes kleuters en één op de vier kinderen op de middelbare school hebben in Rotterdam last van (ernstig) overgewicht.²⁵⁷

Turkse kinderen in alle leeftijdsgroepen lijden vaker aan obesitas dan alle andere etnische groepen. Marokkaanse peuters en kleuters hebben ook vaker last van overgewicht dan kinderen van andere etniciteiten. Op de middelbare school zijn leerlingen op lagere opleidingsniveaus (VMBO) vaker corpulent dan leerlingen op de hogere niveaus (HAVO/VWO). Veel Turkse en Marokkaanse kinderen en jongeren ontbijten niet dagelijks, ze kijken meer dan twee uur per dag televisie, ze drinken veel zoete frisdranken en spelen niet buiten of nemen geen deel aan sporten buiten de school om. Deze factoren kunnen allemaal tot gewichtsproblemen leiden.²⁵⁸ Van alle etnische groepen zijn Turkse en Marokkaanse jongeren in het derde jaar van de middelbare school het minst waarschijnlijk lid van een sportvereniging.²⁵⁹

Het aantal jonge mensen in het derde jaar van de middelbare school dat zei alcohol te nuttigen ligt in Rotterdam lager dan het gemiddelde in Nederland. Dit zou kunnen komen door het aantal moslimkinderen in Rotterdam dat vanwege zijn religie niet drinkt. Marokkaanse jongeren roken het minst van alle etnische groepen, samen met Kaapverdische kinderen (allebei 2 procent), terwijl Turkse jongeren (10 procent) en autochtone Nederlanders (9 procent) het vaakst melden dat ze dagelijks roken.

²⁵⁵ A. Verweij, C. Van Hooijdonk, C. Deuning, M. Droomers, F. Van der Lucht en L. Zwakhals, “Gezondheid in de 40 prachtwijken, Briefrapport”, GGD Nederland, september 2007, blz. 9, beschikbaar (in het Nederlands) via http://www.kei-centrum.nl/websites/kei/files/KEI2003/documentatie/GGD_briefrapport_gezondheid_in_40wijken.pdf (beschikbaar in augustus 2010).

²⁵⁶ JOS, “Jeugdmonitor Rotterdam, rapportage 2008” (hierna *Jeugdmonitor Rotterdam*), Gemeente Rotterdam, 2008.

²⁵⁷ COS, “Feijenoord in Beeld 2006”, p 35.

²⁵⁸ COS, “Feijenoord in Beeld 2006”, blz. 35.

²⁵⁹ “Jeugdmonitor Rotterdam”, blz. 21.

8.3 Toegang tot en ervaringen met lokale gezondheidsdiensten

Turkse en Marokkaanse vrouwen bezoeken vaker gezondheidsspecialisten dan Turkse en Marokkaanse mannen. Zowel Turkse als Marokkaanse mannen en vrouwen bezoeken hun huisarts vaker dan het gemiddelde voor Rotterdam in zijn geheel. Hoger opgeleide Marokkanen bezoeken hun huisarts vaker dan diegenen met minder opleiding, terwijl dit bij Turken andersom geldt. Een groot deel van Turken en Marokkanen bezoekt ook jaarlijks een tandarts.²⁶⁰

Het Jaarlijkse Integratie Rapport 2008 komt tot de “zeer voorlopige” conclusie dat er op het eerste gezicht geen specifieke barrières zijn voor immigranten op het vlak van gezondheidszorg, maar het erkent wel de nood aan verder onderzoek.²⁶¹ Over het algemeen bezoeken niet-autochtone ouders van jonge kinderen even vaak de zuigelingenzorgcentra als autochtonen en immigranten gebruiken vergeleken met autochtonen vergelijkbare hoeveelheden medicijnen. Hoewel er misschien geen formele belemmeringen voor de gezondheidszorg zijn, zijn er misschien wel informele barrières veroorzaakt door culturele verschillen. Zoals een van de vrouwelijke moslimonderzoekers meldde, zou de interactie tussen vrouwelijke moslimpatiënten en mannelijke artsen misschien een dergelijke barrière kunnen zijn. Ook meldde in 2007 een Nederlands specialistenmagazine voor medische deskundigen, *Medisch Contact*, een stijging van de incidenten waarbij mannelijke artsen in hun werk werden gehinderd of niet in staat waren om moslimvrouwen te opereren, omdat de echtgenoot een mannelijke arts ervan weerhield om zijn vrouw aan te raken.²⁶²

Er zijn een aantal initiatieven gericht op het overwinnen van de belemmeringen voor de gezondheidszorg waarmee immigranten worden geconfronteerd. Er is in Feijenoord een centrum voor interculturele psychiatrische en psychologische gezondheidszorg, “i-psy” genaamd.²⁶³ Het centrum heeft vijf locaties in Nederland, namelijk Rotterdam, Amsterdam, Den Haag, Utrecht en Leiden, allemaal steden met een grote immigrantenbevolking. Het centrum biedt gespecialiseerde geestelijke gezondheidszorg aan immigranten die last hebben van psychologische problemen, die vaak gerelateerd zijn aan hun migratiegeschiedenis, veranderingen van culturele en sociale omgeving en hun persoonlijke situaties. De psychiaters, psychologen, therapeuten en maatschappelijk werkers van i-psy houden rekening met de culturele en religieuze achtergrond van de patiënten. De aangeboden geestelijke zorg wordt aangepast aan de behoeften van de immigrantenbevolkingen in elke stad.

²⁶⁰ Van Buren en Zwanenburg, *Gezondheidsenquête Turken en Marokkanen*, blz. 46.

²⁶¹ *Jaarrapport integratie 2008*, blz. 17.

²⁶² *Medisch Contact* 29–30 (2007), pblz. 1243, 1269–70, online magazine beschikbaar op <http://medischcontact.artsennet.nl/Tijdschrift-1/Nr.-2930-22-juli-2010.htm> (beschikbaar in augustus 2010).

²⁶³ See de i-psy website at <http://www.i-psy.nl> (beschikbaar in augustus 2010).

Dat er een behoefte is aan dit soort geestelijke gezondheidszorg werd bevestigd door een in Feijenoord werkzame huisarts. Hij beschreef de geestelijke problemen van veel moslimvrouwen die hij in zijn vak tegenkwam, als problemen gerelateerd aan hun migratie, alsook aan hun sociaal-economische situatie:

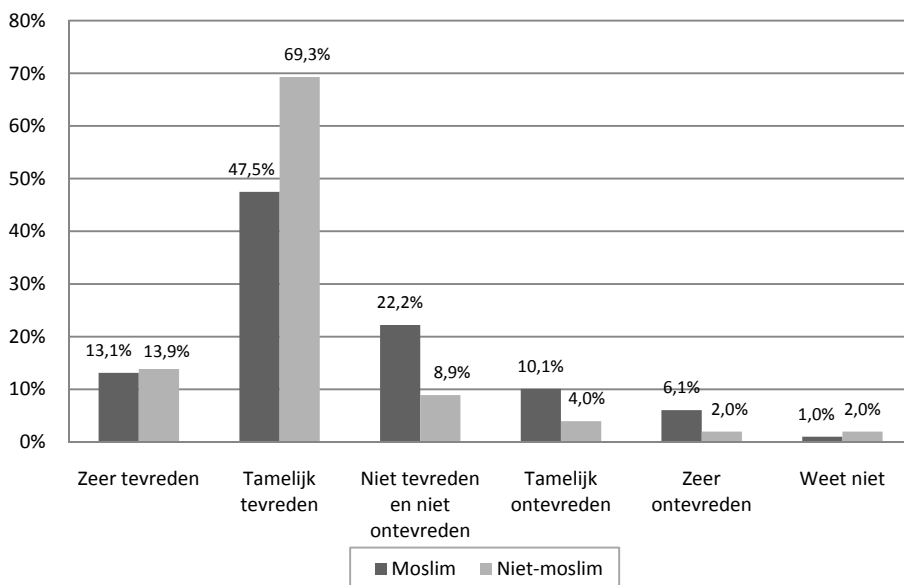
Als mensen naar een dokter komen, dan spreek je ze niet aan op basis van hun religie [...] veel problemen zijn gerelateerd aan de migratiegeschiedenis. De culturele situatie speelt echter ook een rol. Moslimvrouwen van de eerste generatie kwamen hier zonder een specifieke wens, een specifiek doel en zij bevinden zich nu in een situatie waarvan ze het gevoel hebben dat ze ze niet kunnen sturen. Ze komen naar me toe met vage lichamelijke klachten en als je doorvraagt dan zijn ze vaak geestelijk. Hun klachten hebben vaak met stress te maken, met het in het huis “opgesloten” worden, als het ware gescheiden van hun familie en vrienden, in een omgeving die ze niet begrijpen en waar ze geen deel van kunnen uitmaken.

Er zijn ook gemeentelijke initiatieven om de taalbarrières tussen gezondheidsspecialisten en niet-autochtone patiënten te verminderen: de gemeentelijke gezondheidsdienst heeft enkele gezondheidsconsultants van verschillende etnische achtergronden in dienst ter ondersteuning van de communicatie tussen de patiënten en de gezondheidsspecialisten.

De gemeentelijke gezondheidsdiensten betrekken ook organisaties, zoals SPIOR, om door middel van bewustzijnscampagnes specifieke groepen aan te spreken.

8.4 Ervaringen van moslims in Feijenoord

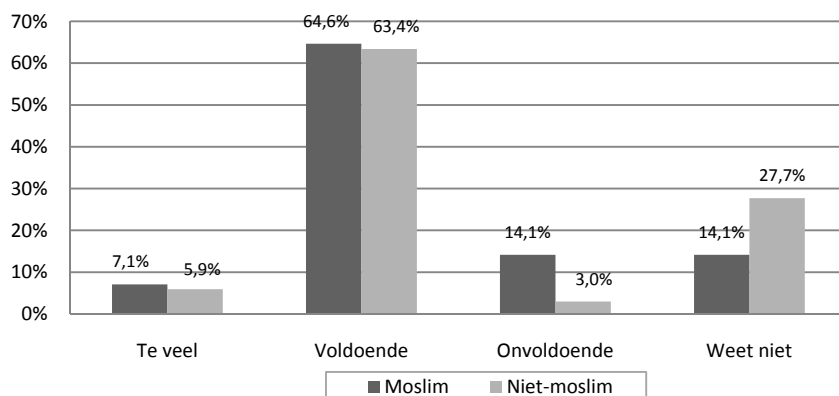
Over het algemeen waren de mosliminwoners van de wijken in Feijenoord redelijk tevreden met de gezondheidsdiensten, maar ze waren vaker ontevreden dan de niet-moslimcontrolegroep (zie Figuur 7). De twee groepen hadden soortgelijke klachten, waaronder lange wachtlijsten voor behandelingen en niet genoeg aandacht van de artsen.

Figuur 7. Hoe tevreden bent u met de lokale gezondheidsdiensten?

Bron: Open Society Foundations

De meerderheid van de moslimondervragden gaf aan dat de ziekenhuizen en medische klinieken de religieuze gewoonten van mensen die tot verschillende religies behoren in voldoende mate respecteerden (Figuur 8). Meer dan 7 procent van de moslims, meer dan de niet-moslims, zei zelfs dat ziekenhuizen en medische klinieken teveel rekening houden met religieuze gewoonten, terwijl 3 procent van de niet-moslims antwoordde dat ze eigenlijk te weinig rekening houden met religieuze gewoonten.

Figuur 8. In hoeverre denkt u dat ziekenhuizen en medische klinieken de religieuze gewoonten van mensen die tot verschillende religies behoren respecteren?

Bron: Open Society Foundations

Bejaarde moslimvrouwen zeiden dat tot enkele jaren geleden vrouwen en mannen aparte kamers in het ziekenhuis hadden, maar dat dit was veranderd.

Moslams zijn niet tevreden met deze situatie. Het interesseert de Nederlanders helemaal niks. Ze vinden het juist fijner. Maar voor moslimvrouwen is het erg vervelend. We voelen ons erg ongemakkelijk omdat als we in bed liggen, ons haar en onze armen gezien kunnen worden. Maar ze zeggen, “Dat is onze regel. Indien u hier wilt blijven, dan moet u er mee leven.”

Uit de interviews met de focusgroep van vrouwen ouder dan 45 kwam naar voren dat deze groep zeer ontevreden was met de gezondheidsdiensten. Ze hadden veel klachten over de algemene gezondheidsservice, waaronder de door artsen gestelde diagnoses. Enkele vrouwen zeiden dat hun klachten niet serieus genomen werden en dat ze de huisarts meerdere keren moesten bezoeken. Ze hadden het gevoel dat de artsen hen niet geloofden toen ze gezondheidsproblemen meldden: “Zijn we leugenaars, alleen maar omdat we Turken en moslams zijn?”

Er is een mate van wantrouwen in de artsen:

[De arts] begint eerst met de goedkoopste medicijnen. Hij gebruikt ons als testers. Hij zegt, “Probeer eerst deze pillen, en kom dan volgende week terug.” Ik ga de volgende week weer naar hem toe; hij geeft me een ietwat duurder medicijn en zegt dat ik volgende week terug moet komen. Ze gebruiken ons als proefkonijnen.

In sommige gevallen meldden ze dat ze op vakantie in Turkije naar de dokter gingen en zich door artsen daar lieten behandelen.

De meerderheid van de klachten tijdens de interviews met de focusgroep van bejaarde mannen ging niet zozeer over de gezondheidsdiensten als over de ziektekostenverzekering en het betalen van deze verzekering. In Nederland is de ziektekostenverzekeringsmarkt sinds 2006 geliberaliseerd.²⁶⁴ Veel van de moslimmannen gaven aan dat hun ziektekostenverzekering niet langer de kosten dekt die ze voorheen wel dekte. Zeer weinig mensen hebben, naast de verplichte basisziektekostenverzekering, een aanvullende verzekering. Een huisarts die werkzaam was in verschillende wijken met een hoge concentratie van minder bevoorrechte mensen zei in een interview dat de liberalisering van de verzekeringsmarkt een grotere invloed op arme mensen had:

Indien je bijvoorbeeld alleen een basisverzekering hebt, dan moet je na een bepaald aantal keer met de fysiotherapie stoppen. Als je het kan betalen, dan kun je gewoon doorgaan en dan betaal je ervoor. Je gaat niet dood aan een pijnlijke schouder, maar het vermindert wel de levenskwaliteit.²⁶⁵

De geïnterviewden waren verbaasd toen ze hoorden dat autochtone Nederlanders dezelfde medicijnen krijgen als immigranten en dat autochtonen hetzelfde voor de verzekering moeten betalen als zij. De interviewsessies met de groep duiden opeens hoge mate van wantrouwen onder de Turkse inwoners van Feijenoord, die het gevoel hebben dat ze ongelijk worden behandeld door de Nederlandse instituten, gebaseerd op etnische en religieuze discriminatie.

Tweedegeneratiedeelnemers aan de focusgroepen illustreerden hoe de taalbarrière die de eerste generatie ervaart hun toegang tot goede gezondheidszorg beïnvloedt.

Wanneer mijn moeder naar de dokter gaat – zij spreekt niet zo goed Nederlands – dan is het alsof ze niet luisteren. Als ik dan meega om te vertalen, dan begrijpen ze het probleem opeens. Het lijkt er volgens mij op dat, omdat ze de taal niet goed spreekt, ze ook geen moeite willen doen. Als ze zegt dat ze pijn heeft, dan zeggen ze, “Neem een aspirine.” Maar als je het verder uitlegt, dan luisteren ze. Op deze manier is de taal een probleem.

²⁶⁴ Iedereen is verplicht om een basisziektekostenverzekering te hebben. De overheid besluit wat er gedekt moet worden. Ziekenhuiskosten worden tot een bepaald bedrag vergoed, evenals andere vormen van medische zorg (fysiotherapie, psychologische zorg, tandarts, huisarts, post-partum zorg). De eerste €155 van de kosten moeten elk jaar door de patient worden betaald, bovenop de maandelijkse premies. De basisverzekering kan worden aangevuld, zodat er meer wordt gedekt voor hogere premies. Aangezien statistieken laten zien dat armere mensen meer last hebben van gezondheidsproblemen, heeft dit op hen de meeste invloed, aangezien zij waarschijnlijk ook geen aanvullende verzekering zullen nemen. De aanvulling omvat bijvoorbeeld een hogere dekkingsgraad voor fysiotherapie of tandheelkundige zorg.

²⁶⁵ Interview met huisarts in Den Haag, 28 mei 2008.

8.5 Gemeentelijke initiatieven en uitdagingen

De gemeente Rotterdam heeft het Actieprogramma Voeding en Bewegen geïnitieerd om obesitas onder jonge mensen en kinderen in Rotterdam te verminderen. Het programma is een gezamenlijke inspanning van de gemeente, jongerendiensten en gezondheidsdiensten.²⁶⁶ Een van de projecten is het “Lekker Fit”-programma. De scholen die aan dit programma deelnemen bieden een extra sportuur voor de kinderen, naast de reguliere twee uur per week.

De Schoolsportvereniging²⁶⁷ werd tevens opgericht om sportactiviteiten voor kinderen te faciliteren die woonachtig waren in wijken met zeer weinig of zelfs helemaal geen sportfaciliteiten. In plaats van te verwachten dat kinderen van deze (vaak arme) wijken lange afstanden naar een sportvereniging afleggen, komen de verenigingen naar hen toe in een poging om te zorgen dat de kinderen lid worden. Er worden verschillende soorten sport aangeboden, zoals judo, voetbal, basketball en turnen. Kinderen die lid worden van de vereniging kunnen meteen na school op de school of in de buurt van de school sporten. De verenigingen zorgen ervoor dat ze aan reguliere wedstrijden kunnen deelnemen. Het Zuidelijk Pact is een van de financiële partners in dit project.

Daarnaast is er, aangezien veel van de ouders van kinderen met overgewicht tot de laagste inkomensgroepen behoren, de Jongeren Sport Stichting, een gemeentelijk initiatief dat de contributie voor de verenigingen betaalt. Een extra som geld kan verstrekt worden voor het kopen van de noodzakelijke uitrusting. De Jongeren Sport Stichting wordt door de gemeente gesubsidieerd.

Volgens een leraar van een basisschool die aan het Lekker Fit programma meedoet, is het sportprogramma van de school in sommige Feijenoord wijken echter veel succesvoller dan in andere wijken. Vooral moslimkinderen zijn een lastige doelgroep, hoewel de leraar benadrukte dat de moslimkinderen wel een interesse tonen in sport. Veel kinderen, waaronder een hoog aantal Turkse en Marokkaanse kinderen, vooral jongens, komen naar de introductielessen van alle verschillende sporten die worden aangeboden. Over het algemeen sporten jongens in Rotterdam meer dan meisjes.²⁶⁸ Er zijn, na een paar proeflessen, echter maar zeer weinig kinderen die zich inschrijven. Het is niet duidelijk waarom er zulke lage inschrijfpercentages zijn. Het kan aan een taalbarrière met de ouders liggen, waardoor het moeilijk wordt om ouders te informeren over het feit dat ze financiële ondersteuning kunnen krijgen om te zorgen dat hun kinderen kunnen deelnemen. Zeer weinig ouders komen naar de vergaderingen die hen over het programma en de mogelijkheden voor hun kinderen om aan sport deel te nemen, informeren.

²⁶⁶ COS, “Factsheet Overgewicht en Leefstijl”, Rotterdam, November 2007.

²⁶⁷ Zie de website van de organisatie via <http://www.schoolsportvereniging.nl> (beschikbaar in augustus 2010).

²⁶⁸ “Jeugdmonitor Rotterdam”, blz. 17.

9. ERVARINGEN VAN MOSLIMGEMEENSCHAPPEN: POLITIE SURVEILLANCE EN VEILIGHEID

In het landelijke debat over radicalisering wordt de nadruk gelegd op het tegengaan van polarisatie in de Nederlandse maatschappij. De polarisatie tussen verschillende groepen in de maatschappij kan tot spanningen tussen deze groepen leiden en tot segregatie op basis van etnische en religieuze verschillen, en kan radicalisering aanwakkeren. Polarisation wordt dus gezien als een bedreiging voor de sociale cohesie.²⁶⁹

9.1 Antiradicaliseringsbeleid

De landelijke context

Als antwoord op de terroristische aanslagen op de Verenigde Staten en Europa, maakt de Nederlandse landelijke overheid zich zorgen over de afbakening van wat gezien wordt als acceptabele pluraliteit van de burgers en onacceptabel en intolerant radicalisme. Politici benadrukken de noodzaak om de oriëntatie van immigranten, specifiek moslims, in de richting van de Nederlandse maatschappij te vergroten.

Het landelijke Actieprogramma tegen Polarisation en Radicalisering 2007–2011²⁷⁰ heeft drie basisdoelstellingen. Ten eerste het programma de noodzaak om verdere processen van isolatie, polarisation en radicalisering te voorkomen door mensen actief op te nemen, die het risico lopen om te radicaliseren of zich van de maatschappij en van de democratische constitutionele staat af te wenden. De tweede doelstelling is de vroegtijdige signalering van radicalisering door besturen en professionals, en de ontwikkeling van een effectieve aanpak. De derde doelstelling is exclusie, wat het isoleren inhoudt van mensen die zijn geradicaliseerd en daarmee hun invloed op anderen te verminderen.²⁷¹

Rotterdam

De gemeentelijke aanpakken van radicalisering zijn vooral gericht op het preventie, signalering en interventie. De gemeente financiert bijvoorbeeld projecten die de weerbaarheid van groepen en de sociale cohesie versterken en wil de expertise van gemeentelijke raadsleden en eerstelijnsprofessionals, zoals jongerenwerkers, maatschappelijk werkers en leraren, door middel van informatie en opleiding verhogen.

Rotterdam was een van de eerste gemeentes van Nederland die een actieprogramma tegen radicalisering ontwikkelde. Volgend op de terroristische aanslagen in Europa, de moord op Theo van Gogh door een radicale Nederlandse moslim en de ontdekking

²⁶⁹ N. Grunenberg en R. Schriemer, “Respons op extremisme in de regio Rotterdam”, in J. Donselaar en P. Rodriguez (eds), *Monitor Racisme en Extremisme*, Anne Frank Stichting / Amsterdam University Press, Amsterdam, 2008.

²⁷⁰ Ministerie van Binnenlandse Zaken, “Actieprogramma polarisering en radicalisering 2007–2011”.

²⁷¹ *Ibid.*

van geplande aanslagen op belangrijke doelen in Nederland, zoals havens en vliegvelden, besloot de gemeente Rotterdam eind 2004 om maatregelen tegen het extremisme te nemen. In februari 2005 presenteerde de gemeente, ondersteund door het Instituut voor Veiligheids- en crisismangement, een actieprogramma tegen radicalisering, genaamd “Meedoen of Achterblijven”.²⁷²

Overeenkomstig met het landelijke antiradicaliseringsbeleid is het gemeentelijke actieprogramma gericht op het vinden van een balans tussen preventie en respresie. Het programma heeft drie doelstellingen: het voorkomen van de radicalisering van moslims; het monitoren van mensen die zijn geradicaliseerd; en het onderdrukken van de acties van radicale individuen, om gewelddadige of terroristische aanslagen te voorkomen. Het programma combineert maatregelen van inclusie en exclusie om radicalisering tegen te gaan. De gemeente richt zich op het bieden van kansen en ondersteuning aan inwoners van Rotterdam die moeite ondervinden met het deelnemen aan de maatschappij, evenals op het uitsluiten van mensen die radicaliseren, door hun toegang tot sociale diensten te ontzeggen. De politie en de gemeente hebben allebei hun eigen taken en middelen om radicalisering te signaleren en tegen te gaan.

Na de publicatie van het gemeentelijke beleid over radicalisering luidde er sterke kritiek vanuit de Marokkaanse gemeenschap, die in het actieprogramma werd genoemd als extra kwetsbaar voor radicalisering.²⁷³ De toon van het rapport en het feit dat moslimorganisaties niet betrokken waren bij het opstellen, baarden Marokkaanse organisaties zorgen. Ze zagen discriminatie als een groeiend probleem, dat een rol speelt in de exclusie- en radicaliseringsprocessen. Als reactie hierop financierde “Meedoen of Achterblijven” een project, genaamd “Het recht om niet gediscrimineerd te worden”, specifiek gericht op de Marokkaanse gemeenschappen. De PBR, RADAR, SMOR en SPIOR werkten samen om vergaderingen met Marokkaanse organisaties te initiëren, om informatie te leveren over discriminatie en wetgeving betreffende discriminatie en om actuele en waargenomen discriminatie onder Marokkanen in Rotterdam te monitoren.²⁷⁴

In 2006 begon de gemeente met de antidiscriminatiecampagne, genaamd “Discriminatie? De groeten!”. Werkgelegenheid en toegang tot de arbeidsmarkt voor moslimleerlingen in beroepsopleidingen door middel van stages zijn hoofdcomponenten van deze campagne.

²⁷² Gemeente Rotterdam, “Meedoen of achterblijven. Actieprogramma tegen radicalisering en voor kansen voor Rotterdammers”, Rotterdam, 4 februari 2005.

²⁷³ Zie de website van SPIOR via http://www.spor.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=141:aanpak-discriminatie&catid=55:signalering&Itemid=37 (beschikbaar in augustus 2010).

²⁷⁴ Schriemer en Kasmi, *Gevalen en Gevoelens*.

9.2 Het extreemrechtse racisme, antimoslimracisme en interetnische racisme

De Anne Frank Stichting²⁷⁵ monitort sinds 1997 racisme en extremisme in Nederland.²⁷⁶ Als onderdeel van dit monitoren heeft de stichting de laatste jaren een stijging in islamofobie opgemerkt in Nederland. Naast de stijging in negatieve percepties van moslims en de islam, is ook het geweldsniveau tegen moslims gestegen.²⁷⁷

Er is ook sprake van meer radicalisering onder autochtone Nederlandse jongeren die zich aangetrokken voelen tot extreemrechtse groepen.²⁷⁸ Volgend op de moord op de filmmaker Theo van Gogh in november 2004, vond een reeks gewelddadige acties plaats die gericht waren tegen islamitische en christelijke instituten, voornamelijk moslimscholen, christelijke kerken en moskeeën. In totaal waren 22 moslimscholen het doelwit van wat vooral extreemrechtse Nederlandse jongeren leken. Sommige scholen werden geheel platgebrand.

Het politieke klimaat veranderde na de opkomst van Pim Fortuyn en nieuwe rechtse partijen. Een deel van de erfenis van Fortuyn was het legitimiseren van het recht om te zeggen wat je denkt, ongeacht het offensieve karakter van de opmerking voor sommige mensen (voornamelijk moslims). Dit droeg bij aan een verschuiving in de balans tussen gelijke behandeling en vrijheid van meningsuiting, weg van de bescherming tegen discriminatie.²⁷⁹

9.3 Diversiteitsbeleid

Zoals meestal het geval, wordt het lokale beleid in Rotterdam ten aanzien van politie-surveillance en veiligheid grotendeels geïnspireerd door het landelijke beleid. De beleidsvisie op politiebewaking wordt "Politie voor EENIEDER. Een eigentijdse visie op diversiteit" genoemd.²⁸⁰ Dit document legt uit dat diversiteit een interne en een externe dimensie heeft:

²⁷⁵ Zie de website van de organisatie op <http://www.annefrank.org> (beschikbaar in augustus 2010).

²⁷⁶ Informatie beschikbaar via <http://www.monitorracisme.nl/content.asp?pid=1&lid=1> (beschikbaar in augustus 2010).

²⁷⁷ W. Wagenaar en J. Donselaar, "Rasistisch en extremistisch geweld", in J. Donselaar en P. Rodriguez (eds), *Monitor Racisme en Extremisme*, Anne Frank Stichting/Amsterdam University Press, Amsterdam, 2008, blz. 17–39, blz. 35.

²⁷⁸ W. Wagenaar en J. Donselaar, "Extreemrechtse formaties", in J. Donselaar en BLZ. Rodriguez (eds), *Monitor Racisme en Extremisme*, Anne Frank Stichting/Amsterdam University Press, Amsterdam, 2008, blz. 43–63.

²⁷⁹ Schriemer en Kasmi, *Gevallen en Gevoelens*, blz. 62.

²⁸⁰ Landelijk expertisecentrum diversiteit, *Politie voor EENIEDER. Een eigentijdse visie op diversiteit*, februari 2009 (hierna *Politie voor EENIEDER*).

Intern gaat het over het creëren en onderhouden van een omgeving waarin alle personeelsleden zich op een vanzelfsprekende manier ontwikkelen, waardoor zij optimaal bij kunnen dragen aan de doelen van de politie. [...] Zowel intern als extern gaat diversiteit over integriteit in houding en gedrag. Op dit vlak bestaan ook geen organisatorische grenzen. We moeten als politie in staat zijn alle doelgroepen uit de samenleving te bedienen. Hier gaat diversiteit over de wezenlijke acceptatie van andere culturen en verschijningsvormen. En over het werken aan onze legitimiteit.²⁸¹

Het beleid legt uit dat diversiteit verschoven is van een sociale naar een efficiëntiekwestie. Diversiteit als sociale kwestie betekende dat de politieorganisatie de maatschappij probeerde te weerspiegelen in haar stafleden. Deze aanpak bleek echter niet dynamisch genoeg. Door diversiteit als een efficiëntiekwestie te benaderen, erkende de politie dat de organisatie diversiteit nodig heeft om te functioneren. De verschuiving in de diversiteitsaanpak is er dus een van politiek belang naar eigenbelang. Dit impliceerde echter dat diversiteit niet meer van sociaal belang was voor de politieorganisatie. Het principe van gelijkheid blijft van essentieel belang. De “business case” voor diversiteit houdt de erkenning in dat de organisatie multicultureel probeert te zijn om de effectiviteit van de organisatie te verbeteren, alsmede de legitimiteit van de organisatie voor de maatschappij te verhogen. Een specifiek wervingsbeleid blijft noodzakelijk, aangezien een variëteit aan vaardigheden en achtergronden (ethniciteit, leeftijd, gender, seksuele oriëntatie, lichamelijke conditie) nodig is voor het in stand houden van multiculturele, professionele politiediensten.²⁸²

Het diversiteitsbeleid is van hoge prioriteit voor het politiekorps in Rotterdam. In 2008 vormden politieagenten in Rotterdam met een immigrantenachtergrond 10,4 procent van het korps; het politiekorps streeft de komende jaren naar een percentage van 14,5 procent niet-autochtone agenten.²⁸³

Het tegengaan van discriminatie is ook een van de hoofdtaken van het Rotterdamse politiekorps. Een van de maatregelen is een verplichte cursus voor alle 6.000 medewerkers van de politieorganisatie, inclusief secretaresses en hooggeplaatste agenten. In deze cursus, genaamd PRROUD (Police Rotterdam Rijnmond Offers U Diversity), werden de stafleden in kleine groepen getraind in gedragsdialogen,²⁸⁴ met als doel mensen uit te dagen om de confrontatie aan te gaan met de stereotype imago's en vooroordelen die ze hebben jegens mensen van andere achtergronden (ethniciteit, religie, gender, enz.). De training beoogt de politie in staat te stellen om het publiek

²⁸¹ *Politie voor EENIEDER*, blz. 9.

²⁸² *Politie voor EENIEDER*, blz. 56.

²⁸³ Gegevens geleverd door de Personeels- en organisatiedienst van het politiekorps Rotterdam-Rijnmond, tijdens een stakeholderinterview met een beleidsadviseur van het Rotterdamse Politiekorps, 26 juni 2009.

²⁸⁴ Informatie over het PRROUD initiatief en de gedragsdialogen werd door een beleidsadviseur van het Rotterdamse Politiekorps geleverd tijdens een stakeholderinterview, 26 juni 2009.

beter aan te spreken, om te demonstreren hoe hun gevoelens over anderen onbewust tot ongewenste effecten kunnen leiden en om de neutraliteit te behouden die noodzakelijk is om hun baan goed te kunnen uitvoeren.

Het Rotterdamse politiekorps won in 2008 de Diversiteitsprijs van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties voor de inspanningen van het korps om vooroordelen van het eigen personeel tegen te gaan en om personeelsleden van verschillende achtergronden aan te werven. Dit programma zou als voorbeeld kunnen dienen voor andere gemeentes, in Nederland alsook in het buitenland, om agenten in hun baan te helpen en om discriminatie in en door het politiekorps op effectieve wijze tegen te gaan.

In Rotterdam komt het diversiteitsbeleid ook tot uitdrukking door middel van het aanstellen van korpsambassadeurs. Deze agenten zijn meestal lokale politieagenten die voor hun kwaliteiten zijn uitgekozen om netwerken met verschillende culturele groepen op te bouwen en te onderhouden. Ze krijgen een training, waarin ze over het werk van het politiekorps en over het politiebeleid worden geïnformeerd. Wanneer gemeenschappen bijeenkomsten houden over politie- of veiligheidskwesties, dan kunnen deze ambassadeurs worden uitgenodigd om informatie te verstrekken, om de vragen van mensen te beantwoorden en om hun bezorgdheden aan de orde te stellen. Het doel is het bouwen en onderhouden van netwerken tussen de gemeenschappen en de politie.²⁸⁵

Het Rotterdamse politiekorps speelde een belangrijke rol in de weken voordat de anti-islamitische film *Fitna*, geproduceerd door het rechtse parlementslid Geert Wilders, in maart 2008 op het internet werd uitgebracht. Door het opbouwen van netwerken en het versterken van de banden met gemeentelijke ontmoetingscentra, moskeeën en lokale ambtenaren, bereidde de politie zich voor op gewelddadige uitbarstingen.²⁸⁶ Er vonden geen gewelddadige incidenten plaats na het uitbrengen van de film.

Hoewel het opbouwen en onderhouden van netwerken in de maatschappij tussen de politie en gemeenschappen van zeer groot belang is, uitten mensen tijdens de stakeholderinterviews en tijdens de rondetafel de wens dat deze netwerken structureler onderhouden zouden worden, zelfs indien er weinig spanningen zijn en er geen directe noodzaak is om gebruik te maken van hun diensten.

9.4 Ervaringen met politiebewaking en veiligheid

Niet-autochtone bewoners van Nederland hebben een ambigue positie in criminaliteitsstatistieken. Immigranten zijn vaak verdachten, maar zijn net zo vaak slachtoffers van misdaad.²⁸⁷ Volgens onderzoekers van de Universiteit van Utrecht

²⁸⁵ Interview met beleidsadviseur voor het Rotterdamse Politiekorps, 26 juni 2009.

²⁸⁶ *Algemeen Dagblad*, "Klaar voor onrust rond film", 17 maart 2008.

²⁸⁷ J. Korf en F. Bovenkerk, *Dubbel de klos. Slachtofferschap van criminaliteit onder etnische minderheden*, Boorn, Meppel, 2007 (hierna Korf en Bovenkerk, *Dubbel de klos*).

bestaan er in Nederland vooroordelen dat Marokkanen geen mensen van dezelfde etnisch groep zouden beroven. Dit blijkt niet het geval; Marokkanen hebben evenveel kans om slachtoffer van een misdaad te worden die is uitgevoerd door een andere Marokkaan als enig ander persoon.²⁸⁸ Onderzoek in meerdere steden, waaronder Rotterdam, toont aan dat immigranten minder vaak een misdaad aan de politie melden. Door taalbarrières melden oudere immigranten in het bijzonder geen misdaad.²⁸⁹ Bovendien is onderzoek over slachtofferschap meestal gebaseerd op ondervraagden die in de telefoongids vermeld worden en Nederlands spreken.

Naast de monitoringrapporten van antidiscriminatiebureaus en onderzoekscentra (zoals RADAR en de Anne Frank Stichting), die gebaseerd zijn op de gemelde misdaad tegen moslims, is er weinig informatie beschikbaar over de ervaringen van moslims als slachtoffers van misdaad.

Hoewel de meeste bezorgdheden van de deelnemers van de Open Society Foundations-focusgroep lokale kwesties betroffen, kwam het gevoel gestigmatiseerd te worden door de nationale overheid ook aan bod. Een deelnemer van focusgroep zei dat:

Vandaag de dag weet iedereen dat de rechtse partij van Wilders de vijand van moslims is. Het leek erop dat de regering samen met de moslims tegen zijn partij was, maar dit stagneerde. Ze probeerden niet om een dialoog met moslims aan te gaan. Ik bedoel, wat hebben we jullie aangedaan? Al deze moslims werken al 30–40 jaar in dit land. Hebben deze mensen iets met terrorisme te maken? Nee.

De grote meerderheid van moslimondervraagden in de Foundations-survey (97 procent) zei dat ze geen slachtoffer was geweest in de 12 maanden voor het onderzoek plaatsvond. Voor de niet-moslimgroep, was dit 89 procent. Van de drie moslimondervraagden die positief op de vraag antwoordden, betroffen de locaties waar ze slachtoffer waren geworden van misdaad de wijk, de buurt en de stad. Bij de niet-moslimslachtoffers van misdaad vonden de incidenten vaker in de wijk plaats (65 procent) dan in andere gebieden. Geen van de ondervraagden vermeldde dat de misdaad door discriminatie was aangezet.

Enkele jonge moslimmannen zeiden dat ze soms het gevoel hadden slachtoffer te zijn geweest van raciale typering door de politie. Het algemene veiligheidsbeleid – vooral de wet tegen het op straat bijeenkomen om bendeactiviteiten te verminderen – beïnvloedt hen volgens hen onterecht en ze hebben het gevoel dat ze als criminelen worden behandeld wanneer ze op straat onschuldige gesprekken met vrienden voeren. Hoewel waargenomen discriminatie niet altijd betekent dat er ook daadwerkelijk discriminatie plaatsvindt, kunnen gevoelens van exclusie of ongelijke behandeling leiden tot gevoelens van vervreemding en dit moet dan ook serieus worden genomen. Onderzoek

²⁸⁸ Korf en Bovenkerk, *Dubbel de klos*, blz. 11.

²⁸⁹ Korf en Bovenkerk, *Dubbel de klos*, blz. 36.

heeft aangetoond dat raciale typering wel voorkomt in Nederland, in het bijzonder met betrekking tot maatregelen om criminaliteit te voorkomen, zoals het preventief fouilleren van het lichaam en het verbod op samenscholing van groepen op straat.²⁹⁰

Bijna 25 procent van de niet-moslims heeft contact gehad met de politie in de 12 maanden voorafgaande aan het onderzoek, terwijl dit bij moslims minder dan 10 procent bedroeg. In de meeste gevallen (80 procent van de moslims en 68 procent van de niet-moslims) initieerde de geïnterviewde het contact.

Niveaus van ontevredenheid over de lokale politie liggen hoger onder de moslimondervraagden van de Foundations-enquête dan onder niet-moslimondervraagden. Veel van de zowel moslim- als niet-moslimondervraagden gaven aan dat er niet genoeg politiebewaking in de wijk is en dat de politie niet efficiënt optreedt tegen de jongeren die op de speelvelden rondhangen, jongeren die met opzet gemeenschappelijke faciliteiten in de wijk vernielen en voor overlast zorgen. Een man legde zijn punt voor:

We draaien een huishouden. Weten we niet wat onze vrouw en kinderen aan het doen zijn? Zo weet de gemeente ook waar deze slechte mensen mee bezig zijn. Ze kunnen ingrijpen, indien ze dat willen.

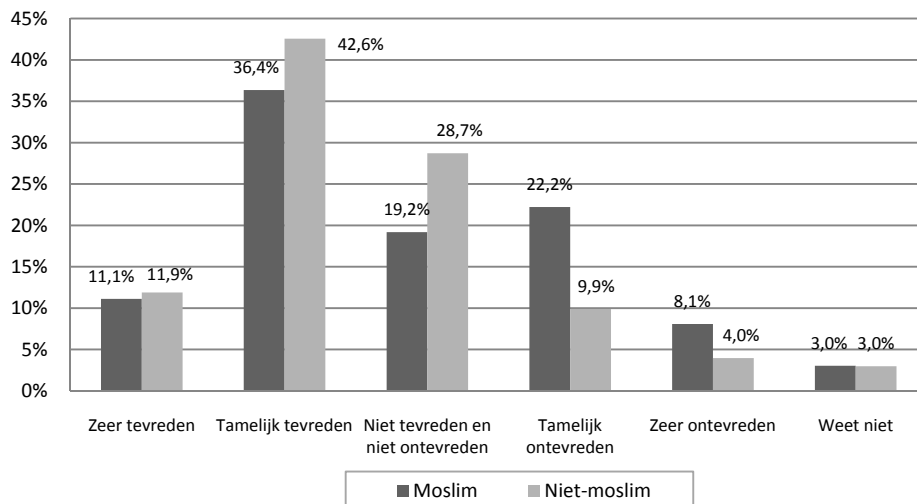
Tijdens de rondetafelvergadering zeiden vertegenwoordigers van het politiekorps echter dat hoewel mensen meestal beweren dat ze een meer zichtbare politieaanwezigheid willen, dit er ook voor kan zorgen dat mensen zich minder veilig voelen, aangezien het de indruk kan wekken dat misdadigers hoger zijn dan ze werkelijk zijn.

Mensen zeggen dat ze meer politieaanwezigheid willen. Maar als ze de wijkagent voor de tweede keer in hun straat zien, dan beginnen ze zich zorgen te maken en dan komen ze naar de agent toe om te vragen: “Wat is er aan de hand?” Ze zijn bang dat er iets aan de hand is.²⁹¹

Politievertegenwoordigers zeiden dat het politiekorps continu probeerde om de balans te vinden tussen wel zichtbaar zijn, maar niet op overweldigende wijze.

²⁹⁰ Zie J. Goldschmidt en BLZ. Rodriguez, “Het gebruik van etnische of religieuze profielen bij het voorkomen en opsporen van strafbare feiten die een bedreiging vormen voor de openbare orde en veiligheid”, in J. Donselaar en BLZ. Rodriguez (eds), *Monitor Racisme en Extremisme*, Zevende rapportage, Anne Frank Stichting, Amsterdam, 2006.

²⁹¹ Foundations-rondetafelvergadering, Rotterdam, mei 2009.

Figuur 9. Hoe tevreden bent u met de lokale politiebewaking?

Bron: Open Society Foundations

Tijdens de gesprekken met de focusgroepen werd het probleem van het dealen van drugs in de wijk door moslimvrouwen gemeld.

Zolang ik het me kan herinneren waren er jonge mensen die in het gebied rondhingen. Ik denk niet dat dit veel is veranderd [...] Maar nu worden ze crimineel, ze dealen in drugs.

Een andere moslimvrouw van Turkse achtergrond koppelde het probleem, dat zij aan Marokkaanse inwoners toeschreef, aan de stijgende segregatie in de wijk:

Het buurtcentrum ligt vlak tegenover mijn huis. Er ligt een grote tuin voor. Als het mooi weer is dan komen alle Marokkanen daar samen en ze gebruiken heroïne. Ze vechten met elkaar. Ze maakten meerdere keren de ramen van het buurtcentrum kapot. Hierdoor gaan alle Nederlandse mensen weg uit onze wijk.

Pesterijen door jonge rondhangende mensen was ook een belangrijk punt van bezorgdheid voor ondervraagden van de enquête. Ze koppelden de door de jongeren veroorzaakte problemen aan het gebrek aan faciliteiten waar ze bijeen zouden kunnen komen.

Ze hebben hier niets te doen. Alles gaat 's avonds als het donker wordt dicht. Dus hangen ze [de jonge mensen] op straat rond. Ze maken lawaai en veroorzaken overlast omdat ze zich vervelen.

Het creëren van meer faciliteiten voor jonge mensen werd ook genoemd door bijna de helft van alle ondervraagden als een van de dingen die ze in hun buurt verbeterd zouden willen zien.

10. ERVARINGEN VAN MOSLIMGEMEENSCHAPPEN: PARTICIPATIE EN STAATSBURGERSCHAP

Burger- en politieke participatie kunnen een verdere maatregel zijn van sociale inclusie. Participatie in de maatschappij en haar instituten, alsook het aanspraak maken op minderheidsrechten, worden in zekere mate beïnvloed door toegang tot het staatsburgerschap.

10.1 Staatsburgerschap en toegang tot bijstandsuitkering

Inclusie van immigranten

Aan de kern van staatsburgerschapzaken ligt de vraag wie wordt toegelaten tot en wie wordt uitgesloten van sociale uitkeringen. Deze vraag werd in de jaren zeventig van de vorige eeuw voor het eerst gesteld.²⁹² Een economische recessie volgde na de eerste oliecrisis van 1973 en de werkloosheid steeg snel. Onder andere de industrie- en productiesectoren werden erg hard getroffen. Hoewel er in de jaren zestig sprake was van zeer veel werkgelegenheid, waren de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig een tijd van crisis. In 1973 werd de arbeidsmigratie stopgezet. Het bleek dat veel arbeiders die via tijdelijke contracten naar Nederland waren gekomen, eigenlijk veel langer in Nederland waren gebleven dan aanvankelijk de bedoeling was. Ze stonden inadequaats geregistreerd, maar dit was onopgemerkt gebleven, omdat ze altijd werk hadden gehad. Nu behoorden de Turken en Marokkanen tot de groepen die het meeste last hadden van massaontslagen en ze meldden zich aan voor de sociale bijstand.

De stilstand van arbeidswerving creëerde ook een grote groep illegale bewoners, de gastarbeiders die buiten de officiële kanalen om naar Nederland waren gekomen. In 1975 kregen deze arbeiders een eenmalige kans om zich in te schrijven en 15.000 personen deden dit ook. Veel van deze personen kwamen uit Marokko en Turkije.

Wanneer mensen in Nederland een legale status verkrijgen (door middel van een verblijfsvergunning, wat niet verward moet worden met het staatsburgerschap²⁹³), dan hebben zij dezelfde rechten als autochtonen op het vlak van sociale bijstandsdiensten. Een gevolg hiervan was dat in de jaren negentig een beleid werd aangenomen om de immigratie te beperken en de eisen die aan immigranten gesteld werden, te verhogen, om de belasting op sociale bijstandsuitkeringen te reduceren. Er werd een zogenoemd “inburgeringsbeleid” gecreëerd. Nieuwkomers werden verplicht om de Nederlandse taal te leren door aan taalcursussen en inburgeringscursussen over de Nederlandse maatschappij deel te nemen.²⁹⁴ Ook werden werkloze immigranten verplicht om sessies over de oriëntatie op de arbeidsmarkt bij te wonen.

²⁹² Interviews aan het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES), 3 februari 2009.

²⁹³ Zie hoofdstuk 1.

²⁹⁴ Maussen et al., *Nederlands Literatuuronderzoek*, blz. 15.

Verwachtingen van immigranten

Vanaf 1994 was het actieve staatsburgerschap van immigranten het leidende principe in de integratiediscussie. Het actieve staatsburgerschap betekende in 1994 het leren van de taal en het deelnemen aan de maatschappij. Sinds 2004 zijn de eisen strenger geworden en heeft er een verschuiving plaatsgevonden richting een assimilatiebeleid.

De belangrijkste erfenis van Rita Verdonk, die van 2003 tot 2007 minister van Integratie was, is dat alle kosten van integratie nu door de immigranten worden gedragen, terwijl deze voorheen gedeeltelijk door de staat betaald werden. Vanaf 1 januari 2007 werden de verplichte taal- en inburgeringscursussen, die voorheen door de regionale opleidingsinstituten werden aangeboden, geprivatiseerd als gevolg van een wijziging in het overheidsbeleid. Ook oudere immigranten, indien werkloos, moeten nu aan de cursus deelnemen om hun kansen op de arbeidsmarkt te verbeteren, zelfs al wonen ze al jarenlang in Nederland. Nieuwe immigranten zijn verplicht om voor het inburgeringsexamen te slagen, maar ze zijn niet verplicht om deel te nemen aan de cursus. Zij kunnen hier thuis voor leren. Indien nieuwe immigranten wel deelnemen aan een integratie-examencursus, dan kunnen zij 70 procent van de kosten terugkrijgen, tot een bedrag van €650, nadat ze voor het examen zijn geslaagd.

10.2 Moslimdeelname aan landelijke en gemeenteraadsverkiezingen

De veranderingen in de uitkomst van de gemeenteraadsverkiezingen van 2006, ten opzichte van de verkiezingen van 2002, kunnen grotendeels worden uitgelegd door de mobilisatie van het niet-autochtone electoraat. In de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 was Rotterdam verdeeld in wijken waar ofwel de Partij van de Arbeid ofwel Leefbaar Rotterdam de dominante partij was. Het zeer gepolariseerde karakter van deze verkiezingen was een factor in de hoge opkomst, vooral van immigranten.

Na de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 werd de Partij van de Arbeid de grootste partij in Rotterdam, wat een einde maakte aan hun vier jaar in de oppositie. Leefbaar Rotterdam bleef echter de op één na grootste partij. Hoewel de populariteit van Leefbaar Rotterdam landelijk gezien aanzienlijk daalde, bleven veel mensen in Rotterdam trouw aan de erfenis en aan de herinnering van de overleden Pim Fortuyn. Door de opkomst van Fortuyn, die veel mensen naar de stembussen trok die anders niet zouden stemmen, lag de opkomst van de verkiezing in 2002 al hoger dan voorheen het geval was. In 2006 was dit nog hoger.²⁹⁵

De verkiezingen van 2006 hadden ook recordopkomstpercentages onder Turkse en Marokkaanse stemmers. De opkomst van de Turkse stemgerechtigden lag hoger dan die van andere niet-autochtone, etnische groepen. Ze stemden in groten getale op de Partij van de Arbeid, en vaak op kandidaten van de Partij van de Arbeid met een

²⁹⁵ COS, *Analyse Gemeenteraadsverkiezingen 2006*, COS, 2006 (hierna COS, *Analyse Gemeenteraadsverkiezingen 2006*).

vergelijkbare etnische achtergrond als ze zelf hadden.²⁹⁶ Dit was het geval voor ten minste 50 procent van de Marokkaanse stemmen en meer dan 55 procent van de Turkse stemmen.

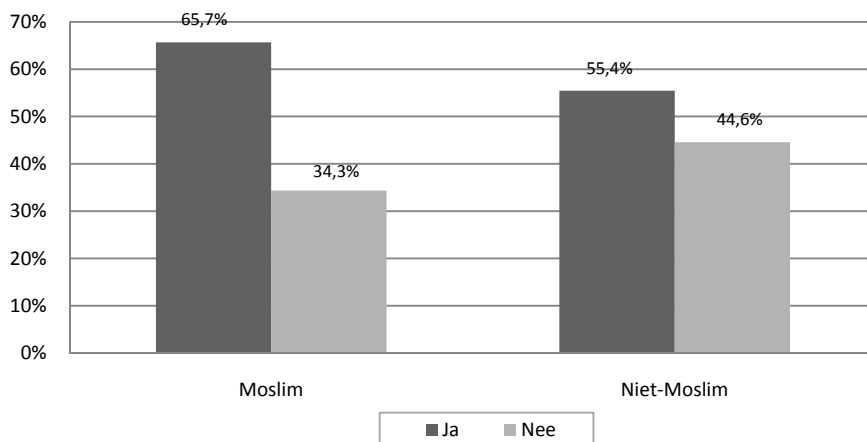
Er stonden in 2002 drie kandidaten van Marokkaanse afkomst op de lijst van de Partij van de Arbeid, die samen een totaal van 2.200 stemmen opleverden. In 2006 stonden vier Marokkaanse kandidaten op de lijst, die meer dan 8.300 stemmen opleverden. In 2002 stonden er twee kandidaten met een Turkse achtergrond op de lijst van de Partij van de Arbeid en zij kregen in totaal 4.200 stemmen. In 2006 stonden er vijf Turkse kandidaten op de lijst en zij kregen in totaal 13.000 stemmen. De Turkse en Marokkaanse kandidaten leverden dus meer dan 15.000 stemmen op voor de Partij van de Arbeid, waarvan de helft stemmen van Turkse en Marokkaanse stemmers betroffen. De Turkse en Marokkaanse stemgerechtigden speelden dus een belangrijke rol in de overwinning van de Partij van de Arbeid in 2006, in vergelijking met 2002.

Van de moslim- en de niet-moslimondervraagden in de Foundations-enquête antwoordde 80 procent dat hij stemgerechtigd was om in de gemeentelijke verkiezingen te stemmen. Van dit aantal zei 65,7 procent van de moslimondervraagden dat hij had gestemd tijdens de meest recente gemeenteraadsverkiezingen, vergeleken met 55,4 procent van de niet-moslim controlegroep. Het percentage moslimstemmers was vooral hoog in Feijenoord, waar de gemiddelde opkomst niet hoger was dan 58 procent.²⁹⁷ Zoals hierboven echter staat vermeld, zijn Turken eerder geneigd om te stemmen dan andere etnische groepen. Dit zou de hoge zelfverklaarde politieke participatie kunnen uitleggen.

²⁹⁶ COS, *Analyse Gemeenteraadsverkiezingen 2006*.

²⁹⁷ COS, *Analyse Gemeenteraadsverkiezingen 2006*.

Figuur 10. Heeft u tijdens de meest recente lokale gemeenteraadsverkiezingen gestemd?

Bron: Open Society Foundations

Moslims en niet-moslims gaven vrijwel dezelfde antwoorden. 71 procent zei dat hij tijdens landelijke verkiezingen had gestemd. Van de moslimondervraagden was 17 procent niet stemgerechtigd voor de landelijke verkiezingen. Zij worden dus onder de niet-stemmers gecategoriseerd. Van de niet-moslim controlegroep was 11 procent niet stemgerechtigd.

10.3 Niveaus van vertrouwen in overheidsinstellingen

Tijdens de groepsinterviews met mosliminwoners van Feijenoord werd aan de geïnterviewden gevraagd of ze het gevoel hadden dat ze inspraak hadden in besluiten op zowel gemeente- als deelgemeenteniveau. De geïnterviewden die meer met politiek betrokken en bekend waren, antwoordden dat ze niet het gevoel hadden dat ze een impact hadden op lokale besluitvorming.

Tabel 16. Bent u het eens of oneens dat u besluiten die van invloed zijn op uw stad kunt beïnvloeden?

	Moslim	Niet-moslim	Totaal
Helemaal mee eens	4,0	10,9	7,5
Mee eens	34,3	32,7	33,5
Mee oneens	32,3	37,6	35,0
Helemaal mee oneens	9,1	3,0	6,0
Ik weet het niet	19,2	15,8	17,5
Geen antwoord	1,0		,5
	%	100,00	100,00
Totaal	Aantal	99	101
		200	

Bron: Open Society Foundations

De moslimondervraagden gaven minder vaak dan niet-moslims een zeer positief antwoord op de stelling en hadden vaker een zeer negatief antwoord.

Er was onder de voor dit rapport geïnterviewde bejaarde Turkse bewoners zeer weinig vertrouwen in de lokale overheid en instituten. Op een gegeven moment tijdens het groepsinterview met bejaarde mannen probeerde een man een andere man te ontmoedigen om een anekdote over discriminatie te vertellen. Het ging over een incident dat zijn oom had meegemaakt in een situatie met het lokale bestuur. De man zei dat de spreker zijn oom in gevaar zou kunnen brengen door dit verhaal te vertellen. De coördinator van de focusgroep moest hem geruststellen over het feit dat de interviews anoniem zouden blijven. De anekdote werd echter niet verteld.

De deelnemers van de focusgroep van de eerste generatie hadden vooral het gevoel dat ze door overheidsinstituten werden benadeeld. Ze meldden dat hun zorgen niet serieus werden genomen en dat ze gediscrimineerd werden.

We zijn het zo zat dat we zelfs niet meer naar een officieel instituut of naar een ziekenhuis, de politie en de gemeente toe willen. We willen niks met hen te maken hebben.

De bejaarde moslimvrouwen en moslimmannen uitten hun zorgen over de verplichte taalcursussen. Momenteel zijn niet-Europese immigranten tussen de 17 en de 65 jaar, zonder een Nederlands paspoort, die in het buitenland zijn geboren, minder dan acht jaar in Nederland hebben gewoond voordat ze 17 jaar oud werden en die geen diploma hebben om aan te tonen dat ze de Nederlandse taal goed spreken, verplicht om deel te nemen aan inburgeringscursussen en om voor het examen te slagen. Tijdens sessies met

de focusgroep uitten de vrouwen ouder dan 45 bezorgdheid over de taalcursussen. Ze spraken over het gevoel gediscrimineerd en vernederd te worden door de nationale overheid. Hoewel ze het belang van het goed spreken van de taal begrepen, hadden ze het gevoel dat ze nu te oud waren om te leren. Daarnaast hadden veel vrouwen last van een slechte gezondheid. Een vrouw legde uit:

Ze belden me onlangs. Ik zei: “Ik kan haast niet overeind zitten door de pijnen in mijn hele lichaam; hoe kan ik iets leren?” Mijn hoofd zit vol met problemen van het dagelijkse leven; het is niet mogelijk om er nu iets nieuws toe te voegen. Zelfs al leer ik de taal, wat heb ik er op deze leeftijd dan nog aan?

De bejaarde mannen en vrouwen die voor dit rapport werden geïnterviewd, uitten het gevoel dat ze zich zeer gestrest voelden door deze verplichte cursussen. Ze waren niet verplicht om de taal te leren toen ze voor het eerst naar Nederland kwamen. Nu ze dit wel moesten doen, hadden ze het gevoel dat ze te oud waren om Nederlands te kunnen leren. Rekening houdend met de over het algemeen lage opleidingsniveaus van Turkse en Marokkaanse immigranten van de eerste generatie, is de kans om de cursus succesvol af te ronden zeer gering voor mensen die hun eigen autochtone taal al haast niet kunnen lezen of schrijven.

10.4 Burgerparticipatie

Gemeentelijke initiatieven

De in Zwitserland geboren filosoof en islamitisch theoloog Tariq Ramadan heeft de stad Rotterdam geadviseerd over het project “Burgerschap, identiteit en je thuis voelen”, dat onderdelen van het stadsburgerschapbeleid implementeert en onderdeel uitmaakt van het “Dialogen Stadsburgerschap”-implementatieprogramma (zie hoofdstukken 1 en 4).²⁹⁸ Ramadan werd gevraagd om het debat over identiteit en staatsburgerschap te leiden.

Moslimorganisaties

De eerste islamitische organisaties in Rotterdam waren moskeeverenigingen, waarmee moslimimmigranten aan de behoeften van de mensen aan gebedsruimtes, religieus onderwijs en contacten probeerden te voldoen.²⁹⁹ In de jaren tachtig van de vorige eeuw werd het proces van organisatievorming versneld, vooral onder Turkse moslims. Verschillende wederzijds verbonden bewegingen en parapluorganisaties werden opgericht.

²⁹⁸ Details zijn beschikbaar (in het Nederlands) op de website van de Rotterdam Stad via <http://www.rotterdam.nl/smartsite2192275.dws> (beschikbaar in augustus 2010).

²⁹⁹ Canatan, *Turkse Islam*.

Aan het eind van de jaren tachtig werd een initiatief voor een platform voor moslimorganisaties genomen. Dit leidde in 1988 tot de oprichting van de SPIOR. Die kreeg politieke erkenning, net als de PBR, een belangrijke parapluorganisatie die in 1981 werd opgericht voor immigrantenorganisaties. Beide parapluorganisaties zijn vandaag de dag nog actief.

De SPIOR onderhoudt relaties met de gemeente Rotterdam en met het omringende gebied van de stad. De organisatie fungeert als bemiddelaar tussen de moslimorganisaties en de gemeente. De organisatie onderhoudt ook relaties met de deelgemeenteraden. Hoewel ze niet als spreekbuis voor de moslimgemeenschap gezien kan worden, staat er wel een groot aantal organisaties achter de SPIOR, die in bepaalde gevallen de SPIOR als hun woordvoerder zien. Dit was bijvoorbeeld het geval nadat de film *Fitna* werd uitgebracht en de SPIOR in een publieke verklaring haar teleurstelling uitte over de negatieve afbeelding van moslims in de film. De organisatie zei dat de film niet zou leiden tot de onrust waar de filmmakers op uit waren. De SPIOR verklaarde dat het een actieve rol in de Nederlandse maatschappij zou blijven spelen, zonder door filmmaker Geert Wilders te worden afgeleid. De organisatie distantieerde zich ook van geweld en terrorisme in naam van de islam.³⁰⁰

De SPIOR wordt uitgenodigd voor bepaalde gemeentevergaderingen, maar benadert ook de gemeente indien de organisatie dit nodig acht. Er is structureel contact tussen de SPIOR en de gemeente, maar dit contact wordt beïnvloed door de politieke kleur van de gemeenteraad. De visie op het integratiedebat van het voormalige Leefbaar Rotterdam-bestuur verschilde heel erg van de visie van de SPIOR en van de huidige stadsraad. Daarnaast was de perceptie van sommige leden van Leefbaar Rotterdam ten aanzien van moslims en de formuleringen in het publieke en politieke debat niet zo positief.

De relatie tussen de parapluorganisaties en de gemeente houdt een constante zoektocht in naar balans tussen de interesses van de verschillende partijen. De politieke kleur van de raad speelt altijd een belangrijke rol in de consultaties tussen de SPIOR en de gemeente. De SPIOR heeft als standpunt dat het moslim-zijn het Nederlandse staatsburger en Rotterdammer-zijn niet uitsluit. De nadruk ligt op het actieve staatsburgerschap en participatie; de islam en de culturele achtergrond van de organisaties en hun leden zijn een startpunt.

Rond verkiezingstijd organiseren de SPIOR en andere moslim- en immigrantengroepen informatiebijeenkomsten over de verkiezingen en de kandidaten.

³⁰⁰ SPIOR, "Verklaring na het uitbrengen van *Fitna*", online beschikbaar via http://www.spior.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=1933Averklaring-spior-&catid=673Amedia-stukken&Itemid=55 (beschikbaar in augustus 2010).

Participatie van moslims in het maatschappelijke middenveld

De gemeentelijke overheid van Rotterdam weerspiegelt de landelijke bezorgdheid omtrent burgerparticipatie van etnische minderheden. Het actieve staatsburgerschap wordt gezien als iets dat de sociale cohesie en economie van de stad versterkt.

Een vertegenwoordiger van de deelgemeenteraad gaf uitleg over de instrumenten die door de deelgemeenteraad worden gebruikt om de inwoners in het gebied te betrekken, om mensen aan te moedigen om deel te nemen en om het gevoel te versterken onder inwoners dat ze wel invloed op hun omgeving hebben en dat ze controle hebben over belangrijke aspecten van hun eigen levens. Op het moment van het interview was de vertegenwoordiger bezig om netwerken te creëren tussen de voorzitters van moslimorganisaties in het gebied. Het initiatief bevond zich dus nog in een vroege fase.

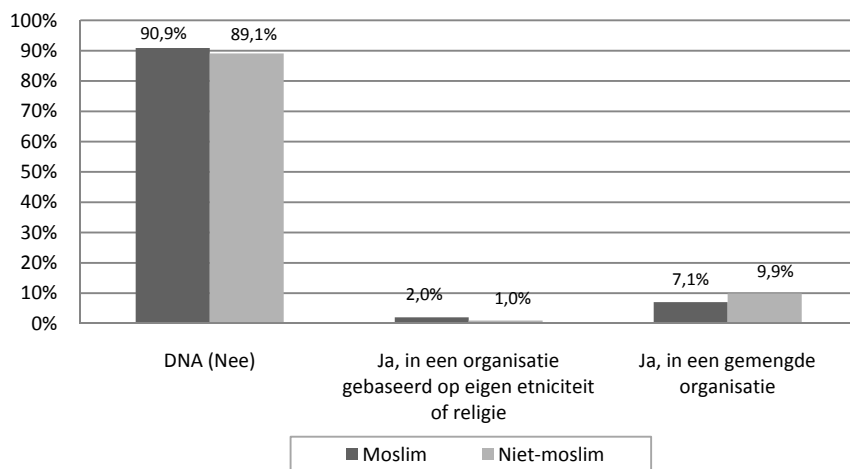
Jonge jongens, tussen de 25 en 35 oud. Ze komen bijvoorbeeld vier keer per jaar bij elkaar. Tijdens twee van deze bijeenkomsten drinken ze gewoon thee en kletsen ze wat. Dan krijgen ze mediatraining en een latere training in bijvoorbeeld vergadervaardigheden. Het punt is dat ze weten waar ze elkaar kunnen vinden als ze elkaar nodig hebben, dat ze een sterk netwerk hebben.

Moslimorganisaties in Europa zouden voordeel kunnen halen uit dit soort ondersteuning door lokale, ervaren en getrainde politici om het voor hen mogelijk te maken om professionele en effectieve organisaties en netwerken op te zetten.

Een grote meerderheid van zowel moslim- en niet-moslimondervraagden van de Foundations-enquête was niet bij sociaal activisme betrokken. Bijna 8 procent van de moslimondervraagden meldde dat hij het afgelopen jaar actief had deelgenomen aan activiteiten op school voor deelnemers met gemengde achtergronden. Geen enkele moslimondervraagde gaf aan dat hij had deelgenomen aan schoolactiviteiten voor leden van de eigen religie. Onder de niet-moslimgroep was dit gedeelte 6 procent en 2 procent meldde dat hij had deelgenomen aan een religieuze activiteit op de school. Dit kan worden uitgelegd door het feit dat er meer christelijke scholen zijn (met christelijke vieringen, zoals Kerstmis, waaraan de ouders deelnemen), terwijl er geen moslimscholen in Feijenoord zijn, en dus geen specifieke moslimactiviteiten op de scholen.

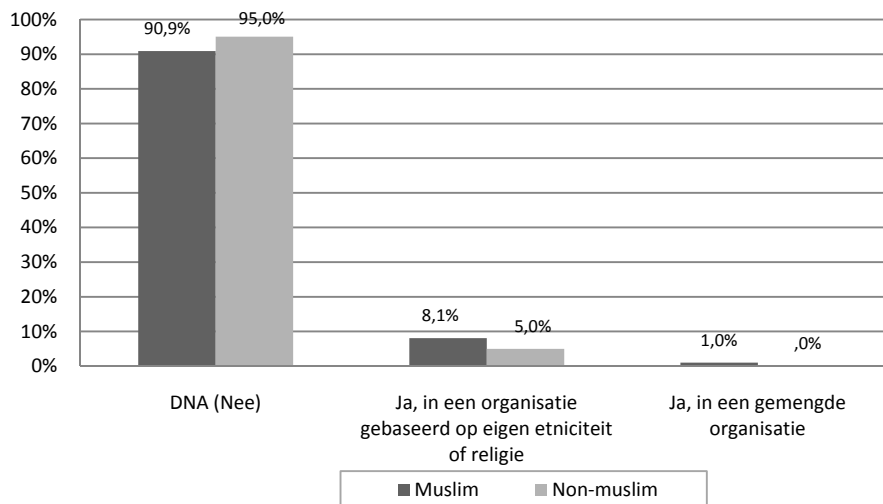
Van de moslimondervraagden was 7 procent betrokken geweest bij gemengde etnische en religieuze jongerenactiviteiten en 2 procent was actief in op religie gerichte jongerenactiviteiten in zijn eigen groep. Van de niet-moslims was 10 procent betrokken bij gemengde jongerenactiviteiten en 1 procent in op religie gerichte jongerenactiviteiten. Van de moslimondervraagden had 8 procent een actieve rol gespeeld in een op de eigen religie of etniciteit gebaseerde religieuze activiteit. Van de niet-moslimondervraagden was 5 procent betrokken bij activiteiten in de eigen religieuze groep. Niemand was betrokken bij gemengde religieuze activiteiten. (Zie Figuren 11a. en 11b.)

Figuur 11a. Heeft u de afgelopen 12 maanden actief deelgenomen aan het organiseren van jongerenactiviteiten?

Bron: Open Society Foundations

Figuur 11b. Heeft u de afgelopen 12 maanden actief deelgenomen aan het organiseren van enige religieuze activiteiten?

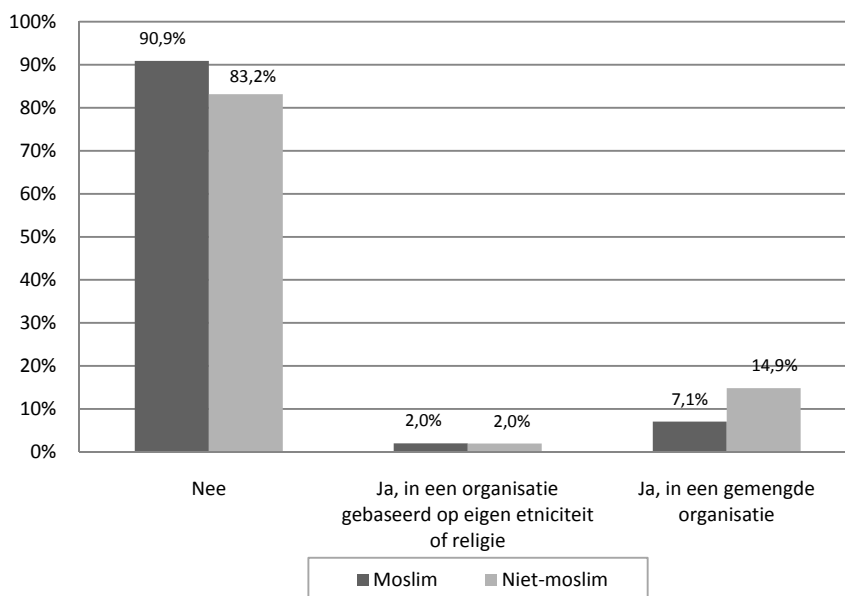

Bron: Open Society Foundations

Zeer weinig ondervraagden waren betrokken bij politiek activisme, zoals mensenrechtenactiviteiten, vakorganisaties of het tekenen van petities. Niet-moslims

waren eerder betrokken bij vrijwillige activiteiten verbonden met sociale zorg en verenigingen van de gemeenschap.

Figuur 11c. Heeft u de afgelopen 12 maanden een rol gespeeld in een organisatie of activiteit van de sociale diensten?

Bron: Open Society Foundations

Tijdens groepsinterviews met jongvolwassen moslims zeiden vrouwen dat ze wel het gevoel hadden dat ze meer betrokken zouden moeten zijn bij vrijwilligerswerk in hun buurt. Zij benoemden specifiek dat zij meer betrokken zouden moeten zijn bij het zorgen voor bejaarden en bij vrouwenorganisaties die immigrantenvrouwen helpen met de Nederlandse taal en het vinden van hun weg in de Nederlandse bureaucratie. Ze zeiden echter dat ze het te druk hadden met werk en/of kinderen om hier tijd voor vrij te maken.

10.5 Participatie van vrouwen

Sinds 2002 is de emancipatie van niet-autochtone vrouwen een prominente beleidskwestie.³⁰¹ Een adviserende raad, de “Participatie Vrouwen Etnische

³⁰¹ M. de Gruiter en N. Boonstra, *Allochtonne vrouwen doen mee! Eerste generatie vrouwen in Rotterdam en hun perspectief op activering*, SPR/Verweij Jonker Instituut, 2007 (hierna De Gruiter en Boonstra, *Allochtonne vrouwen doen mee!*).

Minderheden” (PAVEM), werd in 2003–2005 opgericht.³⁰² Prinses Maxima (een Argentijnse immigrante) was hier sterk bij betrokken. Het beleid van de raad was gericht op de participatie van niet-autochtone vrouwen in een breed scala aan sociale domeinen, om hun onafhankelijkheid en kansen economisch onafhankelijk te worden te verhogen en om isolatie tegen te gaan alsook hun toegang tot de arbeidsmarkt te verbeteren.

Een van de initiatieven, die in Rotterdam en in vijf andere gemeentes in maart 2007 geïntroduceerd werden om de burgerparticipatie van immigrantenvrouwen te stimuleren, staat bekend als “1001 Kracht”. De regering stelt als doel dat de burgerparticipatie van vrouwen van etnische minderheden binnen drie jaar substantieel vergroot zou moeten worden. De vrouwen worden door middel van persoonlijke begeleiding aangemoedigd om deel te nemen aan vrijwilligersactiviteiten op scholen of in gemeenschapscentra, of ze worden geholpen met het vinden van werk.

In 2007 werd een onderzoek uitgevoerd door het Sociaal Platform Rotterdam–SPR bij 460 immigrantenvrouwen van de eerste generatie over hun waarnemingen op het vlak van participatie en hun wensen om deel te nemen aan activiteiten in hun buurt.³⁰³ Het onderzoek werd in vier wijken in Rotterdam uitgevoerd, waaronder Afrikaanderwijk. Studenten met een immigrantenachtergrond (van de tweede generatie) voerden de interviews uit. Ze kwamen erachter dat de bejaarde Turkse en Marokkaanse vrouwen meer kans hadden om geïsoleerd en inactief in wijkactiviteiten te blijven dan Surinaamse vrouwen. De studenten hadden ook het gevoel dat de isolatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen moeilijk te doorbreken was, aangezien deze vrouwen in veel gevallen antwoordden dat ze alleen aan activiteiten wilden meedoen met een kleine groep vrienden.

Analyse van de door het SPR verzamelde gegevens laat zien dat van alle etnische groepen, Turkse vrouwen de minste kennis van de Nederlandse taal hadden. De Marokkaanse vrouwen hadden een middelmatige kennis vergeleken met aan de ene kant de Turkse vrouwen, en aan de andere kant Surinaamse en Antilliaanse vrouwen, die de Nederlandse taal het beste beheersten. Dit komt overeen met de landelijke cijfers.³⁰⁴ De resultaten van het onderzoek toonden ook dat Turkse vrouwen het hoogste niveau van reciprociteit hadden, wat inhoudt dat ze voor hulp konden vertrouwen op andere vrouwen van dezelfde etnische achtergrond, bijvoorbeeld voor het lenen van een ingrediënt voor een kookrecept of om met iemand over hun

³⁰² Zie de omschrijving van het programma op http://www.kiemnet.nl/dossiers/socialecohesie/Arbeidsparticipatie/PaVEM-Pagina_1016.html (beschikbaar in augustus 2010).

³⁰³ Zie de omschrijving van het programma op http://www.kiemnet.nl/dossiers/socialecohesie/Arbeidsparticipatie/PaVEM-Pagina_1016.html (beschikbaar in augustus 2010).

³⁰⁴ M. Turkenburg en M. Gijsberts, “Onderwijs en inburgering”, in S. Keuzenkamp en A. Merens (eds), *Sociale Atlas van vrouwen uit etnische minderheden*, SCP, Den Haag, blz. 39–68.

problemen te praten, vanwege hun lokale netwerk. Van de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen meldde 80 procent dat hij betrokken was bij wijkactiviteiten, maar slechts 33 procent van de Marokkaanse vrouwen was betrokken bij activiteiten in zijn wijk. In Afrikaanderwijk lag het totale percentage van vrouwen dat zei dat ze vaker wilden meedoen aan wijkactiviteiten veel hoger (71 procent) dan het gemiddelde voor de vier wijken samen (55 procent).³⁰⁵

Het leek erop dat Turkse vrouwen meestal gericht waren op hun eigen etnische groep en minder contact hadden met andere etnische groepen dan andere immigrantengroepen. Hoewel ze meedoen aan wijkactiviteiten, zijn ze meestal niet betrokken bij de organisatie van deze activiteiten. Marokkaanse vrouwen zeiden het vaakst dat ze bij de school-, sport- of speelactiviteiten voor de kinderen betrokken wilden zijn.

Driekwart van de geïnterviewde vrouwen meldde meerdere barrières voor participatie in de wijk. Verplichtingen jegens de familie werden het vaakst genoemd als de reden voor het gebrek aan tijd. Ook werden gezondheidsproblemen genoemd. Vooral Turkse vrouwen zeiden dat hun slechte gezondheid ertoe leidde dat ze niet deelnamen. Een beperkte kennis van de Nederlandse taal werd ook genoemd. In slechts enkele gevallen werd de angst op roddels over hun activiteiten buitenshuis, bezwaren van echtgenoten of religie als barrière genoemd.

Hoe beter de kennis van de Nederlandse taal van de geïnterviewden, hoe meer bereidheid er was om aan wijkactiviteiten deel te nemen. Ook voelen veel Turkse en Marokkaanse vrouwen zich heel onzeker, gedeeltelijk vanwege hun gebrek aan opleiding en gedeeltelijk door de culturele verschillen tussen hen en de instituties die de activiteiten organiseren.

Er zijn meerdere initiatieven en organisaties actief in het aanmoedigen van emancipatie en burgerlijke participatie van moslima's van de eerste generatie en andere immigrantenvrouwen. De SPIOR organiseert regelmatig activiteiten, lezingen en cursussen. Het burgerinitiatief Leer- en Ontmoetingsproject voor Vrouwen (LOV) organiseert privétaallessen bij mensen thuis en stimuleert interactie tussen autochtone en immigrantenvrouwen. Dit project begon als een vrijwilligersinitiatief in 1991 toen autochtone Nederlandse vrouwen begonnen met het geven van privétaallessen aan immigrantenvrouwen, door een jaar lang eens per week naar hun huizen toe te gaan. Deze persoonlijke aanpak, waarbij immigrantenvrouwen niet alleen de taal leren, maar waar vrouwen ook over elkaars culturen en geschiedenis leren, is uitgegroeid tot een professionele organisatie, gefinancierd door de deelgemeentes en de Dienst, Jeugd, Onderwijs en Samenleving (JOS). Meer dan 130 vrijwilligers en immigrantenvrouwen in Rotterdam zijn tijdens de wekelijkse vergaderingen aanwezig.³⁰⁶

³⁰⁵ De Gruiter en Boonstra, *Allochtone vrouwen doen mee!*, blz. 69.

³⁰⁶ Zie de website van het programma op <http://www.lovrotterdam.nl> (beschikbaar in augustus 2010).

11. ERVARINGEN VAN MOSLIMGEMEENSCHAPPEN: DE ROL VAN DE MEDIA

De manier waarop moslims en de islam worden weergegeven in de media weerspiegelt de opvattingen die de maatschappij over hen heeft en bepaalt ook de ruimte voor hun politieke, sociale en culturele participatie. De debatten in de media dragen bij aan de discussie over sociale cohesie en integratie.

Dit hoofdstuk onderzoekt eerst de visies op en percepties over het rapporteren over moslims en de islam door de Nederlandse media. Het hoofdstuk gaat dieper in op de mate waarin moslims werkzaam zijn in de media en licht enkele initiatieven uit die worden genomen om meer diversiteit te creëren. Het hoofdstuk onderzoekt de trends in mediagebruik, waaronder gedrukte media en televisie- en internetmedia.

11.1 Islam in de media

Het rapport van het Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR), Identificatie met Nederland (zie ook hoofdstuk 4) is speciaal gericht op de rol die de media speelt in het ondersteunen of ondermijnen van het gevoel van identificatie en de sociale band van immigranten met Nederland.³⁰⁷ Het rapport benadrukt de noodzaak van zorgvuldig en nauwkeurig taalgebruik. Een ongenueanceerde verdeling tussen “autochtoon” en “immigrant” werkt vaak averechts. Het rapport geeft als aanbeveling dat de regering en de media zouden moeten verzekeren dat hun taal relevant is voor de context en dat alleen naar de status van een immigrant of minderheid wordt verwezen indien noodzakelijk. Zo is bijvoorbeeld de taal die een persoon spreekt vaak relevanter dan of zijn ouders in Marokko geboren zijn. Het rapport toont ook het gebrek aan vertegenwoordiging van immigranten in de media aan. Er wordt over immigranten gepraat, maar ze worden niet uitgenodigd voor de mediadiscussies en ze worden niet gevraagd als experts in nieuwsitems.³⁰⁸

Onderzoek in Nederland toont ook aan dat autochtone Nederlandse commentatoren en opiniemakers het debat over de islam domineren en dat Nederlandse onderzoekers en politici eerder worden geïnterviewd over zaken betreffende de islam of moslims dan Turkse of Marokkaanse specialisten.³⁰⁹

³⁰⁷ WRR, *Identificatie met Nederland*, blz. 143.

³⁰⁸ W. A. Shadid, “Sensationalistic journalism dominates in the Dutch media” (“Sensationeel journalistiek domineert in de Nederlandse media”, 25 september 2008, beschikbaar via http://interculturelecommunicatie.com/shadid/sensatiejournalistiek-voert-de-boventoon/langswitch_lang/en/ (beschikbaar in augustus 2010) (hierna W. Shadid, “Sensationalistic journalism”).

³⁰⁹ W.A. Shadid, “Berichtgeving over moslims en de islam in de westerse media: beeldvorming, oorzaken en alternatieve strategieën”, *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 4(39), 2005, blz. 33–44.

In 2006 werd in Rotterdam een onderzoek uitgevoerd bij een representatieve steekproef van Turkse, Marokkaanse en autochtone Nederlandse jonge mensen tussen 18 en 30 jaar oud. Het onderzoek bevatte een vraag over de manier waarop jonge mensen de rapportage van de media over Turken, Marokkanen en moslims ervoeren. Een meerderheid van de 650 jonge moslims zag de rapportage over de islam en moslims in de media als negatief.³¹⁰ Van de Turkse ondervraagden ervoer 57 procent de rapportage over hun etnische groep en over moslims als negatief en 40 procent ervoer de rapportage als neutraal. Onder de Marokkaanse ondervraagden waren deze percentages respectievelijk 77 en 23 procent. Van de Nederlandse vergelijkingsgroep had 47 procent het gevoel dat de rapportage over Turken, Marokkanen en moslims negatief was, en 51 procent had het gevoel dat de rapportage neutraal was. Bijna niemand van de ondervraagden antwoordde “positief”.³¹¹

Een rapport van de Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie (ECRI) uit 2009 over Nederland meldt dat:

Sinds het tweede rapport van de ECRI ging de meeste informatie over de aanwezigheid van stigmatiserende of onevenwichtige rapportage in Nederland in de gebieden waarvoor de ECRI een mandaat heeft over de portrettering van de moslimgemeenschappen. Er zijn veel rapporten dat deze gemeenschappen het onderwerp van generalisaties en frequente associaties met terrorisme zijn, zowel in kranten en tijdschriften als bij de omroepen. Hoewel, zoals opgemerkt in het tweede rapport van het ECRI, er zelfreguleringscodes van de media zijn ingevoerd, wordt gerapporteerd dat deze codes zelden in de praktijk worden toegepast.³¹²

Bevindingen van een ander onderzoek wijzen echter uit dat een genuanceerdere visie op de berichtgeving door de media over de islam en moslims ook gevonden kan worden. Een analyse van krantenartikelen van de maand na 9/11 had een soortgelijke uitkomst. Naast de artikelen over terrorisme en Afghanistan of de Taliban waren er ook veel publicaties gericht op het vergroten van de kennis over moslims en de islam bij lezers en de algemene bevolking.³¹³

In 2006 werd een longitudinale onderzoeksanalyse gepubliceerd, gericht op de rapportage over de islam en moslims in het veel gelezen landelijke dagblad, het Algemeen Dagblad (AD), voor de periode van 1998–2005, tot twee maanden na de

³¹⁰ Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*, blz. 72.

³¹¹ Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*, blz. 73.

³¹² European Commission against Racism and Intolerance (Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie, ECRI), “Third report on The Netherlands” (“Derde rapport over Nederland”), gepubliceerd op 12 februari 2008, beschikbaar via http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/library/publications_en.asp (beschikbaar in augustus 2010).

³¹³ M. Fennema, *Persstemmingen na 11 september*, IMES, Amsterdam, 2001.

moord op Theo van Gogh.³¹⁴ De onderzoekers concluderen dat de rapportage over de islam redelijk gebalanceerd was. In een tijd van crisis zoals de periode na deze moord, rapporteerden journalisten echter negatiever over moslims. Polarisatie als gevolg van bepaalde gebeurtenissen lijkt een duidelijke tendens.³¹⁵ De meeste onderzoeken tonen echter aan dat journalisten in het buitenland negatiever over de islam rapporteren dan dat dit in Nederland het geval is. In de rapportage over moslim- of islamgerelateerde verhalen in Nederland, laten Nederlandse journalisten vaker verschillende mensen met verschillende meningen aan het woord. Voor vergelijkbare nieuwsverhalen uit het buitenland vertrouwen journalisten meer op informatie van de persbureaus en leveren zij minder contextuele informatie en achtergrondinformatie. Deze rapportage wordt ook gekenmerkt door een frequenter gebruik van stereotypen en er wordt minder aandacht besteed aan de verschillende meningen, zodat moslims als een homogene groep worden voorgesteld.³¹⁶ De rapportage over de islam in Nederland in het AD lijkt gedeeltelijk gebalanceerder vanwege een gedeelte waarin moslim- en autochtone lezers een discussie voeren door middel van brieven, gebaseerd op onderwerpen die door de redactie van de krant worden voorgesteld. Daarnaast bracht een quiz aan het licht dat autochtonen weinig kennis hadden over de islam. In de weken daarop werd een speciaal deel van de krant aan de islam gewijd.

Het onderzoek wees uit dat moslimvrouwen heel erg slecht vertegenwoordigd waren in de debatten over de islam. Slechts 7 procent van de deelnemers was vrouw, terwijl, met uitzondering van organisaties, meer dan de helft van de bronnen mannen betrof. De rapportage over de islam wordt nog steeds vaak veroorzaakt door negatieve gebeurtenissen, zoals terrorisme, geweld en fundamentalisme, die allemaal een stigmatiserend effect hebben. De identiteit van de actoren in de berichtgeving door de media is meestal in religieuze termen als “moslims”. Deze term is de laatste jaren een etnisch, alsook een religieus kenmerk geworden.

Het verschil tussen de manieren waarop het debat over islamgerelateerde zaken enerzijds online op webfora plaatsvindt en anderzijds offline in een bekende krant, is ook bestudeerd, in het bijzonder de debatten over geweld omtrent eerwraak in Nederland.³¹⁷ Hoewel het onlinedebat toegankelijker is voor de doorsneeburgers, laat de analyse zien dat de deelnemers aan het onlinedebat in feite minder divers waren dan de deelnemers aan het debat dat in de krant gevoerd werd. De deelnemers waren voornamelijk autochtonen, ook op een niet-autochtoon webforum, zoals bijvoorbeeld maroc.nl. De diversiteit van perspectieven was online groter dan in de krant.

³¹⁴ L. D’Haenens en S. Brink, “Islam in de Nederlandse media. Focus op het Algemeen Dagblad“, *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 34(4), 2006, blz. 351–367 (hierna D’Haenens en Brink, “Islam in de Nederlandse media”).

³¹⁵ D’Haenens en Brink, “Islam in de Nederlandse media”, blz. 364.

³¹⁶ D’Haenens en Brink, “Islam in de Nederlandse media”, blz. 357.

³¹⁷ T. Witschge, “In- en exclusie in het online publieke debat. De discussie over eerwraak“, *Migrantenstudies* 1, 2008.

Tegelijkertijd was het onlinedebat meer gepolariseerd, met opmerkingen over “ons” en “hen”.³¹⁸ De openheid van het internet als medium leidt niet noodzakelijk tot een inclusiever debat.

11.2 Betrokkenheid van moslims in de media

De redactiemedewerkers van de landelijke kranten in Nederland zijn voornamelijk autochtone Nederlanders. Slechts 2 procent van circa 14.000 Nederlandse journalisten die in dienst zijn, is van immigrantenafkomst.³¹⁹ De samenstelling van de mensen die in de gedrukte media werken, weerspiegelt de multiculturele aard van de Nederlandse maatschappij niet. Onderzoek toont aan dat er de komende jaren weinig zal veranderen.³²⁰ Redacteuren zijn zich echter wel bewust van de voordelen van een diversere staf op het vlak van de rapportage over etnische minderheidsgroepen, toegang tot deze groepen en de mogelijkheid om een nieuw lezerspubliek voor de krant aan te trekken.³²¹ Ze zeggen dat het moeilijk is om journalisten te vinden met een immigrantenachtergrond.

De studie journalistiek is inderdaad niet erg populair bij niet-autochtone studenten. Slechts 5,7 procent van de studenten die op HBO-niveau journalistiek studeerden (zie hoofdstuk 5), zijn van niet-autochtone afkomst.³²² De relatieve afwezigheid van moslimjournalisten in de Nederlandse media wordt vaak uitgelegd door de zogezegde lage sociale status van het beroep in deze groepen. In het Verenigd Koninkrijk is de BBC er echter in geslaagd om het percentage van moslimjournalisten naar 9 procent te verhogen.³²³ Redacteuren verwachten dat de diversiteit met de jaren zal toenemen, samen met de stijging van het aantal niet-autochtone studenten dat deelneemt aan de hogere opleidingsniveaus.

Hoewel er een langzame stijging is in het aantal immigrantenstudenten dat aan een journalistiekopleiding op HBO-niveau begint, blijven ze ook aanzienlijk ondervertegenwoordigd in journalistieke cursussen aan universiteiten. Daarnaast ligt het aantal vacatures voor journalisten bij dagelijkse kranten zeer laag. Hoewel redacteuren beweren dat er voorkeur wordt gegeven aan een journalist van niet-autochtone afkomst indien deze in vergelijking met Nederlandse concurrenten gelijke

³¹⁸ WRR, *Identificatie met Nederland*, blz. 11.

³¹⁹ W. Shadid, “Sensationalistic journalism”.

³²⁰ Zie voor een analyse van deze situatie M. Deuze, “*Journalists in The Netherlands*”, (“*Journalisten in Nederland*”), Spinhuis, Amsterdam, 2002 (hierna Deuze, *Journalists in The Netherlands*).

³²¹ Deuze, *Journalists in The Netherlands*.

³²² S. Bink, *Niet stigmatiseren maar stimuleren. In- en doorstroom van allochtone studenten in het hoger onderwijs*, Mira Media, Utrecht, 2005.

³²³ W. Shadid, “Sensationalistic journalism”.

kwalificaties heeft,³²⁴ kan er getwijfeld worden aan de bereidheid om inderdaad een diversere journalistieke omgeving te creëren.

11.3 Initiatieven om diversiteit in de lokale media te verhogen

Een rapport dat kijkt naar het Nederlandse mediabeleid en culturele diversiteit tussen 1999 en 2008, gebaseerd op onderzoek in opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, concludeerde dat de omroepnetwerken goede bedoelingen hebben, maar verder gestimuleerd moeten worden om te garanderen dat culturele en etnische diversiteit standaard in hun programma's worden opgenomen.³²⁵

Het beleid van de stadsraad van Rotterdam is dat alle inwoners van Rotterdam een actieve rol in de maatschappij zouden moeten hebben. In januari 2008 tekenden drie mediaorganisaties voor de lokale televisie en radio een verdrag in het gemeentehuis, in de aanwezigheid van de wethouders van Cultuur en Participatie, waarin ze hun bereidheid verklaarden om samen te werken. In de memo "Lokale media en stadsburgerschap" neemt de stadsraad stadsburgerschap als uitgangspunt en benadrukt hij dat ongeacht de multipliciteit van identiteiten en loyaliteiten, het Rotterdammer-zijn alle inwoners van de stad zou moeten verbinden.³²⁶ Rekening houdend met de heterogeniteit van culturele en religieuze immigrantengroepen, wil de gemeenteraad een rol spelen in het vereenvoudigen van de toegang tot de fora waarop de stadsinwoners met elkaar kunnen omgaan. Ze krijgen een stem en ze kunnen gehoord worden. Het gemeentelijke beleid ten aanzien van de lokale media betreft radio en televisie.

11.4 Media als informatiebron

Het SCP heeft diverse aspecten bestudeerd van het dagelijkse leven van immigranten in de grotere steden van Nederland. In hun rapporten is het mediagebruik van niet-westerse immigranten opgenomen. Het onderzoek wijst uit dat de meeste immigranten niet exclusief gericht zijn op het land van herkomst, maar dat ze frequent gebruik maken van de Nederlandse media. Ze lezen Nederlandse kranten, ze kijken naar de Nederlandse televisiezenders en ze gebruiken het internet. Van alle niet-autochtone immigrantengroepen verschilt het mediagebruik van Turken en Marokkanen het meest van dat van de autochtone Nederlanders. Ze vertrouwen vaak op kranten en

³²⁴ A. Gielen, "Journalisten van allochtone afkomst. Een onderzoek naar de participatie van journalisten met allochtone achtergrond in de Nederlandse dagbladjournalistiek", master thesis in Mediastudies, Universiteit van Amsterdam, 2006.

³²⁵ Gemeente Rotterdam, "Lokale Media en Stadsburgerschap", februari 2008 (hierna Gemeente Rotterdam, "Lokale Media en Stadsburgerschap").

³²⁶ Gemeente Rotterdam, "Lokale Media en Stadsburgerschap", blz. 8.

televisiezoekers van hun thuisland en vooral Turken kijken via satelliet naar de Turkse televisie.³²⁷

Landelijke kranten

Landelijk ligt het aandeel personen dat dagelijks of ten minste vijf keer per week een krant leest lager onder de Turkse en Marokkaanse bevolking (respectievelijk 30 en 34 procent) dan onder de autochtone Nederlanders (57 procent) of Surinamers (52 procent) en Antillianen (45 procent).³²⁸ Turken en Marokkanen lezen vaak helemaal geen kranten. Deze verschillen kunnen grotendeels worden uitgelegd door de verschillen tussen de vijf groepen in leeftijd (immigranten zijn jonger, vooral Marokkanen), gender, onderwijs en de vaardigheden in het lezen van de Nederlandse taal.

Van de Turken in Nederland leest circa 20 procent ten minste één keer per week Nederlandse en Turkse kranten, 39 procent leest alleen Nederlandse kranten en 8 procent leest alleen Turkse kranten. Onder Marokkanen is het percentage dat alleen Marokkaanse kranten of zowel Marokkaanse als Nederlandse kranten leest niet noemenswaardig. Van de Marokkanen leest 36 procent minder dan één keer per week een krant. Onder de Turken is dit 34 procent en bij de Nederlandse autochtonen is dit 20 procent.³²⁹ Het SCP concludeert dat, met uitzondering van de eerste generatie Turken, immigranten wier kenmerken vergelijkbaar zijn met die van Nederlandse mensen qua leeftijd, opleiding en het goed spreken van de taal, even vaak Nederlandse kranten lezen als autochtonen.³³⁰ De SCP-rapporten maken geen onderscheid tussen welke kranten ze lezen, en of ze de gratis kranten lezen of de gevestigde dagelijkse dagbladen.

Het lezen van kranten door Turkse en Marokkaanse jongeren in Rotterdam

Het onderzoek bij Turkse, Marokkaanse en Nederlandse jongeren in Rotterdam toont aan dat jonge Turkse en Marokkaanse mensen in 2006 vaker kranten lezen dan in 1999.³³¹ Dit kan worden uitgelegd door het feit dat er nu enkele gratis kranten beschikbaar zijn (Metro, Spits, De Dag, De Pers), die gemakkelijk te krijgen zijn in stations, postkantoren en sommige winkels. Het onderzoek van 2006 wees uit dat onder personen van 18 tot 30 jaar een groter deel van de Turkse (31 procent) en Marokkaanse ondervraagden (40 procent) op dagelijkse basis Nederlandse kranten lezen, dan autochtone Nederlanders (27 procent).

³²⁷ A. van den Broek en S. Keuzenkamp (eds), *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen*, SCP, Den Haag, 2008 (hierna Broek en Keuzenkamp, *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen*).

³²⁸ Broek en Keuzenkamp, *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen*, blz. 125.

³²⁹ Broek en Keuzenkamp, *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen*, blz. 125.

³³⁰ Broek en Keuzenkamp, *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen*, blz. 129.

³³¹ Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*, blz. 67.

Voor wat betreft het lezen van niet-Nederlandse kranten bleek dat in het onderzoek van 1999 27 procent van de Turkse krantenlezers voornamelijk of alleen maar Turkse kranten las. Onder de Marokkanen was dit aantal slechts 8 procent. Het lage percentage Marokkanen dat Marokkaanse kranten leest kan worden uitgelegd door het feit dat veel van hen niet goed Arabisch kunnen lezen. In 2006 waren de percentages van Turkse en Marokkaanse ondervraagden die voornamelijk Turkse of Marokkaanse kranten lezen gedaald naar respectievelijk 14 en 2 procent. De meerderheid vermeldde dat ze alleen Nederlandse kranten las.

Nationale televisie

Televisie is de meest gebruikte informatiebron voor alle etnische groepen. Turken en Marokkanen kijken elke dag ongeveer twee uur en 45 minuten naar de televisie.³³² Autochtonen kijken gemiddeld een half uur minder televisie per dag.³³³ Vanwege de taalbarrière kijken Turken en Marokkanen naar verschillende zenders. Ze kijken ietwat minder naar de publieke zenders dan autochtonen en ze kijken veel minder dan autochtonen naar de commerciële zenders. Het kijken naar de lokale zenders daalt naargelang het opleidingsniveau stijgt. De keuze weerspiegelt vaak de taalbehoeften. De voorkeur voor lokale zenders is het grootst onder mensen die het minst goed Nederlands spreken.

Het onderzoek van 2006 van Nederlandse, Marokkaanse en Turkse jongeren wees op verschillen in de toegang tot televisiezenders per satelliet: 83 procent van de Turkse ondervraagden zei een satellietzender te hebben (of toegang via familie te hebben) om naar de Turkse televisie te kunnen kijken. Bij de Marokkaanse bevolking was dit aantal 68 procent. Het onderzoek duidt erop dat taal een factor zou kunnen zijn voor de verschillen tussen de twee groepen, aangezien veel Marokkanen Berberse talen spreken en moeite hebben met het begrijpen van de Arabische taal.

Landelijk gebruik van internet

De vier grote immigrantengroepen gebruiken alle vier minder vaak de computer dan autochtonen. De percentages zijn het laagst onder Turken en Marokkanen, wat overeenkomt met een lager percentage van mensen met een computer. Online richten weinig immigranten zich alleen maar op hun eigen etnische groep. Van de vier grote immigrantengroepen richten de Turken zich online het meest op hun eigen etnische groep.³³⁴

Het onderzoek van 2006 in Rotterdam laat een ander beeld zien. Jonge Marokkaanse mensen in Rotterdam richten zich meer, maar niet enkel, op websites speciaal voor hun

³³² Broek en Keuzenkamp, *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen*, blz. 132.

³³³ Broek en Keuzenkamp, *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen*, blz. 137.

³³⁴ Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*, blz. 68

eigen etnische groep (24 procent) dan Turken (12 procent).³³⁵ Websites met een focus op de islam werden bezocht door 14 procent van de Turken en door 16 procent van de Marokkanen.³³⁶ Van de autochtone ondervraagden bezocht 6 procent af en toe islamitische websites. Onder Turkse en Marokkaanse jongeren was toegang tot het internet minder frequent dan onder autochtonen in dezelfde leeftijdsgroep. Een kwart van de Marokkaanse ondervraagden had geen toegang tot het internet, terwijl 18 procent van de Turkse ondervraagden meldt dat hij geen toegang tot internet had.³³⁷ Bij de Nederlandse ondervraagden was het percentage niet noemenswaardig. Meer dan 20 procent van de Turken en 35 procent van de Marokkanen die toegang hadden tot het internet was maximaal één keer per week online, terwijl bij de Nederlandse ondervraagden dit cijfer 8 procent was.³³⁸ Alle drie de groepen gebruikten het internet voornamelijk om te e-mailen en te chatten, gevolgd door het lezen van het nieuws en het bezoeken van werk- of onderwijsgerelateerde websites. Hoewel zowel Turken als autochtonen levensstijl, muziek en film als extra redenen noemden om online te zijn, bekeken de Marokkanen eerder websites voor Marokkanen in Nederland dan websites over levensstijl en islamitische websites.

11.5 Media voor moslims en andere door moslims gebruikte mediabronnen

Begin jaren zestig van de vorige eeuw begonnen de publieke omroepzenders met het uitzenden van de eerste programma's voor etnische minderheden. De eerste islamitische omroep, de Islamitische Omroepstichting, werd in 1986 opgericht, maar stopte in 1993 met uitzenden. In ditzelfde jaar werd de Nederlandse Moslim Omroep opgericht. Dit omroepnetwerk deelt sinds 2005 haar omroeptijd met de Nieuwe Islamitische Omroep, de spreekbuis van het Overlegorgaan Moslims en Overheid. Conflicten tussen de twee omroepen halen frequent het nieuws. Beide omroepen zijn onderdeel van het publieke omroepsysteem en zijn onderdeel van de groep bestaande uit kerkverenigingen of op levensfilosofie gebaseerde verenigingen, de zogenaamde "39P"-omroepen.

In september 2007 eiste de Commissie voor Media dat de twee zouden samenwerken en een partnerschap vormden, de SVIZ ofwel Stichting Verzorging Islamitische Zendtijd genaamd. Deze kreeg tot 1 september 2010 de omroepzendtijd voor Islamitische programmering in Nederland toegewezen, waarbij de twee omroepnetwerken de 52 uur televisiezendtijd en 200 uur radiozendtijd verdeelden. Ze waren verantwoordelijk voor hun eigen programma's. Vanaf augustus 2010 besloot de Commissie voor Media om de licentie voor dit partnerschap niet te vernieuwen.

³³⁵ Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*, blz. 68.

³³⁶ Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*, blz. 68.

³³⁷ Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*, blz. 71.

³³⁸ Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*, blz. 71.

Naast op religieus verwantschap gebaseerde media, zijn er media gebaseerd op een gedeelde identiteit, zoals het maandelijkse Turkse onlinemagazine Zaman (De Tijd),³³⁹ een Nederlandse versie van de veel gelezen Turkse dagblad met dezelfde naam. De directeur van de Time Media Groep die deze krant produceert, een voormalig christendemocratisch lid van de stadsraad van Rotterdam, is zelf een Turkse moslim. De Time Media Groep richt zich op Nederlandse moslims en autochtone Nederlanders. De groep heeft het doel om als overbrugging te fungeren en dialoog, participatie en cohesie te stimuleren.

Veel jonge mensen in Rotterdam luisteren naar de radiozender FunX, die zich specifiek richt op stadsjongeren en zich onderscheidt door culturele diversiteit en stedelijke identiteit. Naast het draaien van muziek die de stadsjongeren aanspreekt, worden aan jongerencultuur gerelateerde onderwerpen en de hieraan gekoppelde diversiteit op een informele wijze besproken, iets wat de jongeren aanspreekt.³⁴⁰

³³⁹ Zie de website via <http://www.zamanhollanda.nl/nl.asp> (beschikbaar in augustus 2010).

³⁴⁰ Zie de website van de radiozender via <http://www.funx.nl> (beschikbaar in augustus 2010).

12. CONCLUSIE

Moslims in Rotterdam maken deel uit van een multi-etnische, multiculturele maatschappij. De tweede generatie moslims in Rotterdam kent eigenlijk niets anders dan een multi-etnische omgeving. Toch zijn er enkele belangrijke uitdagingen op het gebied van integratie en de inclusie van moslims. Identiteit en betrokkenheid zijn belangrijke elementen. Bezorgdheden van moslims in Rotterdam hebben te maken met thuishoren en identiteit, en inclusie en gelijkheid, alsook uitdagingen op het gebied van participatie en stadsburgerschap.

Een gevoel van inclusie en een geloof dat de maatschappij gelijke kansen biedt voor succes en welzijn zijn de voorwaarden om een bereidheid te ontwikkelen om een actieve rol in de maatschappij te spelen. In Rotterdam, alsook in andere delen van het land, zijn identificatie met Nederland en wat de Nederlandse identiteit nu eigenlijk bepaalt de laatste jaren onderwerpen van heftige politieke debatten.

De identificatie van immigranten met Nederland wordt gezien als van primair belang voor sociale cohesie en actief staatsburgerschap. Deze staan beide hoog op de politieke agenda. Het is tegelijkertijd ook belangrijk om de specifieke behoeften van groepen, alsmede de relevantie van religie als belangrijk kenmerk van identiteit, te begrijpen. Het opbouwen van cohesie onder minderheids- en meerderheidsgroepen moet als hoofddoel hebben om een gevoel van staatsburgerschap en thuishoren te cultiveren. De lokale politiek en lokale politici hebben een grote invloed gehad op het debat over de islam in Rotterdam en Nederland, en op gevoelens van acceptatie en inclusie. Rotterdam was de eerste gemeente in Nederland om een immigratiebeleid te implementeren en heeft een lange geschiedenis van dialoog en samenwerking met moslimorganisaties, vooral met de SPIOR.

De creatie van een gezamenlijk openbaar domein biedt een sterker gevoel van inclusie en de erkenning groeit dat het opbouwen van cohesie door middel van contact en interactie tussen mensen van verschillende etnische, culturele, religieuze en sociale groepen, belangrijk is. Organisaties zoals de RORAVOLERE, de Stichting Islam en Dialoog, de SPIOR en andere, alsook jaarlijkse gebeurtenissen zoals de Dag van de Dialoog en culturele festivals, spelen in Rotterdam een belangrijke rol in het stimuleren van een open debat en wederzijds begrip.

Hoewel het gemeentelijke beleid, samen met gevestigde en nieuwe organisaties, een infrastructuur biedt die moslims in staat stelt om organisaties op te richten en om informatie, advies en aanvragen voor financiële ondersteuning voor burgerlijke activiteiten te verstrekken, wijzen de bevindingen van dit rapport uit dat de polemische aard van veel van de debatten over moslims in Nederland een averechtse invloed heeft gehad op gevoelens van inclusie onder moslims. De geïnterviewden gaven aan dat het niveau van religieuze vooroordelen de laatste vijf jaar is gestegen.

Op lokaal niveau delen moslims en niet-moslims soortgelijke bezorgdheden. Op landelijk niveau zijn er echter gevoelens van exclusie en discriminatie. Meer dan de

helft van de moslimgeïnterviewden zei dat hij niet als Nederlander gezien wilde worden. Geïnterviewden legden dit antwoord uit door te zeggen dat ze geen behoefte hadden gevoeld om te assimileren, dat ze zich kosmopolitisch voelden of dat de gevoelens van exclusie en het niet geaccepteerd worden door de dominante maatschappij een rol speelden.

Op wijk- en stadsniveaus hebben moslims in Feijenoord een redelijk sterk gevoel van thuishoren. De etnische diversiteit van het gebied, de waargenomen sociale cohesie en de aanwezigheid van lokale voorzieningen dragen bij aan een plezierige leefomgeving voor zowel moslims als niet-moslims. Hoewel een aantal geïnterviewde moslims ervaringen met discriminatie hadden, was dit niet specifiek in de buurt het geval. Nog algemener gezien hadden moslims het gevoel dat hun religie en etnische achtergrond het voor hen moeilijker maakten om te worden opgenomen door de dominante cultuur dan niet-moslims. In hun visie werden ze nog steeds gezien als buitenlander, ongeacht het door hen bereikte integratieniveau. Daarnaast uitten meer moslims dan niet-moslims de wens om niet als “autochtoon” gezien te worden. Echter, de mate waarin de percepties van het worden uitgesloten bijdragen aan het gevoel van het niet opgenomen willen worden in de dominante cultuur, vraagt om verder onderzoek.

De noodzaak om discriminatie te bestrijden wordt erkend door politieke instituten en het politiekorps, en het beleid doet inspanningen om een duidelijke boodschap van acceptatie en verantwoordelijkheid uit te dragen naar de bredere maatschappij.

Discriminatie heeft ongewenste economische, sociale en politieke gevolgen. De stadsraad van Rotterdam is zich bewust van de kosten op de lange en op de korte termijn en is toegewijd aan het tegengaan van discriminatie en het creëren van gelijke kansen voor alle verschillende groepen. Er moet echter nog veel gebeuren om deze doelstelling te halen. Gevoelens van uitsluiting en ongelijke behandeling werden het sterkst gevoeld met betrekking tot onderwijs en werkgelegenheid. Moslims deelden ervaringen van discriminatie op scholen, zowel in het gedrag van leraren als in de selectieprocedures. Moslims hadden het gevoel dat hun kinderen ongelijke kansen kregen, vergeleken met andere kinderen aan het einde van de basisschool, wanneer kinderen advies krijgen over hun middelbare opleiding.

De vernieuwing van het onderwijssysteem van het VMBO en MBO in Rotterdam geeft onderwijskansen aan vele benadeelde jongeren en zou kunnen dienen als voorbeeld voor andere gemeentes die geconfronteerd worden met soortgelijke uitdagingen op het vlak van hoge voortijdige schoolverlaterpercentages en lage onderwijsprestaties. De gegevens van empirische studies tonen aan dat kansen in onderwijs sterk worden beïnvloed door de sociaal-economische achtergrond van de familie, die de kansen van een kind op succesvol onderwijs bepaalt.

De sociaal-economische positie van veel moslims in Rotterdam wordt weerspiegeld in hun huisvestingssituatie en hun spreiding in bepaalde stedelijke deelgemeentes en wijken. Stedelijke vernieuwingsprojecten in Rotterdam zijn gericht op het verbeteren van huisvesting en het verminderen van de armoedeconcentratie in dergelijke gebieden.

Een punt van bezorgdheid voor zowel moslims als andere etnische minderheidsgroepen in Feijenoord was de perceptie van ongelijke toegang tot betere huisvesting. Moslims uitten hier hun ontevredenheid over en wantrouwen van de lokale sociale huisvestingsdiensten.

Gevoelens van misdeeld zijn, exclusie en een bedreigde identiteit kunnen leiden tot spanningen en conflicten in de stad. Het politiekorps in Rotterdam heeft positieve stappen genomen om banden met gemeenschappen in wijken als Feijenoord te creëren. De deelgemeenteraad van Feijenoord erkent dat individuen het gevoel moeten hebben dat ze controle over hun leven hebben om betrokken te zijn in hun gebied en dat ze bereid moeten zijn om verantwoordelijkheid te nemen. Het vergroten van sociale banden door middel van netwerken is een belangrijk instrument voor het aanmoedigen van dit soort burgerbetrokkenheid en gevoelens van inclusie in de politieke en maatschappelijke structuur. Er zijn belangrijke positieve initiatieven gaande in Rotterdam en in Feijenoord, waar de deelgemeenteraad investeert in het creëren van sterke netwerken met moslimorganisaties en training in organisatorische vaardigheden.

Hoewel de gemeentelijke diensten en lokale politici nog steeds wantrouwen moeten overwinnen, tonen de bevindingen van dit rapport aan dat moslims het gevoel hebben dat ze de lokale besluitvorming kunnen beïnvloeden. Dit kwam tot uiting in het hogere opkomstpercentage immigrantenstemmers in Rotterdam tijdens de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen, wat een positief teken van hogere burgerparticipatie van immigranten in Rotterdam was.

Het gebruik van media door moslims in Nederland stijgt, waaronder het lezen van de Nederlandse dagbladen. De participatie van moslims, alsook van andere minderheidsgroepen in de media als journalisten en verslaggevers, is echter zeer laag. Wanneer journalisten rapporteren over zaken omtrent de islam, dan vragen ze moslims minder vaak om advies dan niet-moslims. Moslims worden ook alleen om advies gevraagd indien het onderwerp gerelateerd is aan de islam en niet als algemene specialisten in andere onderwerpen. Dit kan bijdragen aan stereotypering en gevoelens van exclusie.

De in dit onderzoek gepresenteerde gegevens wijzen op enkele bezorgdheden die van primair belang zijn voor moslim en niet-moslimgroepen in Rotterdam en biedt een aantal aanbevelingen die wellicht kunnen bijdragen aan het proces dat moet leiden tot meer inclusie van moslims als Rotterdamse burgers. Daarnaast zijn enkele van de 'best practices' in Rotterdam hier samengevat als inspiratievoor beleid en initiatieven in andere multiculturele steden in Europa.

13. AANBEVELINGEN

De volgende aanbevelingen zijn gericht op lokale en landelijke beleidsmakers, moslimgemeenschappen en organisaties van het maatschappelijke middenveld. Ze weerspiegelen de hoofdbevindingen van het rapport en stellen de noodzaak tot verdere maatschappelijke betrokkenheid van de Rotterdamse gemeenteraad bij haar groeiende myriade van gemeenschappen aan de orde. Tegelijkertijd ligt de verantwoordelijkheid bij de gemeenschappen om te acties en inspanningen te initiëren die zorgen voor verandering in beleid, praktijk en gedrag. Hoewel het rapport erkent dat Rotterdam een aantal zeer positieve praktijken op het gebied van inclusie van haar diverse gemeenschappen biedt, vraagt het een beleid dat sociaal-economische nadelen en de inclusie van minderheden aanpakt, om te verzekeren dat alle groepen van de gevarieerde bevolking van de stad worden geraadpleegd, en dat hun specifieke behoeften worden begrepen en dat hier rekening mee wordt gehouden.

13.1 Identiteit, thuishoren en interactie

1. De Rotterdamse gemeenteraad en moslim- en andere minderheidsorganisaties zouden doelgerichte bewustzijnscampagnes moeten ontwikkelen, die toegankelijke informatie bieden over de antidiscriminatie wetgeving in Nederland en informatie bieden over de publieke organen en adviesbureaus voor staatsburgers waaraan mensen discriminatie kunnen melden.
2. In de survey van de Open Society Foundations gaf meer dan de helft van de moslimgeïnterviewden aan dat hij niet als Nederlander gezien wilde worden. De Nederlandse overheid en de Rotterdamse gemeenteraad, alsook denktanks en academici, zouden de opdracht moeten geven tot verder onderzoek om de in dit rapport gepresenteerde gegevens te onderzoeken en uit te breiden om een beter begrip van etnische, sociaal-economische en culturele factoren te krijgen, die wellicht van invloed zijn op de bevindingen.
3. De perceptie van exclusie leeft sterk onder de moslimondervraagden in dit rapport. Naast verder onderzoek over de redenen voor het zich niet Nederlands voelen en over ervaringen van discriminatie, ligt er een verantwoordelijkheid bij de media en publieke figuren ten aanzien van hoe zij het gesprek over nationale identiteit en thuishoren vormgeven. Termen zijn niet neutraal en taal is van belang. Publieke figuren en de pers worden aangespoord om diversiteit en thuishoren in Nederland te bevorderen door middel van taal die mensen samenbrengt, in plaats van mensen te verdelen.

13.2 Onderwijs

4. Het moslimmiddenveld, in samenwerking met RADAR en gemeentediensten gericht op jongeren (Jeugd, Onderwijs en Samenleving, JOS), moet doorgaan met het opbouwen van partnerschappen met lokale onderwijsafdelingen, scholen en lerarenopleidingen in een poging om de training over diversiteit en

interculturele communicatie voor leraren te versterken. Dergelijke training kan belangrijk zijn om leraren te helpen hogere aspiraties en zelfvertrouwen van leerlingen te stimuleren, en om vooroordelen en stereotypering aan te kaarten.

5. Organisaties van het maatschappelijke middenveld, zoals SPIOR, worden aangemoedigd om door te gaan met de samenwerking met moslimorganisaties om meer bewustzijn van het belang van voorschoolse klassen teweeg te brengen, om zeker te stellen dat kinderen op school beginnen met een gelijke basis, zowel taakkundig als op andere vlakken. Dergelijke organisaties kunnen essentieel zijn in het uitleggen van het onderwijssysteem en ondersteunen de verwijdering van barrières voor een hogere participatie van moslimouders in de opvoeding van hun kinderen. Ze stimuleren een betere interactie tussen leraren, onderwijsinstellingen en leerlingen.

13.3 Arbeidsmarkt

6. Om de meest effectieve gebieden te identificeren, zou de gemeente Rotterdam haar antidiscriminatieprogramma kunnen evalueren. Grootschalige onderzoeken over waargenomen en feitelijke ervaringen van discriminatie op de werkvloer en van individuen die stageplekken zoeken, zouden moeten worden opgenomen in de meting van het succes van het programma, met de intentie om dit aan te passen indien nodig.

13.4 Huisvesting

7. Feijenoordse deelgemeenteautoriteiten en vertegenwoordigers van de acht wijken in de deelgemeente zouden samen moeten werken om een manier te ontwikkelen om de lokale omgeving te verbeteren, waaronder schonere straten, het weghalen van afval en het aanpakken van sociaal gedrag. Dergelijke partnerschappen zouden ook betrokken moeten zijn bij het identificeren van zorggebieden en aanbevelingen voor beleidsmaatregelen voor gemeentelijke en stadsambtenaren.
8. Moslingemeenschappen, lokale autoriteiten en welzijnsorganisaties worden aangemoedigd om partnerschappen op te bouwen die gericht zijn op het creëren en versterken van beschikbare openbare ruimtes in wijken voor jongeren van alle achtergronden.

13.5 Gezondheids- en sociale diensten

9. Gemeentelijke sociale diensten zouden samen moeten werken met burger- en moslimorganisaties om toegankelijke informatie te bieden over het verzekerings- en gezondheidszorgsysteem zodat gevoelens van wantrouwen overwonnen kunnen worden.
10. Moslimorganisaties zouden betrokken moeten worden bij de campagnes voor het verhogen van sportactiviteiten bij moslimkinderen, een moeilijke

doelgroep. De moslimorganisaties zouden hun netwerken en het vertrouwen dat ze hebben moeten gebruiken om mensen te informeren over de mogelijkheid tot financiële hulp voor sportactiviteiten en het belang van een gezonde levensstijl.

11. Om de gezondheidsstatus van jonge kinderen beter aan te pakken en om aan de groeiende officiële bezorgdheid over overgewicht tegemoet te komen, zouden de districtsautoriteiten en immigrantenorganisaties een gezamenlijke en gecombineerde informatiecampagne moeten ontwikkelen voor moslim- en migrantenouders over gezonde levensstijlkeuzes voor hun families. Scholen zouden bij deze campagne moeten worden betrokken. Ze zouden ook de voor families beschikbare economische ondersteuning en fysieke faciliteiten moeten communiceren, die gericht zijn op het verminderen van bepaalde gezondheidszorgen bij immigrantenkinderen en -volwassenen.
12. Het wervingsbeleid in lokale medische faciliteiten zou proactief mensen met diverse immigrantenachtergronden in dienst moeten nemen, waaronder artsen, verplegers en administratief personeel. Een verbeterde training over specifieke tradities en religieuze vereisten van patiënten zou het werk van gezondheidsdiensten ten goede komen.

13.6 Politiebewaking en veiligheid

13. De survey van de Open Society Foundations geeft aan dat het melden van misdaad door moslims zeer laag ligt. Als middel om beter te begrijpen hoe het melden van misdaad kan worden verbeterd, en om het vertrouwen in de politie te vergroten, zou een onafhankelijk statutair orgaan en/of een niet-overheidsorganisatie, gevestigd in Rotterdam, opdracht moeten geven en/of meer eigen onderzoek moeten doen naar de niveaus en het type misdaad dat door moslims en etnische minderheden wordt ervaren, waaronder raciaal en religieus geprovoceerde aanvallen.
14. Lokale moslim- en niet-moslimorganisaties en onderwijsinstellingen kunnen het vertrouwensniveau van de gemeenschap in de politie verhogen door te investeren in de opbouw van sterke relaties met lokale politieagenten. Dit kan plaatsvinden door meer en zinvolle interactie tijdens vergaderingen en activiteiten in wijken. Deze bieden kansen aan de gemeenschappen en de politie om met elkaar te praten en om bekend te raken met het werk van de ander.

13.7 Participatie en staatsburgerschap

15. Het SPR zou haar onderzoek over de burgerlijke participatie van immigrantenvrouwen moeten opvolgen. Door zorgvuldig de barrières die door verschillende groepen van immigrantenvrouwen worden ervaren in kaart te brengen en te onderzoeken, kan er een beter begrip en een genuanceerder,

effectief beleid voor het aanpakken en het betrekken van immigrantenvrouwen op het burgerlijke en politieke niveau worden vastgesteld.

16. De onderwijsafdelingen van deelgemeentes in Rotterdam zouden, in samenwerking met andere partners in Rotterdam, moeten overwegen om een mentorprogramma te ontwikkelen, dat zojuist aangekomen immigranten koppelt aan oudere studenten. Dit programma zou ondersteuning voor een langere periode kunnen bieden, zodat nieuwe immigranten een beter begrip krijgen van de Nederlandse cultuur. Dit leidt tot meer interactie tussen immigranten en autochtone Nederlanders, een verbetering van taalvaardigheden en succes in de integratiecursussen. Dergelijke programma's zijn ook belangrijk voor de bredere Nederlandse maatschappij om een beter begrip te krijgen van de cultuur en achtergrond van immigrantengemeenschappen.

13.8 Media

17. Individuen en publieke figuren met een moslimachtergrond zouden niet alleen betrokken moeten worden bij, of alleen worden geraadpleegd in het geval van op de islam gebaseerde nieuwsverhalen. Zij zouden ook gevraagd moeten worden naar hun meningen over alle verhalen die te maken hebben met de Nederlandse maatschappij – zowel lokaal als landelijk – en die een impact hebben op hun leven als staatsburger of inwoner van Nederland.
18. Publieke omroepcorporaties en programma- en beleidsmakers zouden hun diversiteitsbeleid moeten verbeteren om personeel van een etnische minderheid te werven en te promoten, vooral lokaal.
19. De lokale media zouden een handreiking moeten doen naar jonge mensen van alle etnische achtergronden, om ze beter te informeren over carrières in de media en om hun interesse op te wekken door informele ervaringen in de wereld van de journalistiek en de media, zoals bezoeken aan lokale mediabedrijven (media in televisie, radio en drukwerk). Meer betrokkenheid kan ontwikkeld worden door wedstrijden en prijzen voor jongeren, die door lokale omroeporganisaties, lokale kranten en/of bekende landelijke publieke omroepen of nieuwsbureaus worden georganiseerd.
20. Om het negatieve en stereotype imago van de islam en moslims in Nederland te veranderen, zouden moslimgemeenschappen de positie en capaciteit van hun eigen mediakanalen moeten versterken. Naast het feit dat dit hen in staat stelt om religieuze en culturele praktijken te behouden die belangrijk zijn voor hun identiteit, kan proactieve betrokkenheid door middel van media voor minderheden en samen met de mainstreammedia een stap voorwaarts zijn in de verbetering van de huidige portrettingen van moslims. Ook kan dit het negatieve discours over inclusie in vraag stellen.

BIJLAGE 1. BIBLIOGRAFIE

In het Engels

- Allport, G. "The Nature of Prejudice" ("De aard van vooroordelen". Reading, MA: Addison-Wesley, 1954.
- Bolt, G., R. van Kempen en M. van Ham. "Minority Ethnic Groups in the Dutch Housing Market: Spatial Segregation, Relocation Dynamics and Housing Policy" ("Etnische minderheidsgroepen in de Nederlandse woningmarkt: Ruimtelijke segregatie, Relocatie dynamiek en Huisvestingsbeleid"), *Urban Studies* 45(7) (2004), blz. 1359–1384.
- Crul, M. en L. Heering, eds., "The Integration of the European Second Generation (TIES), Research Report on the TIES Survey of Amsterdam and Rotterdam." ("De integratie van de Europese tweede generatie (TIES)", onderzoeksrapport over het TIES-onderzoek van Amsterdam en Rotterdam). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008. Beschikbaar via http://www.tiesproject.eu/component/option,com_docman/task_cat_view/gid,44/Itemid,142/
- Deuze, M. "Journalists in The Netherlands" ("Journalisten in Nederland"). Amsterdam: Spinhuis, 2002.
- Entzinger, H.B. "Changing the Rules While the Game Is On; From Multiculturalism to Assimilation in the Netherlands" ("De regels veranderen terwijl het spel bezig is; Van multiculturalisme naar assimilatie in Nederland". In M. Bodemann en G. Yurdakul, eds, *Migration, Citizenship, Ethnos*, blz. 121–144. New York: Palgrave MacMillan, 2006.
- European Commission against Racism and Intolerance (ECRI). Third Report on The Netherlands. (Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie (ECRI). Derde rapportage over Nederland. 12 februari, 2008. Beschikbaar via http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/library/publicaties_en.asp
- Fetzer, J.S. Public "Public Attitudes toward Immigration in the United States, France, and Germany" ("Houding ten opzichte van immigratie in de Verenigde Staten, Frankrijk en Duitsland. Cambridge: CUP, 2000.
- Hajer, M. en J. Uitermark. "Performing Authority: Discursive Politics after the Assassination of Theo van Gogh" ("Uitoefenen van autoriteit: Discursieve Politiek na de moord op Theo van Gogh", *Openbare administratie* 86(1) (2008), blz. 5–19.
- Heckman, F. en W. Bosswick. "Integration and Integration Policies, an INTPOL Feasibility Study for the IMISCOE Network of Excellence". ("Integratie en integratiebeleid, een INTPOL haalbaarheidsstudie voor het IMISCOE Netwerk van Excellentie. 2005. Beschikbaar via <http://www.imiscoe.org>
- Malik, M. "Equality and Discrimination". ("Gelijkheid en discriminatie". In T. Choudhury, ed., *Muslims in het Verenigd Koninkrijk: Beleid for betrokken staatsburgers*. Boedapest: Open Society Instituut, 2005.

- Maussen, M. “Mosques in the Netherlands 1980–2002: Contested Constructions” (“Moskeeën in Nederland 1980–2002: Betwiste bouwwerken”, *Ethical Theory and Moral Practice* 7 (2004), blz. 147–162.
- Maussen, M., J. Rath en F. Demant. Nederland, “Muslims in EU Cities: Cities Report, Preliminary Research Report and Literature Survey. (“Moslims in EU-steden: Stedelijk rapport, preliminair onderzoeksrapport en literatuuronderzoek. Boedapest: Open Society Instituut, 2007.
- Van Holsteyn, J.J.M. en G.A. Irwin. “Never a Dull Moment: Pim Fortuyn and the Dutch Parliamentary Election of 2002” (“Nooit een saai moment: Pim Fortuyn en de Nederlandse kabinetsverkiezing van 2002”), *West European Politics* 26(2) (2003), blz. 41–66.
- Van Holsteyn, J.J.M., G.A. Irwin en J.M. Den Ridder. “In the Eye of the Beholder: The Perception of the List Pim Fortuyn and the Parliamentary Elections of May 2002” (“In het oog van de aanschouwer: de perceptie van de Lijst Pim Fortuyn en de kabinetsverkiezingen van mei 2002”), *Acta Politica* 38(1) (2003), blz. 69–87(19).
- Veenman, J. “Changing Policies on Immigrants in Rotterdam” (“Veranderend beleid ten aanzien van immigranten in Rotterdam”). Rotterdam: Gemeente Rotterdam, Afdeling Sociale en Culturele Zaken, administratieafdeling, 2001.
- Veer, P. van der. “Pim Fortuyn, Theo van Gogh and the Politics of Tolerance in the Netherlands” (“Pim Fortuyn, Theo van Gogh en de politiek van tolerantie in Nederland”), *Political Culture* 18(1) (2006), blz. 111–124.
- Verkuyten, M. en A. Yildiz. “National (Dis)identification and Ethnic and Religious Identity: A Study among Turkish-Dutch Muslims” (“Landelijke (dis)identificatie en etnische en religieuze Identiteit: een studie onder Turks-Nederlandse moslims”, *Personality and Social Psychology Bulletin* 33 (2007), blz. 1148–1462.

In het Nederlands

Boeken en artikelen

- Andriessen, K. Discriminatiemonitor niet-westerse allochtonen op de arbeidsmarkt. Den Haag: SCP, 2007.
- Bink, S. Niet stigmatiseren maar stimuleren. In- en doorstroom van allochtone studenten in het hoger onderwijs. Utrecht: Mira Media, 2005.
- Bolt, G. (2004) “Over spreidingsbeleid en drijfzand”, *Migrantenstudies* 20(2) (2004), blz. 60–73.
- Broek, A. van den en S. Keuzenkamp, eds. Het dagelijks leven van allochtone stedelingen. Den Haag: SCP, 2008.
- Buren, L.P. van en E. Joosten-van Zwanenburg. Gezondheidsenquête Turken en Marokkanen (Gezondheidsonderzoek van Turken en Marokkanen). Rotterdam: GGD Rotterdam en gebied, december 2006. Beschikbaar via <http://www.ggd Kennisnet>.

- nl/kennisnet/paginaSjablonen/raadplegen.asp?display=2&atoom=41944&atoomsrt=17&actie=2
- Canatan, K. *Turkse Islam. Perspectieven op organisatievorming en leiderschap in Nederland*. Rotterdam: Erasmus University, 2001.
- Crul, M. *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de schoolloopbaan van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie*. Amsterdam: Spinhuis, 2000.
- Crul, M., A. Pasztor en F. Lelie. *De tweede generatie, Uitdagingen en kansen voor de stad*. Den Haag: Nicis Institute, 2008.
- D'Haenens, L. en S. Brink. "Islam in de Nederlandse media. Focus op het Algemeen Dagblad", *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 34(4) (2006)
- Douwes, D., M. de Koning en W. Boender. *Nederlandse moslims. Van migrant tot burger*. Amsterdam: Amsterdam University Press/Salomé, 2005.
- Ellemers, J.E. "Het fenomeen Fortuyn. De revolte verklaard". In *Jaarboek 2002, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (Jaarboek 2002, Centrum voor Documentatie van Nederlandse Politieke Partijen)* blz. 252–266. Groningen: DNPP, 2004.
- Entzinger, H.B. en E. Dourleijn. *De lat steeds hoger. De leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad*. Assen: Van Gorcum, 2008.
- Fennema, M. *Persstemmingen na 11 september*. Amsterdam: Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES), 2001.
- Fortuyn, P. *De Islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament*. Rotterdam: Karakter uitgevers & Speakers Academy Publishers, 2001.
- Gielen, A. "Journalisten van allochtone afkomst. Een onderzoek naar de participatie van journalisten met allochtone achtergrond in de Nederlandse dagbladjournalistiek". *Masterthesis in Media Studies*. Universiteit van Amsterdam, 2006.
- Goldschmidt, J. en P. Rodriguez. "Het gebruik van etnische van religieuze profielen bij het voorkomen en opsporen van strafbare feiten die een bedreiging vormen voor de openbare orde en veiligheid". In J. Donselaar en P. Rodriguez, eds, *Monitor Racisme en Extremisme. Zevende rapportage*. Amsterdam: Anne Frank Stichting, 2006.
- Groot, G. De en M. Tratnik. *Het Nederlands nationaliteitsrecht*. Deventer: Kluwer, 2003.
- Gruiter, M. de en N. Boonstra. *Allochtone vrouwen doen mee! Eerste generatie vrouwen in Rotterdam en hun perspectief van activering*. Utrecht: SPR/Verweij Jonker Instituut, 2007.
- Grunenberg, N. en R. Schriemer. "Respons op extremisme in de regio Rotterdam". In J. Donselaar en P. Rodriguez, eds, *Monitor Racisme en Extremisme*. Amsterdam: Anne Frank Stichting/Amsterdam University Press, 2008.
- Hoorn, F.J.J. van. *Onder anderen, Effecten van vestiging van Mediterraneanen in naoorlogse wijken*. Amsterdam: KNAG, 1987.
- Jaarrapport integratie 2005. Den Haag: SCP, 2005.

- Jaarrapport integratie 2007. Den Haag: SCP, 2007.
- Jaarrapport integratie 2008. Den Haag: CBS, 2008.
- Karsten, S., J. Roeleveld, G. Ledoux, C. Felix en D. Elshof. Schoolkeuze in een multi-ethnische samenleving. Amsterdam: SCO-Kohnstam Instituut, 2002.
- Kathman, C. en I. Mulder. Aanpak uitval Nieuwe stijl: Onderwijs en zorg, korte lijnen, snelle acties.. Rotterdam: ROC Albeda & Zadkine, september 2008.
- Korf, J. en F. Bovenkerk. Dubbel de klos. Slachtofferschap van criminaliteit onder etnische minderheden. Meppel: Boom, 2007.
- Maussen, M. Ruimte voor de islam? Stedelijk beleid, voorzieningen, organisaties. Apeldoorn/Antwerpen: Spinhuis, 2006.
- Phalet, K., C. van Lotringen en H. Entzinger. Islam in de multiculturele samenleving. Opvattingen van jongeren in Rotterdam. Utrecht: Universiteit van Utrecht, 2000/2001.
- Rotterdamse Anti discriminatie Actie Raad (RADAR). Monitor Rassendiscriminatie 2005. Rotterdam-Rijnmond: RADAR, 2005.
- RADAR. Discriminatie op school; een belevingsonderzoek. Rotterdam-Rijnmond: RADAR, 2005.
- RADAR. "Feitenkaart discriminatie 2007". Rotterdam-Rijnmond: RADAR, maart 2008.
- Rath, J., R. Penninx, K. Groenendijk en A. Meyer. Nederland en zijn islam. Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap, MES-Series 5. Amsterdam: Spinhuis, 2006.
- Rijkschroeff, R. en J.W. Duyvendak. "De omstreden betekenis van zelforganisaties", *Sociologische Gids* 51(4) (2004), blz. 18–35.
- Schouten, G. en M. Kuilman. Gezondheidsenquête 2005. De gezondheid in Rotterdam en de deelgemeenten. Gemeentelijke Gezondheid Dienst (GGD): Rotterdam-Rijnmond, juni 2007.
- Schriemer, R. en S. Kasmi. "Gevallen en Gevoelens van Discriminatie onder Rotterdamse Marokkanen", Rotterdam: RADAR/SMOR, 2007. Beschikbaar (in het Nederlands) via <http://www.radar.nl/read/7/publicaties>
- Shadid, W. Berichtgeving over moslims en de islam in de westerse media: beeldvorming, oorzaken en alternatieve strategieën., *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 4(39) (2005)
- Shadid, W.A. "Cultuurverschil en marginaliteit". In M. Banton, ed., *Met het oog op de toekomst*. Bundel ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het LBR, blz. 27–48. Zwolle: Tjeenk Willink, 1995.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). *Uit elkaars buurt*. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming. Den Haag: SCP, 2005.
- SCP. *Onderwijs en inburgering*. In S. Keuzenkamp en A. Merens, eds, *Sociale Atlas van vrouwen uit etnische minderheden*, blz. 39–68. Den Haag: SCP, 2006.

- SCP. Discriminatiemonitor niet-westerse allochtonen op de arbeidsmarkt. Den Haag: SCP, 2007.
- SCP. Goede burens kun je niet kopen. Den Haag: SCP, 2009.
- Stroucken, L., D. Takkenberg en A. Béguin. "Citotoets en de overgang van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs", *Socialeconomische trends*, 2e kwartaal (2008), blz. 7–16.
- Veen, A., M. van Daalen, J. Roeleveld en N. de Jonge. Voor- en vroegschoolse educatie in Rotterdam. Amsterdam: SCO-Kohnstam Instituut, 2008.
- Verweij, A., C. Van Hooijdonk, C. Deuning, M. Droomers, F. Van der Lucht en L. Zwakhals. "Gezondheid in de 40 krachtwijken. Briefrapport". GGD Nederland, september 2007. Beschikbaar (in het Nederlands) via http://www.kei-centrum.nl/websites/kei/files/KEI2003/documentatie/GD_briefrapport_gezondheid_in_40wijken.pdf
- W. Wagenaar en J. Donselaar. "Racistisch en extreemrechts geweld in 2007". In J. Donselaar en P. Rodriguez, eds, *Monitor Racisme en Extremisme*, blz. 17–39. Amsterdam: Anne Frank Stichting/Amsterdam University Press, 2008.
- Wagenaar, W. en J. Donselaar. "Extreemrechtse formaties". In J. Donselaar en P. Rodriguez, eds, *Monitor Racisme en Extremisme*, blz. 43–63. Amsterdam: Anne Frank Stichting/Amsterdam University Press, 2008.
- Werfhorst, H. Van de, "Leren van ontbernen". Inaugurale lezing. Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 2008.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). *Dynamiek in islamitisch activisme. Aankopingspunten voor democratisering en mensenrechten*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- WRR. *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam Universiteit Press, 2007.
- WRR. *Vertrouwen in de school. Over de uitval van "overbelaste" jongeren*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009.
- Witschge, T. "In- en exclusie in het online publieke debat. De discussie over eerwraak", *Migrantenstudies* 1 (2008), blz. 7–22.

Wetten / Bepalingen

- Nederlandse Nationaliteitswet 1984.
- Wet op Primair Onderwijs, art. 50 en 51.
- Wet bijzondere maatregelen grootstedelijke problematiek, beter bekend als de Rotterdamwet.

Landelijke dagelijkse Nederlandse dagbladen

- Algemeen Dagblad. "Klaar voor onrust rond film". 17 maart, 2008.
- Trouw. "Meeste ambtenaren vinden Rotterdamcode onzin". 21 februari, 2006.

Trouw. “Kansrijk neemt kansarm op sleeptouw“. 28 februari, 2009.

Trouw. “Kinderen trekken zich aan elkaar op. Rotterdamse school herbergt 30 procent kansarme en 70 procent kansrijke leerlingen“. 9 maart, 2009.

Overheids- en gemeentelijke rapporten

Landelijk

Commissie voor Gelijke Behandeling (CGB). “Spreidingsbeleid in het primair onderwijs“. 12 maart, 2005. Beschikbaar via http://www.cgb.nl/webfm_send/346

Kennisnet Integratiebeleid en Etnische Minderheden (KIEM). Religie binnen het stedelijk beleid. Rotterdam: Veenman Drukkers, 2005. Beschikbaar (in het Nederlands) via http://www.nicis.nl/kenniscentrum/binaries/kiem/bulk/producten/11563_religie.pdf

Landelijk expertisecentrum diversiteit. Politie voor EENIEDER. Een eigentijdse visie op diversiteit. Genemuide: Landelijk expertisecentrum diversiteit, februari 2009.

Ministerie van Binnenlandse Zaken. “Actieprogramma polarisering en radicalisering 2007–2011“. Amsterdam: Ministerie van Binnenlandse Zaken, oktober 2007.

Ministerie van Wonen, Wijken en Integratie. “Integratienota 2007–2011 Zorg dat je erbij hoort!“. 2007. Beschikbaar (in het Nederlands) via www.vrom.nl/get.asp?file=docs/publicaties/w1009.pdf

Rotterdam

College van B & W Rotterdam (College van Burgemeester en Wethouders). “Nota Migranten in Rotterdam“. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

College van B & W Rotterdam (College van Burgemeester en Wethouders). “Leegloop en toeloop. Nota over de bevolkingsbewegingen in Rotterdam“. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

2003

College van B & W Rotterdam (College van Burgemeester en Wethouders). “Rotterdam zet door! Op weg naar een stad in balans“. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

2004

Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS) “Sociale Integratie... en de islam in Rotterdam. Feiten, teksten en publicaties over de islam en moslims in Rotterdam” (Islam in Rotterdam reeks), door K. Canatan en D. Linders. Juni.

Projectbureau Sociale Integratie, Platform Buitenlanders Rijnmond. “Sociale Integratie ... Moslims aan het woord. Rapport interne debatten“. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

2005

College van B & W Rotterdam (College van Burgemeester en Wethouders). “Meedoen van achterblijven. Actieprogramma tegen radicalisering en voor kansen voor Rotterdammers”. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 4 February.

2006

Deelgemeente Feijenoord. “Voor een Sterk en Sociaal Feijenoord, bestuursprogramma 2006–2010”. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

COS. “Analyse Gemeenteraadsverkiezingen 2006”. Maart.

College van B & W Rotterdam (College van Burgemeester en Wethouders). “De Rotterdamse Burgerschapscode”. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 17 januari.

2007

Afdeling Jeugd, Onderwijs en Samenleving (JOS). “Discriminatie? De groeten!” Mei, beschikbaar via http://www.vng.nl/Praktijkvoorbeelden/SZI/2007/rotterdam_discriminatiedegroeten_2007.pdf

College van B & W Rotterdam (College van Burgemeester en Wethouders). “Kadernota Stadsburgerschap: het motto is meedoen”. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, april.

COS. “Factsheet Overgewicht en Leefstijl”. November.

COS. “Feijenoord in Beeld 2006” (Een tabel van Feijenoord 2006).

Gemeente Rotterdam. “Feitenkaart Participatie 2007”.

2008

College van B & W Rotterdam (College van Burgemeester en Wethouders). “Uitvoeringsprogramma Dialoog Bruggen Bouwen”. 23 juni.

COS. “Feitenkaart Bevolkingsmonitor 1^e kwartaal 2008”.

COS. “Feitenkaart Bevolkingsmonitor tweede kwartaal 2008”. Augustus.

COS. “Feitenkaart inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurtniveau 2005”. Augustus.

Gemeente Rotterdam. “Lokale Media en Stadsburgerschap”. Februari.

JOS. “Jeugdmonitor Rotterdam, rapportage 2008”.

ROC Albeda en Zadkine MBO College. “Het Rotterdams Offensief VMBO–MBO”. Gepubliceerd op 8 juni, Rotterdam.

BIJLAGE 2. LIJST VAN GEÏNTERVIEWDE BELANGHEBBENDEN

Academici

W. Achbari, Doctoraal student, Universiteit van Amsterdam / Universiteit van Edinburgh

Prof. Dr A. Akgunduz, directeur van de Islamitische Universiteit Rotterdam (IUR)

Dr M. Maussen, Universiteit van Amsterdam / IMES

Prof. Dr R. Penninx, Instituut voor Migratie en Etnische Studies (IMES)

Prof. Dr J. Rath, Universiteit van Amsterdam / IMES

Prof. Dr W. Shadid, Universiteit van Tilburg

Beleid / Gemeenteraad / Deelgemeenteraad

Robbert Baruch, (voormalig) lid van de deelgemeenteraad van Feijenoord, Partij van de Arbeid, Rotterdam

Frank Lenferink, Beleidsadviseur bij het Rotterdamse politiekorps

Ahmed Mokhtari, Beleidsmaker, Rotterdam IJsselmonde

Willem Tuinman, Senior beleidsadviseur voor de Bestuursdienst Rotterdam

Chris de Vries, Onderzoeker bij COS

NGO's / Organisaties

Zorica Majic, senior adviseur bij het Centrum voor Maatschappelijke Ontwikkeling – Stimulans, Rotterdam

Fatih Ozbazi, directeur van Het Centrum, naschools huiswerk- en mentorprogramma, Rotterdam

Marion Schachtschabel, projectdirecteur in Feijenoord voor het Leer- en Ontmoetingsproject voor Vrouwen (LOV), Rotterdam

Rita Schriemer, onderzoeker bij RADAR, Rotterdam

Cyriel Triesscheijn, directeur van RADAR, Rotterdam

Marianne Vorthoren, beleidsofficier bij SPIOR, Rotterdam

Geïnterviewden die liever anoniem wensten te blijven

Huisarts in Feijenoord, Rotterdam

Basisschoolleraar lichamelijk onderwijs op een basisschool in Feijenoord

Maatschappelijk werker op school en trainer op een MBO-school in Rotterdam

Schoolleraar religieus onderwijs en coach/trainer op een MBO-school in Rotterdam

Coach voor voortijdig schoolverlatende jongeren op een MBO-school in Rotterdam

BIJLAGE 3. LIJST VAN ORGANISATIES IN ROTTERDAM

Antidiscriminatie bureaus

Rotterdamse Anti-Discriminatie Aktie Raad – RADAR

Postadres: Postbus 1812, 3000 BV, Rotterdam

Bezoekersadres:

Grotekerkplein 5, Rotterdam

Tel: +31 (0) 10 4113911

E-mail: info@radar.nl

Parapluorganisaties en expertorganisaties

Centrum voor Maatschappelijke Ontwikkeling, CMO, Stimulans

Graaf Florisstraat 41-43

3021 CC Rotterdam

Tel: 010 433 19 11

Fax: 010 4331170

E-mail: info@cmo-stimulans.nl

Stichting Islam en Dialoog

Rochussenstr. 221–223

3021 NT Rotterdam

Tel: +31 (0) 10 2400015

Fax: +31 (0) 10 2400018

E-mail: info@islamendialoog.nl

Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond – SPIOR

Teilingerstraat 122

3032 AW Rotterdam

E-mail: info@spior.nl

Tel: +31 (0) 10 4666989

Fax: +31 (0) 10 4666279

Platform Buitenlanders Rijnmond – PBR

Grotekerkplein 5

3011GC Rotterdam

Tel: +31 (0) 10 4122057

Website: www.pbr.nu

Rotterdamse Raad voor Levensbeschouwing en Religie, RORAVOLERE

Contact: J.G. Elshout

Prinses Margrietlaan 19A

3051 AN Rotterdam

Tel: +31 (0) 10 4220471

E-mail: co.elshout@xs4all.nl

Moskeeën en moslimorganisaties in Rotterdam

Bosnisch

Islamitisch Cultureel Centrum Selam

Ebenhaëzerstraat 58 B

3083 RP Rotterdam

Nederlands

Stichting Nederlandstalige Moslima's 'Dar al-Arqam'

Gerard Scholtenstraat 129

3035 SJ Rotterdam

Indonesisch

YMAE

Merwedestraat 12

2987 CJ Ridderkerk

PPME

J. Duthilweg 154

3065 KA Rotterdam

Marokkaans

Aboe Bakr moskee

Snellemanstraat 7

3035 WJ Rotterdam

Al Mohcinine moskee

Oranjeboomstraat 105

3071 SC Rotterdam

Al Wahda moskee

Van Eversdijkstraat 25

3083 MA Rotterdam

An Nasr moskee

Van Citterstraat 55

3022 LH Rotterdam

Essalaam Moskee

Polderlaan 84C

3074 MH Rotterdam

Marokkaanse Culturele Vereniging Oude Westen

Kogelvangerstraat 12

3014 ZP Rotterdam

Marokkaanse Islamitische Vereniging Schiedam

Westfrankelandstraat 15–17
3117 AJ Schiedam

Stichting voor Vernieuwing en Participatie

Putseplein 28
3073 HT Rotterdam

Marokkaanse Vereniging Centrum Noord

Vijverhofstraat 86
3032 BC Rotterdam

Stichting Islamitische Errahmane Moskee

Middenmolensingel 14
2912 PD Nieuwerkerk aan den IJssel

Othman moskee

Boezemdwardsstraat 1
3034 EP Rotterdam

Vereniging Ettaouhid

Schietbaanlaan 100A
3021 LN Rotterdam

Pakistaans

Stichting Masjid Ghausia

Boudewijnstraat 57
3073 ZA Rotterdam

Pakistan Islamitische Centre

's Gravendijkwal 46
3014 ED Rotterdam

Pakistan Welfare Uitvaart Maatschappij

Spanjaardstraat 144-A
3025 TX Rotterdam

Stichting Ghausia Jongeren Welzijn

Boudewijnstraat 57
3073 ZA Rotterdam

Stichting Minhadjulquran Holland

Polslandstraat 13
3081 TK Rotterdam

Stichting Medina

Heer Arnoldstraat 71
3073 KC Rotterdam

Palestijns

Stichting Palestijnen Islamieten In Nederland
Willem Buytewechstraat 99A
3024 XB Rotterdam

Somalisch

SICUN
Riederare 15
2993 XH Barendrecht

Stichting Dar-al-Hijra
Putselaan 223 A
3072 CK Rotterdam

Surinaams

MA Shaan-E-Islam Ahli Sunnat
Aleidisstraat 31
3021 SB Rotterdam

Stichting Sjaane-Islaam
Friesestraat 41
3074 TD Rotterdam

Nederlandse Moslim Stichting
Shane Mustafa Ahle Soenna
Maastunnelplein 44
3083 EA Rotterdam

Tunesisch

Stichting Het Tunesisch Forum in Nederland
Oceaan Business Centre, Unit 95
Heiman Dullaertplein 3
3024 CA Rotterdam

Sociaal Cultureel Centrum Nederland
Grote Visserijstraat 71 C
3026 CD Rotterdam

Turks

An Nisa
Insulindestraat 236–238
3037 BK Rotterdam

Ayasofya Moskee

Mathenesserdijk 367 B
3026 GD Rotterdam

Ayasofya Jongeren

Mathenesserdijk 367 B
3026 GD Rotterdam

Vereniging Birlik

Putseplein 25–26
3073 HT Rotterdam

Stichting Birlik

Putseplein 24
3073 HT Rotterdam

Sportvereniging Birlik '99

Buitendijk 110
3078 XC Rotterdam

Cemaat Un Nur

Willem Buytewechtstraat 101C
3024 XB Rotterdam

El Biruni

Insulindestraat 236
3037 BK Rotterdam

Fatih Moskee

Polderstraat 75
3074 XH Rotterdam

Jongerenvereniging Gonca

Wijkgebouw de Camelia
Putsebocht 89
3073 HE Rotterdam

Merkez moskee

Duyststraat 26
3023 EE Rotterdam

Sociaal Cultureel Centrum Iskender Paşa

Insulindestraat 236
3037 BK Rotterdam

Sociaal Cultureel Islamitische Vereniging 'Barbaros'

Dr. Schaepmanssingel 1
3118 XH Schiedam

Sultan Ahmet Moskee

Spoorsingel 31B
3033 GE Rotterdam

- Stichting Anadolu
Putsebocht 16A
3073 HK Rotterdam
- Stichting Akyazili
Diergaardesingel 56–58
3014 AC Rotterdam
- Stichting Furkan
Insulindestraat 236
3037 BK Rotterdam
- Stichting Jongeren centrum Rotterdam-Zuid
Polderstraat 75
3074 XH Rotterdam
- SAVIV
Postbus 51025
3007 GA Rotterdam
- Stichting Islamitisch Centrum Rotterdam Noord
Exerstedentraat 6
3034 RA Rotterdam
- Turks Cultureel Centrum Rotterdam
Buitenhofstraat 15
3022 PB Rotterdam
- Turkse Vrouwen Vereniging Hoogvliet e.o.
Traviataweg 51
3194 JW Hoogvliet
- Stichting Selimiye
West Varkenoordseweg 115 a
3074 HN Rotterdam
- Vereniging ABI
Passerelstraat 48
3023 ZD Rotterdam
- Sociaal Cultureel Centrum Geylani
Oranjeboomstraat 95 A
3071 HD Rotterdam
- Stichting Onderwijs-Cultuur en Eenheid Nederland
Kogelvangerstraat 59
3014 ZN Rotterdam
- Stichting Vahdet
Mathenesserdijk 349
3026 GD Rotterdam

Overig

Interculturele Studenten Unie (ISU)

Vareseweg 123

3047 AT Rotterdam

Moslims, zowel staatsburgers als migranten, hier geboren of pas aangekomen, vormen een groeiende en diverse bevolkingsgroep die voor uitdagingen en kansen zorgt in Europa. De open maatschappij die Europa hoog in het vaandel draagt, wordt onder meer op de proef gesteld door de manier waarop minderheden zoals moslims worden behandeld en gelijke rechten voor iedereen worden gewaarborgd in een omgeving waarin de diversiteit steeds groter wordt.

Het project At Home in Europe van de organisatie Open Society Foundations probeert deze kwestie aan te pakken door het volgen en aanmoedigen van activiteiten die de positie van moslims en andere minderheden in Europa onderzoeken. Een van de belangrijkste onderdelen van dit project is deze verslagreeks over moslimgemeenschappen in 11 EU-steden: Amsterdam, Antwerpen, Berlijn, Kopenhagen, Hamburg, Leicester, Londen, Marseille, Parijs, Rotterdam en Stockholm. De verslagen zijn bedoeld om voor een beter begrip te zorgen van de behoeften en verzuchtingen van verschillende moslimgemeenschappen door te onderzoeken hoe het beleid in specifieke steden de politieke, sociale en economische integratie van moslims heeft geholpen of net in de weg heeft gestaan.

Door nieuwe dialogen en beleidsinitiatieven aan te moedigen tussen de moslimgemeenschappen, plaatselijke overheden en internationale beleidsmakers, probeert het project At Home in Europe de deelname en integratie van moslims in de brede maatschappij te verbeteren zonder dat ze daarbij afstand moeten doen van hun culturele, taalgelinkte en religieuze praktijken die belangrijk zijn voor hun identiteit.

